

**T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ULUSLARARASI İLİŞKİLER
ANABİLİM DALI**

**ESKİ SOVYET COĞRAFYASINDAKİ GELİŞMELER VE
GÜVENLİK KAYGILARI ÇERÇEVESİNDE
RUSYA FEDERASYONU’NUN İRAN’LA İLİŞKİLERİ
(1992 - 2005)**

Yüksek Lisans Tezi

Elvira SADYKOVA

Tez Danışmanı

Y. Doç. Dr. Erel TELLAL

Ankara - 2006

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER	i
KISALTMALAR	iii
GİRİŞ	1
I. BÖLÜM. SOĞUK SAVAŞ SONRASI ESKİ SOVYET COĞRAFYASI	8
A. Enerji Kaynakları ve Boru Hatları	
1. Bölgedeki Enerji Kaynakları ve Dünya ile Entegrasyon Çabaları	9
2. Petrol ve Doğal Gaz Boru Hatları	11
B. Hazar'ın Statüsü Sorunu ve Kıyıdaş Ülkelerin Yaklaşımları	
1. Hazar'ın Konumu	22
2. Rusya Federasyonu'nun Hazar Politikası ve Statü Sorununa Yaklaşımı	25
3. Diğer Kıyıdaş Ülkelerin Statü Sorununa Yaklaşımları	
a. Azerbaycan'ın Yaklaşımı	28
b. Türkmenistan'ın Yaklaşımı	30
c. Kazakistan'ın Yaklaşımı	32
d. İran'ın Yaklaşımı	33
C. Bölge Ülkelerindeki Etnik Temelli Çatışmalar	34
D. Köktendinci Akımların Yayılması	45
1. Kuzey Kafkasya'da Radikal Akımların Yayılması	46
2. Orta Asya Bölgesi ve Köktendinci Akımların Yayılması ..	51
II. BÖLÜM. RUSYA FEDERASYONU'NUN GÜVENLİK POLİTİKASI	
A. 1993 Belgesi: "Yakın Çevre" Politikası	
1. "Yakın Çevre" Politikası ve Nedenleri	56
2. "Yakın Çevre" Politikasının Gelişim Süreci	60
3. "Yakın Çevre" Politikası ve BDT	64

4. “Yakın Çevre” Politikasına Karşı GUUAM	68
5. Eski SSCB Coğrafyasında Yaşayan Rus Azınlıklar	69
B. 2000 Belgesi	72
1. Doktrinin İçeriği	73
2. Doktrinin Temel İlkeleri	74
C. 11 Eylül’ün Rus Dış Politikasına Etkileri	76
 III. BÖLÜM. İRAN İLE İLİŞKİLER	
A. Soğuk Savaş Sonrasında İran’ın Güvenlik Algılaması ve Dış Politikası	85
B. Rusya Federasyonu’nun Dış Politikasında İran’ın Yeri	97
C. İran’ın BDT Coğrafyasına Yönelik Dış Politikası ve Enerji Güvenliği	
1. Hazar ve Enerji Kaynakları	112
2. Kafkaslar / Orta Asya’da İstikrar	120
 SONUÇ	132
KAYNAKÇA	140
EK	155
A. Tablolar	155
B. Haritalar	161
ÖZET	163
ABSTRACT	164

KISALTMALAR

ABD:	Amerika Birleşik Devletleri
ABM:	Anti Balistik Füze
AGİK:	Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Konferansı
AGİT:	Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı
AIOC:	Azerbaycan Uluslararası İşletme Şirketi
BDT:	Bağımsız Devletler Topluluğu
BİO:	Barış İçin Ortaklık
BM:	Birleşmiş Milletler
BTC:	Bakü-Tiflis-Ceyhan
BOTAŞ:	Boru Hatları ile Taşımacılık Anonim Şirketi
DTÖ:	Dünya Ticaret Örgütü
GUUAM:	Gürcistan, Ukrayna, Özbekistan, Azerbaycan, Moldova
İAEÖ:	İran Atom Enerjisi Örgütü
İKÖ:	İslam Konferansı Örgütü
KGA:	Kolektif Güvenlik Antlaşması
NATO:	Kuzey Atlantik Antlaşması Örgütü
PKK:	Kürdistan İşçi Partisi
RF:	Rusya Federasyonu
SSCB:	Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği
SOCAR:	Azerbaycan Devlet Petrol Şirketi
ŞİÖ:	Şanghay İşbirliği Örgütü
UAEA:	Uluslararası Atom Enerjisi Ajansı

GİRİŞ

Sovyet Birliği'nin dağılmasıyla II. Dünya Savaşı'nın ardından uluslararası ilişkilere hakim olan iki kutuplu sistem ile birlikte Soğuk Savaş dönemi de sona ermiştir. SSCB'nin yıkılışından sonra mirasçısı Rusya Federasyonu ya da kısaca Rusya olmuştur. Sovyetler Birliği ile karşılaştırıldığında, Rusya'nın dış politikasında dikkat çeken en büyük değişim, ülkenin bölgesel öncelikleriyle ilgili değişikliklerdir. Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla birlikte Orta Asya ve Güney Kafkasya'da ortaya çıkan yeni bağımsız devletler, bu bölgede tekrar kontrolü ele geçirmek isteyen Rus karar alıcıların odak noktası olmuştur. Bu devletlerin önemi, İran ile olan bağları göz önüne aldığında Rusya, Orta Asya ve Güney Kafkasya'yı Ortadoğu politikasının odağına yerleştirmiştir.

Ortadoğu devletleri içinde İran'ın Rusya Federasyonu açısından önemi oldukça büyüktür. Rusya Federasyonu'nun yüz yıllardır devam etmekte olan bu ilişkiye önem vermesi Soğuk Savaş sonrasına daha fazla hissedilmeye başlamıştır. Rusya - İran yakınlaşması birçok açıdan küresel dengeleri etkileyecek öneme sahiptir.

İslam devriminden önce ABD'nin müttefiki olan ve Moskova'dan uzak duran, devrimden sonra da ABD'yi “büyük şeytan” olarak nitelendiren İran, Sovyetler Birliği'nin dağılması sonra oluşan yeni uluslararası ortamda Rusya ile ilişkilerini günden güne geliştirmiştir. Soğuk Savaş döneminden farklı olarak bu dönemde ilişkilerin boyutu siyasi ve ekonomik boyutu ile kalmamıştır. Bu dönemden itibaren daha çok nükleer enerji konusunda Rusya'nın İran'a destek vermesi ve

İran'ın da Rusya'nın eski Sovyet coğrafyasındaki üstünlüğünü kabullenmesi şeklinde ortaya çıkan Rusya - İran ittifakı, ABD ve Avrupalı ülkeler başta olmak üzere birçok ülkeyi tedirgin etmiştir.

1991 yılından itibaren Rusya'nın İran politikasında istikrar ve süreklilik gözlemlenmekte, ilişkilerin geliştirilmesine büyük önem verilmektedir. 11 Eylül olayları ve “küresel boyutu ile teröre karşı savaş” Rusya'nın İran politikasını etkilememişlerdir. Hem Yeltsin hem Putin yönetimi Rusya - İran ortak çıkarlarının önemini vurgulamış ve işbirliğinin daha fazla geliştirilmesi gerektiğine inanmışlardır. Putin döneminde Rusya Federasyonu'nun bazı dış politika konularında İran'la gerginliklerin de yaşandığını görmekteyiz. Hazar Denizi'nin statüsü, Rusya - Azerbaycan ilişkileri ve benzeri konular örnek olarak gösterilebilir. Fakat yaşanan bu sorunlara rağmen 1991 yılından itibaren Rusya – İran ilişkileri sağlam ekonomik, jeopolitik ve siyasi temellere dayanarak gelişmektedir.

SSCB'nin dağılmasıyla bağımsız cumhuriyetlerin ortaya çıkması İran ve Rusya'nın bu bölgede yeni ulusal politikalar gütmelerine neden olmuştur. SSCB'nin dağılması İran'ın bu bölgelerde daha aktif rol oynamasına sebep olmuştur. Tam tersine Rusya'nın ise önüne yeni engeller çıkarmıştır. İran etnik ve dinsel motifleri kullanarak bölgede aktif rol oynamaya çalışmış, bu doğrultuda siyasi ve ekonomik anlaşmalar imzalamıştır. Bu arada Rusya Federasyonu da 1993 ve 2000 yıllarında ilan ettiği “güvenlik algılaması” belgeleriyle bölgeye yönelik politikalarını dünyaya duyurmuştur.

Bu çalışmada SSCB'nin yıkılmasıyla ortaya çıkan “yeni dünya düzeni”, Rusya'nın ulusal güvenlik politikası, Rusya - İran güvenlik anlaşmaları, Rusya'nın

Kafkaslar ve Orta Asya'daki bölgesel politikaları ile İran'ın bu politikalar içindeki yeri değerlendirecektir.

Tezin araştırma sorunu Soğuk Savaş'ın sona ermesi ile Rusya'nın ulusal güvenlik politikası ve bu politika bağlamında İran ile ilişkilerin analiz edilmesidir. 90'lı yılların başından itibaren söz edilmeye başlanan “Yeni Dünya Düzeni” ile birlikte Rusya'nın güvenlik politikaları farklı bir boyutta ele alınmaya başlamıştır. Kafkasya ve Orta Asya'ya yönelik daha farklı politikalar belirlenmeye başlamıştır. Belirlenen yeni politikalar içinde İran'ın yerinin ne olduğu tezin temel konularından birisidir.

Kafkasya ve Orta Asya'da ortaya çıkan yeni cumhuriyetler Rusya'yı olduğu gibi İran'ı da bölgede yeni politikalar izlemeye zorlamıştır. Aslında ortaya çıkan ortam İran'ın dinsel motifleri kullanarak bölgede etkinliğini artırmak ve yeni politikalar gütmek için fırsatlar yaratmıştır. Bunun aksine Rusya'nın önüne çıkan engeller daha da artmıştır. İran'ın dini ve ekonomik etkisini kullanarak bölge ülkeleri ile yaptığı anlaşmalar Rusya'yı bölgede zor durumda bırakmıştır.

İran'ın nükleer çalışmalarına hız vermesi Rusya ile ilişkilerini daha da ön plana çıkarmıştır. İran için güvenlik Soğuk Savaş öncesine göre çok daha farklı bir önem kazanmıştır. Bu durum aslında Rusya için de söz konusu olmuştur. Her iki ülkenin güvenlik politikalarının incelenmesi bölgenin geleceği açısından son derece önemlidir. Ayrıca konunun güncelliği ve giderek daha fazla dünya gündemine gelmesi tezin önemini daha da artırmaktadır.

Çalışmanın birinci bölümünde Soğuk Savaş sonrasında eski Sovyet coğrafyasındaki gelişmeler incelenecektir. Bu coğrafyada yaşanan en önemli gelişmelerin incelenmesine öncelik verilecektir. Bölgenin sahip olduğu zengin enerji

kaynakları dünya ekonomisi için büyük önem taşımaktadır. Bu kaynakların paylaşımında yaşanan sorunların çözümünün önemi ile birlikte enerjinin dünya ekonomisine kazandırılması ile ilgili çalışmalar da incelenmesi gereken konular arasında yer alacaktır. Bölgedeki enerji kaynakları ve enerjinin taşınması bölge ülkeleri için en temel gelir kaynağı olması açısından büyük öneme sahiptir. Ayrıca uzun yıllardır devam eden boru taşımacılığı çalışmaları somut sonuçlar doğurmakla birlikte diğer taşımacılık yöntemleri de mevcut önemini koruduğu için incelenecektir.

Orta Asya ve Hazar Bölgesi'nde yaşanan enerji kaynaklı sorunlar arasında, Hazar'ın paylaşımı ve hukuki statüsünün belirlenmesi meselesi, özellikle son yıllarda şiddeti giderek artan, çok önemli bir kriz odağı haline dönüşmüştür. Hazar'ın hukuki statüsü üzerinde ortak bir anlayış birliğine varılamamış olması, günümüzde hem tekrarlanan diplomatik krizlere neden olacak ve hem de bölgesel ilişkileri sıcak savaş gibi daha da derinden zedeleyecek bir boyuta ulaşmıştır. Birinci bölümde Hazar'ın statüsü konusuna da geniş olarak değinilecek bu konunun İran ve Rusya ilişkileri üzerindeki etkileri incelenecektir. Buradaki bir başka önemli konu da hukuki statüdeki belirsizliğin aynı zamanda bölgede yatırımları bulunan uluslararası petrol şirketlerinin yürüttüğü projeleri kısmı de olsa etkilemesidir.

Etnik temelli çatışmaların yayılması, coğrafyada yayılmakta olan dini grupların silahlı mücadelesini güçlendirmesi İran – Rusya ilişkilerindeki en hassas konulardan birisidir. Özellikle Kafkasya ve Orta Asya bölgesindeki dini akımların İran'ın da aralarında bulunduğu birçok Orta Doğulu ülkeler tarafından desteklenmesi Rusya Federasyonu'nu rahatsız etmiştir. Nükleer güç elde etme çabası içinde olan

İran'ın bu girişimleri Rusya tarafından endişe ile karşılanmıştır. Bu alandaki gelişmeler birinci bölümün sonunda incelenecektir.

Çalışmanın ikinci bölümünde Rusya Federasyonu'nun güvenlik politikası incelenecektir. Rusya Federasyonu güvenlik politikasını belirleyen en temel doktrinlerden biri olan “Yakın Çevre” politikası, bu politikanın etkileri ve özellikleri ele alınacaktır. Soğuk Savaş sonrasında etkinliğini kaybetmeye başlayan Rusya Federasyonu ABD ve Batı tarafından çevrenmesinden büyük rahatsızlık duymuştur. Bu nedenle de Rusya'nın çevrenmesinin önüne geçilebilmesi için bu tür bir güvenlik doktrinin kabul edilmesine ihtiyaç duymuştur. Yönetimde de “Avrasyacı” politikacıların etkinliğinin artırması bu doktrinin kabul edilmesini kolaylaştırmıştır.

Rusya'nın “Yakın Çevre” politikasının gelişim sürecinde göze çarpan en önemli unsur, eski Sovyet coğrafyasında yeniden etkinliğini kurmak ve Batı'ya kaptırılan üstünlüğü yeniden ele almayı savunmaktır. Bu görüşle Batı ile doğrudan entegrasyon çabası içinde olan görüş arasında, ilk görüşü savunanların üstünlüğü göze çarpmakta ve bu sayede de “Avrasyacılar” olarak tanımlanan grubun savunduğu “Yakın Çevre” politikasının gelişmekte olduğunu görmekteyiz. Bu konu ile ilgili ikinci bölümde geniş bilgi verilecektir.

BDT coğrafyasında yeniden etkinlik kurmaya çalışan Rusya Federasyonu'na karşı GUUAM gibi bölge ülkeleri tarafından oluşturulan yapılanmaların etkili olduğunu söylememiz bir noktada yanlış olmayacaktır. Ama tam anlamıyla etkin bir karşı yapılanmadan bahsetmemiz mümkün değildir. Bunun nedenleri de tezin ikinci bölümünde daha geniş olarak verilecektir.

Ayrıca SSCB'nin dağılması ile ortaya çıkan BDT bölgesinde yaşayan Rus azınlıkların karşı karşıya oldukları sorunlar konusu da bu politika içinde önemli bir yere sahiptir. Vatandaşlık sorunu ve bu azınlığın yaşadığı sorunlar Rus dış politikasında önemli bir yer tutmuştur. Konu ile ilgili ikinci bölümde detaylı olarak bilgi verilmektedir.

İkinci bölümde ayrıca 2000 yılında kabul edilen güvenlik doktrinine yer verilecektir. Bu doktrinin içeriği ve ilkelerinin incelenmesinin ardından 11 Eylül olaylarının Rus dış politikası üzerindeki etkileri incelenecektir. 2000 yılından itibaren Rus güvenlik algılamasının İran'la ilişkiler üzerindeki etkilerinin ne olduğu önemlidir. Özellikle İran üzerinde ABD baskısının artması ile Rusya – İran ilişkilerinin siyasi ve askeri boyutu önem kazanmıştır. ABD'nin “teröre destek veren ülkeler” listesinin başında yer alan İran'ın, Rusya ile askeri alanda yaptığı işbirliği 11 Eylül olaylarından etkilenmemiş gibi gözükmektedir.

Son bölümde Rusya'nın İran'la ilişkilerine yer verilecektir. Öncelikle İran'ın Soğuk Savaş sonrasındaki güvenlik algılaması ve dış politikası incelenecektir. İran'ın genel olarak dış politikası ve güvenlik politikasının incelenmesinin ardından Rusya Federasyonu'nun dış politikasında İran'ın önemine değinilecektir. Bu bölümden itibaren enerji unsuru, Hazar'ın statüsü ve benzeri unsurlar değerlendirilecektir. Petrol ve doğal gazın yanı sıra boru hatları ile ilgili Rus – İran ilişkileri ve işbirliği değerlendirilecektir.

Bu çerçevede Kafkasya ve Orta Asya bölgesine yönelik İran dış politikası incelenecektir ve Rus dış politikası ile karşılaştırılması sağlanacaktır.

Üçüncü bölümde dünya kamuoyunun en güncel konularından olan İran'ın nükleer güce ulaşma çabaları ele alınacaktır. Nükleer güç olma çabası içinde olan

İran bu konuda muhakkak ki en fazla desteği de Rusya Federasyonu'ndan almaktadır. Bu nedenle de bu bölüm hem genel değerlendirme hem de Rusya - İran ilişkilerinin geldiği noktayı görebilmek için çok önemlidir.

Bu çalışmada Rusya Federasyonu'nun ulusal güvenlik politikası ve RF'nin dış politikasında İran'ın yeri hakkındaki veriler çeşitli kütüphaneler (başta SBF olmak üzere Bilkent, Ortadoğu Teknik, ASAM, Gazi, YÖK, TBMM Kütüphaneleri) ve internet adresleri taranarak elde etmiştir. Rus dış politikasını sadece Rusya kaynaklı görüşler ile açıklamaya çalışmanın nesnellik taşımayacağı bilincinde olarak Batı dünyasının Rusya'yı algılamasına ve dış politikasına bakışına ilişkin kaynaklarına da yer verilmiştir. Kaynak taraması ve tarihsel analizler yapılarak ortaya koyulan bu çalışma, Rusya veya İran'ın politikalarının arkasında yatan gerçeklere ulaşma kaygısı ve bu gerçekleri sorgulama amacı içinde oluşturulmuştur.

Son olarak çalışmada temel kaygının RF'nin güvenlik kaygıları ve bu çerçevede İran'la ilişkileri olduğunu vurgulamak gerekir. Bu nedenle İran gerek iç ve dış politikaları ve gerekse güvenlik algılaması açılarından ikinci planda kalacaktır. Bu tür bir kısıtlama çalışmanın sınırlı tutulması gereğinin bir sonucu olarak düşünülmüştür.

I. BÖLÜM. SOĞUK SAVAŞ SONRASI ESKİ SOVYET COĞRAFYASI

25 Aralık 1991’de Sovyet Birliği ortadan kalktı ve yerine 15 bağımsız cumhuriyet uluslararası arenadaki yerini aldı. Daha sonra (Baltık Cumhuriyetleri dışında) bu ülkeler Bağımsız Devletler Topluluğu adı altında yeniden biraraya geldiler. Bu yeni yapı içerisinde RF diğer katılımcılardan daha etkin rol oynadı. Bu durum bir ölçüde Çarlık Rusya’sından kalan etkinlik mirasıyla açıklandı. RF’nin eski Sovyet coğrafyasındaki konumu ve izlediği politikalar buradaki devletlerin geleceğini etkileyecek öneme sahiptir.¹ Bu nedenle, çalışmanın bu bölümünde, dağılmanın ardından eski Sovyet coğrafyasında yaşanan sorunlar incelenirken RF’nin bölgedeki ağırlığı göz önünde tutulmalıdır.

¹ Coğrafi açıdan Rusya Türkiye’nin yaklaşık 20 katı büyüklüğündedir. Rusya Federasyonu doğu Avrupa ile kuzey Asya’ya yayılmış, ve 17 075 400 kilometrekarelik yüz ölçümü ile dünyanın en geniş ülkesidir. Bunun 16 995 800 kilometrekaresi kara, 79 400 kilometrekaresi deniz alanıdır. Toplam sınır uzunluğu 20 017 km. olup; Azerbaycan ile 284 km., Belarus ile 959 km., Çin (güneydoğu) ile 3 605 km., Çin (güney) ile 40 km, Estonia ile 294 km, Finlanda ile 1 340 km, Gürcistan ile 723 km, Kazakistan ile 6 846 km, Kuzey Kore ile 19 km, Letonya ile 217 km, Litvania ile 227 km, Moğolistan ile 3 485 km, Norveç ile 196 km, Polonya ile 206 km ve Ukrayna ile 1 576 km sınırı vardır. Bkz., “Russia”, <<http://www.cia.gov/cia/publications/factbook/geos/rs.html>> (7 Haziran 2006).

Nüfus olarak ise sıralamada sekizincidir. (İlk yedi ülke: Çin, Hindistan, Amerika Birleşik Devletleri, Endonezya, Brezilya, Pakistan ve Bangladeş). 143.7 milyonluk Rusya nüfusunun % 27’sini kentlerde yaşayanlar, % 73’ünü ise kırsal kesimde yaşayanlar oluşturmaktadır. Nüfus artışı ise yılda yaklaşık % -0.37’dir. 60 farklı etnik grubun yaşadığı Rusya Federasyonu’nda başlıca etnik gruplar şunlardır: 116 milyon Rus, 9.6 milyon Tatar, 2.9 milyon Ukraynalı, 1.7 milyon Çuvaş, 1.6 milyon Başkort, 1.4 milyon Çeçen, 1.2 milyon Belorus, 1.1 milyon Moldovalı, 1.1 milyon Ermeni, 700 bin Udmurt, 400 bin Alman ve 100 bin Azeri.1 Halkın % 15-20’i Hristiyan Ortodoks, % 10-15’i Müslüman olup diğer dinler % 12.1’lik bir bölümü teşkil etmektedir. Nüfusun büyük çoğunluğu ateist olmayı sürdürmektedir. Bkz., <<http://tr.wikipedia.org/wiki/Russia>> (24 Aralık 2005).

Rusya Federasyonu siyasi sistemi şekillendiren 1993 Anayasası RF’nu, hükümet şekli cumhuriyet olan demokratik federatif hukuk devleti olarak nitelenmiştir. Anayasaya göre Rusya Federasyonu, Rusya Federasyonu’nun eşit haklara sahip unsurları olan cumhuriyetler, topraklar, vilayetler, federal şehirler, özerk vilayetler ve özerk alanlardan oluşmaktadır. Rusya Federasyonundaki her bir federe cumhuriyet kendi anayasasına, ayrıca her bir toprak, vilayet, federal şehir, özerk vilayet ve özerk alanlar ise kendi Tüzüklerine (Temel Yasa) sahiptirler. Anayasaya göre, Rusya Federasyonu’na yeni unsurların kabulü ve onun içinde yeni unsurların oluşturulması federal anayasal kanunla belirlenmiş şekilde gerçekleştirilir. Rusya Federasyonu 89 unsurdan oluşmaktadır: 21 *respublika*, 6 *kray*, 49 *oblast*, 2 *goroda federalnogo znacheniya* (Moskova ve Sankt-Petersburg), 1 *avtonomnaya oblast*, 10 *avtonomnyy okrug*. Bkz., **Konstitutsiya Rossiyskoy Federatsii**, Gl.3, St.65.

A. Enerji Kaynakları ve Boru Hatları

1. Bölgedeki Enerji Kaynakları ve Dünya ile Entegrasyon Çabaları

Gelişmenin vazgeçilmez unsurlarından biri olduğunu her geçen gün daha güçlü delillerle kanıtlanan enerji ve enerjinin verimli kullanımı, hızlı bir küreselleşme sürecinde bulunan dünyamızda, arz kaynağı ülkelerle talep merkezlerinin çeşitli taşıma yolları ve en önemlisi boru hatlarıyla birbirine bağlanmasını zorunlu kılmıştır. Bugün, yeni enerji haritalarını incelediğimizde ülkeleri bir ağ gibi kaplayan, sınırları çoktan aşmış olan, üstelik mevcut boru hattı sistemlerinden daha yaygın şekilde kendini belli eden “planlanan” boru hattı sistemleriyle karşılaşmaktayız.

Enerji üretiminde, endüstri devriminden bu yana, her dönem belli bir enerji ham maddesi önem kazanmış ve gelişime damgasını vurmuştur. Bugün için kömür, petrol ve doğal gaz, dünya enerji tüketimi içindeki toplam % 85’lik payları ile ezici bir ağırlık taşımaktadırlar. Yapılan tahminlere göre, 2020 yılında dünya genel enerji talebinin % 88’inin fosil kaynaklardan karşılanacağı hesaplanmaktadır. Önümüzdeki 20 yılda doğal gazın pazardaki payının petrol, kömür ve nükleer kaynaklardan aldığı paylarla yaklaşık % 7 oranında arttıracağı öngörülmektedir.² Uluslararası Enerji Ajansı’nın verilerine göre, önümüzdeki 30 yıl içinde petrole olan talep yılda 75 milyar varilden 120 milyar varile yükselecek, doğal gaza olan talep ise 30 yılda ikiye katlanacaktır.³ Uluslararası Enerji Ajansı’nın hesaplamalarına göre hızla artacak olan talebin karşılanması için 2000 – 2030 yılları arasında 4.2 trilyon dolarlık yatırım yapılması gerekmektedir. Bunun gerçekleştirmesi ise ortamın güvenlik ve karlılık

² Meftun Metin, **Politik ve Bölgesel Güç Hazar**, İstanbul, IQ Kültürsanat Yayıncılık, 2004, s. 198.

³ “Executive Summary”, **World Energy Outlook – 2002**, International Energy Agency, 2002, s. 7.

açısından buna uygun hale getirilmesi beklenmektedir. Kısacası, 21. yüzyıla gelindiğinde ABD'nin ve diğer sanayileşmiş ülkelerin enerji ihtiyaçları giderek artmaktadır (Bknz., Tablo 1).

Dağılan SSCB, önde gelen bir petrol ihracatçısıydı. Petrole sahip olmak, güç sahibi olmak olarak algılanmıştır. Hitler'in SSCB'yi istila girişiminde de petrol yataklarına sahip olma düşüncesi vardı.⁴ RF, eski SSCB nüfusunun yarısından çoğuna, petrolünün % 90'ına, doğal gazının % 80'ine, altın madenlerinin % 70'ine, elektriğinin % 62'sine sahiptir. Kömür, petrol ve demir zengini olan Rusya, doğal gaz üretimiyle de tüm dünyada % 32'lik paya sahiptir.

20. yüzyılın sonuna doğru bağımsızlığını kazanan Orta Asya ve Kafkasya cumhuriyetleri de petrol ve doğal gaz enerji rezervleriyle dünyada üçüncü sırada yer almıştır.⁵ Türk cumhuriyetleri, eski Sovyetler Birliği'nin tüm petrol rezervlerinin % 32'sine, kömür rezervlerinin % 30'una, doğal gaz rezervlerinin % 50'sine, bakırın % 76'sına, civa ve bizmutun tamamına, çinkonun % 86'sına, kromun % 90'ına, uranyum ve nikelin % 80'ine ve manganezin % 50'sine sahip bir bölgedir.⁶ Dünya petrol rezervlerinin % 5'ini elinde tutan Rusya için, % 3'ünü barındıran Hazar bölgesi büyük önem taşımaktadır. Hazar Denizi'ne kıyısı olan devletler arasında Kazakistan, Türkmenistan, İran, Azerbaycan ve Rusya Federasyonu'dur.⁷ Zbigniew Brzezinski "Büyük Satranç Tahtası"nda bu bölgeye Kazakistan, Kırgızistan,

⁴ Aydın Aydın, "Orta Asya Petrolü Üzerine Zor Bir Senaryo, Hazar-Akdeniz Mega Projesi", **Yeni Türkiye, Türk Dünyası Özel Sayı I**, Sayı 15, Mayıs-Haziran 1997, s. 865.

⁵ Metin, **op. cit.**, s. 199.

⁶ İsa Ögdür, "Orta Asya Türk Cumhuriyetleri'nde Bütünleşme ve İran'ın Bölge Politikası", **Stratejik Öngörü**, Sayı 1, Mayıs 2004, s. 92.

⁷ **Orta Asya – Hazar - Ceyhan Boru Hattı**, İstanbul, Harp Akademileri Basımevi, 1994, s. 44.

Tacikistan, Özbekistan, Türkmenistan, Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan ile Afganistan'ı ilave etmektedir.⁸

Hazar Denizi altı ayrı hidrokarbon havzası içermektedir. Bölgedeki petrol ve gaz rezervlerinin önemli kısmı geliştirilmemiş olup, bölgenin büyük kısmında henüz araştırma dahi yapılmamıştır. Azerbaycan petrol rezervlerinin çoğu (kesinleşmiş ve muhtemel rezervler de dahil olmak üzere), Kazakistan ve Türkmenistan'ın ise toplam petrol rezervlerinin % 30-40'ı Hazar Denizi'nde bulunmaktadır⁹ (Bknz., Tablo 2). Hazar Denizi sahip olduğu 16 – 32 milyar varil arasındaki ispatlanmış petrol rezerviyle, 22 milyar varil ispatlanmış petrol rezervine sahip ABD ve 17 milyar varil ispatlanmış petrol rezervine sahip Kuzey Denizi ile karşılaştırılabilir. Bunun yanında var olduğu tahmin edilen 200 milyar potansiyel petrol rezerviyle gelecek on yılda dünya petrol piyasasının en önemli oyuncusu olabilir. Yine bölge, 236 ile 337 trilyon metreküp arasında değişen ispatlanmış gaz rezerviyle dünyanın en zengin doğal gaz kaynaklarına sahip bölgesidir. Kazakistan, Türkmenistan ve Özbekistan'ın her biri sahip oldukları doğal gaz rezervleriyle dünyanın 20 zengin doğal gaz ülkesi arasında yer almaktadırlar.¹⁰

2. Petrol ve Doğal Gaz Boru Hatları

Bölge enerji kaynaklarının dünya ekonomisine aktarılması hem bölge ülkeleri için hem de dünya ekonomisi için büyük önem taşımaktadır. SSCB'nin dağılması ile bağımsızlıklarını kazanan bölge ülkeleri ilk olarak kamu giderlerini

⁸ Zbigniew Brzezinski, **Büyük Satranç Tahtası**, çev. E.Dikbaş, E.Kocabıyık, İstanbul, Sabah Kitapçılık, 1998, s. 114.

⁹ Mustafa Aydın, **“New Geopolitics of Central Asia and Caucasus Causes of Instability and Predicament”**, Ankara, SAM, 2000, s. 46.

¹⁰ Aydın, **op. cit.**, s. 46.

karşılama için sahip oldukları petrol ve doğal gazı Batı piyasalarına satma çabasına girdiler. Bu eski SSCB coğrafyasındaki enerji kaynaklarının dünya piyasalarına aktarılması için Rusya dahil tüm bölge ülkelerinin üzerinde çalıştığı boru hatları projeleri geliştirildi: Bakü Ceyhan, Mavi Akım, Orta Asya Doğal Gazının Avrupa'ya taşınması ile ilgili proje, Rusya - Baltık Denizi Hattı, Tengiz - Novorossiysk (*Caspian Pipeline Consortium*) Bakü - Supsa veya (İstanbul Boğazlarını tasfiye etmek amacıyla geliştirilmeye çalışılan) Balkanlarda planlanan boru hatları projeleri bunların en bilinenleridir. Belirtilen bu projeler bölge ülkeleri için büyük önem taşımaktadır. Hem ekonomik hem de siyasi öneme sahip olan bu projelerin bazıları gerçekleşmiş durumdadır. Aşağıda, önce var olan ve tasarlanan petrol boru hatlarına değinilecek, sonra aynısı doğalgaz hatları için yapılacaktır.

Bu bölümde bölgedeki var olan tüm petrol ve doğal gaz boru hatları ile ilgili bilgiler verilecektir. Bu projelerden bazıları doğrudan İran ve Rusya ile ilgili olsa da bazıları sadece bölge enerji kaynaklarının hangi yollarla taşınmağa çalışıldığını göstermek açısından verilmiştir. İran ve Rusya ile doğrudan bağlantılı olan projeler değil dolaylı olarak bu ülkeleri ve bölge enerji kaynaklarını etkileyen tüm gerçekleşmiş veya gerçekleşmekte olan projelerin ele alınmasının önemi her projenin altında detaylı olarak ele alınacaktır.

Orta Asya ve Azerbaycan petrollerinin dünya pazarlarına ulaştırılması için geliştirilen ve bazıları da işletilmekte olan boru hatların arasında en önemlisi *Bakü – Tiflis – Ceyhan Ham Petrol Ana İhraç Boru Hattı*'dır (BTC)¹¹. Hattın toplam maliyeti 2.4 milyar dolardır. Maksimum kapasitesi 50 milyon ton/yıl (1 milyon

¹¹ Necdet Pamir, "Bakü-Tiflis – Ceyhan: Bir uzun Yolculuk", **Cumhuriyet Strateji**, Yıl 1, Sayı 13, 27.09.2004, s. 4.

varil/gün) olan hat Azerbaycan'ın Sangachal bölgesinden başlayarak Gürcistan üzerinden Türkiye'ye uzanmıştır. Hattın bitiş noktası Ceyhan'dır. Azerbaycan sınırları içinde 468 km, Gürcistan sınırı içinde 225 km ve Türkiye sınırı içinde 1037 km olmak üzere toplam uzunluğu 1730 km'dir.¹² Hattın oldukça uzun ve maliyetli (2.4 milyar dolar) olduğu, bölgenin risk taşıdığı gibi gerekçeler öne süren bazı petrol şirketlerine rağmen Azeri – Çırağ – Güneşli sahalarının operatör şirketi BP'nin 1999 yılında projeye tam destek vermesiyle birlikte 2002 yılında hatla ilgili teknik çalışmalar tamamlanmıştır. Hattın temeli 2002 yılında atılmış, maliyetinin % 70'ini uluslararası finans kuruluşlarından alınan kredilerle sağlanmış, % 30'unu da Azerbaycan Uluslararası İşletme Şirketi konsorsiyumunu oluşturan on şirketten yedisi karşılamıştır. Azerbaycan petrollerinin esas ihraç hattı olan güzergahta şirketlerin hisseleri şöyledir: BP % 30.1, SOCAR % 25, Unocal % 8.9, Statoil % 8.71, TPAO % 6.53, TotalFinaElf % 5, ENI % 5, Itochu % 3.4, Inpex % 2.5, Conocophillips % 2.5.¹³ Bu projenin hayata geçirilmesinde ABD'nin desteği göz ardı edilemez. ABD'nin amaçladığı gibi, bu hat sayesinde başta Azerbaycan'ın Rusya'ya olan bağımlılığı azalacaktır. Ancak, burada ABD'nin Rusya üzerinden geçecek boru hatlarına karşı olmadığını eklememiz gerekmektedir. ABD'nin 90'lı yıllarda Tengiz – Novorossiysk ve Bakü – Novorossiysk projelerine destek verdiği de bilinmiştir.¹⁴

Bakü - Ceyhan petrol boru hattı projesinin stratejik önemi ekonomik öneminin önüne geçtiğini savunan görüşlerin gerekçeleri öncelikle İran üzerinden bu kaynakların daha ekonomik olarak dünya piyasalarına aktarılmasını savunmuşlardır.

¹² Metin, **op. cit.**, s. 236.

¹³ “Hatig Aliyev: Perviy Tanker s Neftyu Azerbaycana Uydet iz Ceyhana 30 Sentyabrya-1 Oktyabrya 2005 Goda”, <<http://www.day.az/news/economy/20908.html>> (22 Haziran 2006).

¹⁴ Ersegül B.Ünüvar, “Yeni Büyük Oyun: Hazar Bölgesinde Rekabet ve Güvenlik Arayışı”, **Stratejik Öngörü**, Sayı 1, Mayıs 2004, s. 108.

BTC projesini en fazla savunan ülkeler Azerbaycan, Gürcistan ve Türkiye bu proje ile Rusya ve İran egemenliğinde olan bölge enerji kaynaklarının üçüncü bir yolla dünya ekonomisine kazandırılmasını savunmaktaydılar. Özellikle İran'ın hem Orta Asya hem de Hazar enerji kaynaklarının taşınması için avantajlı konumda olması bu ülkeyi avantajlı konuma getirmiştir. Ayrıca İran'ın öne sürdüğü yeni öneriler İran alternatifini daha da ekonomik kılmıştır. Örneğin kuzeyden enerjinin İran'a verilmesi, karşılığında aynı oranda petrol ve doğal gazın güneyden körfezde teslim edilmesi İran alternatifini bir hayli öne çıkarmıştır.¹⁵

Fakat ABD'nin İran'a uyguladığı ambargo bu alternatifin önündeki en büyük engellerden birisi oldu. Hem Azerbaycan'ın İran alternatifine sıcak bakmaması hem de ABD'nin karşı bakmaması BP ve diğer petrol şirketlerini avantajlı gördükleri İran alternatifinden vazgeçmesine neden olmuştur. BTC projesinin İran ve Rusya işbirliğinin karşısında elde edilen en büyük başarı olduğu söylenebilir. Bu açıdan bu projenin değerlendirilmesi önemlidir.

Bakü – Supsa ve Bakü – Novorossiysk Boru Hatlarının her ikisinin de başlangıç kapasiteleri 5 milyon ton/yıldır. Bu projeler de bölge enerji kaynaklarının dünya ekonomisine aktarılmasını sağlamak açısından önemli konumdadır. Erken petrolün bu boru hatları aracılığı ile açık denizlere çıkarıldığı söylenmekle birlikte bunun Rusya Federasyonu'na verilmiş adeta bir sus payı olduğunu da söyleyebiliriz. Batılıların da sıcak bakmadığı bu boru hattı, öncelikle stratejik açıdan Rusya ve İran dışında enerji kaynaklarına sahip olan ülkeler açısından da uzun vadede düşünülmemiştir. Bunun en temel nedeni bölge ülkelerinin hem İran'ı hem de

¹⁵ Robert O. Freedman, "Rossiya i İran Posle 9/11", Ariel Cohen, ed., **Evrasiyskiy Balans**, E. Danilova, çev., Moskva, Alfa, 2006, s. 17.

Rusya'nı rakip olarak görmelerinden kaynaklanmıştır. Novorossiysk boru hattının enerjinin kontrolünü tamamen Rusya'nın kontrolüne verilmesinden dolayı sadece bölge ülkeleri ve batılı ülkeler tarafından değil aynı zamanda İran tarafından da sıcak bakılan bir boru hattı olmadığını söyleyebiliriz. Bölgede Rusya ile işbirliğinin yanı sıra bir çıkar çatışması da yaşamakta olan İran, bu boru hattının tam olarak bölge enerji kaynaklarının taşımacılığını yapması durumunda üstünlüğün tamamen Rusya'nın eline geçeceğini bilmekteydi.

Supsa boru hattı ise hem kapasite olarak yeterli değildi hem de Gürcistan'ın bu tür projenin devamını sağlamak için siyasi ve ekonomik etkisi yeterli değildi. Başta Rusya olmak üzere bölgede söz sahibi olan ülkelerin bu projeye sıcak bakmaması Supsa boru hattının uzun vadede devre dışı kalmasına neden olmuştur.

Baku'den Çeçenistan üzerinden Novorossiysk'e uzanan hat, Çeçenistan'daki çatışmalar nedeniyle çok tercih edilmemiştir. Bu nedenle, Dağıstan üzerinden Stavropol'e uzanan demiryolu da kullanılmıştır. AIOC, *Baku– Supsa* hattı daha kısa ve daha az maliyetli olması nedeniyle erken petrolün taşınması için bu hattı *Baku – Novorossiysk* hattına tercih etmiştir.¹⁶ Ancak 2003 yılı itibariyle hatların kapasitelerinin artırılması kararlaştırılmış olup, yabancı petrol şirketlerinin *Baku – Supsa* Erken Petrol Hattı'nın kapasitesinin arttırılmasına yönelik bu kararları Azerbaycan Devlet Petrol Şirketi SOCAR tarafından onaylanmamıştır.¹⁷

Tengiz – Novorossiysk (Caspian Pipeline Consortium) hattı için 1992 yılında kurulan Konsorsiyumla *Tengiz – Astrahan – Kropotkin – Karadeniz* güzergâhındaki

¹⁶ Mahir Gambarov, "Osvoenie i Transpartirovka Resursov Respubliki Azerbaycan", <<http://www.caspenergy.com/no3rus7.html>> (14 Mart 2006).

¹⁷ Metin, **op. cit.**, s. 225.

mevcut petrol boru hatlarının iyileştirilip, yeni boru hatlarının da eklenmesiyle Kazak petrollerinin dünya pazarına açılması öngörülmüştür. Konsorsiyumda Rusya'nın payının oldukça yüksek olmasına rağmen, Rusya ve Kazakistan projeye çok fazla finansman sağlamamıştır. Ekim 2001'de çalışmaya başlayan hat, Nisan 2002'de günde yaklaşık olarak 240 bin varil petrol taşımıştır. İlave pompalama istasyonlarıyla birlikte bu rakamın günde ortalama 520 bin varile çıkması, 2015 yılı itibariyle tam kapasite çalışması beklenmektedir.¹⁸

Kazakistan, *CNPC Petrol Boru Hattı*'yla Çin'e 1999 yılında demiryolu ile günlük ortalama 50 bin varil petrol ulaştırmıştır. Bu hattın maliyeti 3.5 milyar dolardır. Proje 1999 yılının Eylül ayında duraksamıştır.¹⁹ 25 Mayıs 2006'da Kazakistan – Çin Petrol Boru Hattının yeniden açılması, Kazakistan'ın ilk kez petrolünü Rusya hattını kullanmadan başka bir ülkeye satmasını sağlamıştır.²⁰

Trans – İran Hattı'yla İran Avrasya petrollerinin kendi topraklarından Basra Körfezi'nde Abadan'a indirmeyi planlamaktadır. Başlangıçta ABD ve Avrupa bu projeye karşı çıkıyor gibi görünseler de petrol şirketlerinin başlangıçta bu alternatifi avantajlı gördüğünü söylemek gerekmektedir.²¹ Petrol fiyatlarının 15 doların altına indiği günlerde BTC'nin kesinlikle ekonomik olmadığı düşünen BP ve diğer petrol şirketleri İran alternatifi üzerinde yoğunlaşma çabası içine girdiler.

Daha önce de söylediğimiz gibi İran'ın bu konuda birçok önemli dezavantajı söz konusudur. Her şeyden önce, ABD'nin İran'a uyguladığı ambargo en temel engel

¹⁸ “Nefteprovod Tengiz -Novorossiysk Otkrit”, <<http://www.smi.ru/01/03/26/150158.html>> (22 Haziran 2006).

¹⁹ Barış Adıbelli, “Rusya, Doğuda da Fırtına Koparıyor”, **Cumhuriyet Strateji**, 16 Ocak 2006, s. 21.

²⁰ Dmitry Kosyrev, (25.05.06), “Kitaysko - Kazakhstanskiy Nefteprovod – Novaya Realnost Mirovoy Politiki”, <<http://www.rian.ru/analitics/20060529/48780517.html>> (22 Haziran 2006).

²¹ Enis İlker, “Tamraz İran'da Sahnede”, **Yeni Düşünce**, Sayı 11, 2000, s. 68 - 69.

olmuştur. Başlangıçta petrol firmalarının bastırması ile Batılıların bu yolu tercih edeceğini düşünenlerin sayısı artmıştır. Fakat ABD yönetimindeki değişiklikle İran'a karşı tutumun daha da sertleşmesi görülmüştür. Küresel terörizmle mücadele ABD'nin başı çektiği koalisyonun İran'ı "Şer Ekseninin"²² başındaki ülkelerden biri olarak göstermesi İran alternatifinin şansını yok denecek kadar aza indirmiştir. Buna bir de petrol fiyatlarının yükselmesini de eklersek İran alternatifi tamamen devre dışı kalmıştır. Avrasya bölgesinde petrol kaynaklarına sahip olan ülkeler İran alternatifine sıcak bakmamışlardır. Buna rağmen BTC'nin petrol fiyatlarının 15 doların üzerinde olması ile karlı olacağını savunan batılı petrol firmaları fiyatların bekledikleri fiyatların birkaç kat üzerine çıkması ile BTC'ye yönelmişlerdir. BTC'nin gerçekleşmesi hem Rusya hem de İran'ı Avrasya bölgesindeki enerji kaynakları üzerinde söz sahibi olma "savaşında" devre dışı bırakmıştır diyebiliriz.

Yukarıdaki alternatiflere ilaveten, Kazakistan hükümeti sınırlı miktarda petrolü Hazar Denizi'nden İran'a ihraç ederek İran ile takas (*Swap*) yolu ile Basra Körfezi'ne taşımaktadır. İran ve Türkmenistan arasında 1998 yılında uygulanmaya başlayan takas ile Türkmen petrolü İran'ın Neka limanına getirilmektedir. Swap seçeneği ile ilgili tartışmalar sürerken, böyle bir projenin sakıncaları da ortaya çıkmıştır. Yatırım maliyeti az olmasına karşın, böyle bir proje, Rusya'ya olan bağımlılıklarını azaltmak isteyen Hazar bölgesi devletlerini bu sefer İran'a bağımlı kılacaktır.²³

Türkmenistan, 1997 yılında Pakistan ve Afganistan ile bu iki ülke üzerinden geçecek ve Türkmen petrollerini taşıyacak *Orta Asya Boru Hattı*'nın yapımı için

²² Hasan Köni ve Sinan Oğan, "11 Eylül'ün Yıldönümünde Rusya: ABD ile Balayından Şer Eksenini Flörte", <http://www.diplomatikgozlem.com/haber_oku.asp?id=85> (10 Nisan 2006).

²³ Ünüvar, **op. cit.**, s. 109.

anlaşmaya varmıştır. Üç ülke Orta Asya Petrol Boru Hattı adını verdikleri proje üzerinde çalışmaya başlamıştır. 11 Eylül 2001 tarihinde ABD’de meydana gelen terörist saldırılarla birlikte Afganistan’a düzenlenen operasyon sonrası bu bölgede istikrar sağlanana kadar böyle bir projenin hayat geçirilmesinin uzunca bir süre için imkânsız olduğu görülmüştür.²⁴

Rusya’nın enerji politikasının en önemli ayağını Pasifik bölgesi oluşturmaktadır. Rusya Sibirya’daki enerji kaynaklarını Pasifik kıyısına taşıyacak *Pasifik Köprüsü* boru hattı üzerinde çalışmaktadır. Bu projeyle öncelikle Çin, Japonya ve Güney Kore’nin enerji ihtiyacı karşılanacaktır. Daha ileri aşamada ise, Pasifik kıyısında kurulacak terminaller vasıtasıyla diğer bölgelere enerji sevkıyatı da yapılabilecektir. Eğer bu projeler başarılı olursa, Rusya dünyanın en önemli stratejik güç merkezinin anahtarlarını, eline geçirecektir. Bu hatların, Pasifik kıyısındaki Perevoznaya limanına yada Çin sınırındaki Skovorodina’ya ulaştırılması düşünülmektedir. Skovorodina hattının maliyeti diğer hatta göre daha ucuz bulunmaktadır²⁵.

Hazar ve kıyı ülkelerdeki enerji kaynaklarının taşınması için yukarıda da belirttiğimiz çeşitli projeler bulunmaktadır²⁶ (Bknz., Tablo 3). Güney Türkmenistan’dan başlayarak İran’ın kuzey doğusuna doğru 200 km uzunluğunda *Türkmenistan – İran Doğal Gaz Boru Hattı* uzanmaktadır. *Trans – Caspian Doğal Gaz Boru Hattı* Türkmenistan’ın Kazakistan sınırından başlayarak Azerbaycan’a,

²⁴ Ünüvar, **idem**.

²⁵ Adıbelli, **op. cit.**, s. 20.

²⁶ Metin, **op. cit.**, s. 241.

oradan da Gürcistan'a ve Türkiye'ye uzanmaktadır.²⁷ Bu proje henüz gerçekleşmemiştir ve proje aşamasındadır. Bu projenin konumuzla ilgili en büyük önemi, İran'ın bu projeye alternatif olarak kendi coğrafyası üzerinden ve boru hatlarından doğal gaz satmak istemesi bu ülkeyi önemli aktör yapmaktadır. *Türkmenistan – Çin Doğal Gaz Boru Hattı* için 1994 yılında Türkmenistan ve Çin arasında bir mutabakat zaptı imzalanmıştır. Buna göre yıllık 28 milyar metreküp kapasiteli hat Türkmenistan'dan, Özbekistan üzerinden Çin'in doğu kıyılarına ulaşacaktır.²⁸ *Türkmenistan – Türkiye – Avrupa Doğal Gaz Boru Hattı Projesi* ile Türkmenistan'ın doğusundaki Pustynnaya sahasından üretilen doğal gazın boru hattı ile Türkiye'ye ve Türkiye üzerinden de Avrupa'ya taşınarak, 2000'li yıllarda Türkiye ve Avrupa'da meydana gelmesi beklenen doğal gaz arz açığının bir bölümünün karşılanması amaçlanmaktadır.²⁹ *Mavi Akım Doğal Gaz Boru Hattı Projesi* kapsamında, 16 milyar metreküp doğal gazın Karadeniz geçişli bir hat ile Samsun'a ve buradan da Ankara'ya ulaştırılmasına yönelik olarak 15 Aralık 1997 tarihinde Türkiye Cumhuriyeti ve Rusya Federasyonu arasında bir anlaşma imzalanmış, 30 Aralık 2002'de ilk gaz pompalanmıştır.³⁰

Rus dış politikasında enerjinin önemi eskisine oranda giderek artmaktadır. Yapılan işbirliklerinin temelini oluşturan unsur silahlı güçlerinin işbirliklerinden ziyade enerji alanında yapılan işbirliği olmaya başlamıştır. Bu nedenlerden dolayı da enerji ve boru hatları Rus dış politikasının en önemli unsuru olmakla birlikte İran ve diğer stratejik işbirliği içindeki ülkelerle ortaklığın en önemli öğelerinden biri

²⁷ Cenk Pala, "21. Yüzyıl Dünya Enerji Dengesinde Petrol ve Doğal Gazın Yeri ve Önemi: Hazar Boru Hatlarının Kesişme Noktasında Türkiye", *Avrasya Dosyası*, Cilt 9, Sayı 1, Yaz 2003, s. 5 - 37.

²⁸ Pala, *op. cit.*, s. 25.

²⁹ Nadiya Badykova, "Iran i Perspektivy Eksporta Gaza iz Prikaspiyskogo Regiona", [http://src-h.slav.hokudai.ac.jp/publicn/Central Asia/najia/najia1.html](http://src-h.slav.hokudai.ac.jp/publicn/Central%20Asia/najia/najia1.html) (22 Haziran 2006).

³⁰ Metin, *op. cit.*, s. 247.

olmaktadır. Bu nedenle de boru hatları ve enerji ögesinin incelenmesinin Rus dış politikası ve İran'la işbirliği açısından önemli olduğunu düşünmek mümkündür.

Rusya Federasyonu yönetimine Putin'in gelmesi ile birlikte enerji unsurunun önemi daha da artmıştır. Rusya Devlet Başkanı Vladimir Putin 2005'te yapılan G-8 zirvesinde başkanlığı sırasında ana gündem maddesi olarak "enerji güvenliğini" ele alacağını belirtmiştir. 2005 yılı içerisinde katıldığı bütün önemli uluslararası görüşmelerde enerji konusunu ana gündem maddesi olarak ele alan Putin, bundan sonra Rusya'nın ana güç unsurunun silahlar değil, enerji olacağını açıkça beyan etmiştir. 21 Aralık 2005 tarihinde Rusya Güvenlik Konseyi toplantısında bu konuyu gündeme getiren Putin, Rusya'nın orta vadede enerji alanında dünya liderliğini hedeflediğini belirtmiştir.³¹

Bu hedefe ulaşmak için enerji alanında yeni teknolojilerin kullanılmasının gerekliliğin altını çizen Putin, bu koşul sağlandığı takdirde ilgili alanlarda (jeolojik araştırma, makine yapımı ve nükleer enerji) bilimsel araştırmalara yatırımların artacağını ve bu yolla Rusya'nın istikrarlı büyümesinin sağlanacağını dile getirmiştir. Sonuç olarak Rus ekonomisinin geleceği enerji sektörüne bağlanmıştır. Putin döneminde enerji sektörü üzerinde devletin kontrolü tekrar kurulmuş, enerji şirketleri birer dış politika aracı haline getirilmiştir. Özellikle % 7'lik payıyla Rusya milli gelirine sağladığı katkı itibarıyla birinci sırada bulunan Gazprom, Putin yönetiminin müdahaleleri sonucunda gaz ve petrol devi haline gelmiştir.³²

³¹ Anar Somuncuoğlu, "Rusya "Yeni Oyun" Kuruyor", **Cumhuriyet Strateji**, 16 Ocak 2006, s. 4.

³² **Idem**.

Rusya, kanıtlanmış dünya doğal gaz rezervleri açısından % 26.7'lik payıyla (48 trilyon metreküp) ve doğal gaz üretimi açısından dünya birincisi (günde 1.6 milyar metreküp), petrol üretimi açısından dünya ikincisi konumunda bulunmaktadır (günde 9.3 milyon varil). Muazzam enerji kaynaklarına sahip olan diğer ülkelerden farklı olarak, güçlü devlet geleneğiyle dünya politikasında hala önemli bir rol oynamaktadır. Yabancı güçlerin müdahalesine izin vermeyerek kendi kaynaklarını kendisi için kullanma iradesine sahiptir. Rusya'nın dünya enerji oyununda başlıca aktör olmasını sağlayan önemli faktörlerden birisi, de Orta Asya enerji kaynakları üzerindeki kontrolüdür. Rusya'nın en yakın müttefiklerinden birisi olan Kazakistan'ın, Çin'e petrol boru hattıyla bağlanması ve Bakü-Tiflis-Ceyhan'a katılma ihtimali, yakın gelecekte Rusya'nın Orta Asya enerji kaynaklarının transferini tek başına kontrol edemeyeceğini göstermiştir. Yine de Orta Asya enerji kaynaklarının dünya piyasalarına ulaştırılmasının halen Rusya üzerinden yapılması, Rusya'nın "enerji diplomasisine" güç katmıştır.³³

Putin enerji kaynaklarının fiyatlandırılmasını, çevre ülkelerin politikalarını Rusya'nın milli politikasına uyumlaştırmak için baskı unsuru olarak kullanmaktadır. Bu politikaların araçları, giderek güçlenen Gazprom, Transneft, Lukoil ve Rosneft gibi şirketlerdir. Öyle ki, Gazprom şirketi Alman-Rus Baltık Boru Hattı Projesi'nde eski Alman Şansölyesi Gerhard Schröder'i Danışma Kurulu Başkanı sıfatıyla (100 bin dolar aylıkla) istihdam edebilmektedir.³⁴

³³ Somuncuoğlu, **op. cit.**, s. 5.

³⁴ Ali Külebi, "Putin Meydan Okuyor", **Cumhuriyet Strateji**, 16 Ocak 2006, s. 8.

B. Hazar'ın Statüsü Sorunu ve Kıyıdaş Ülkelerin Yaklaşımları

1. Hazar'ın Konumu

Coğrafyanın siyaseti etkilediği yaygınca benimsenen bir düşüncedir. Bunun tersi de doğrudur: Siyaset de coğrafyayı etkiler. SSCB'nin dağılmasının ardından Hazar Denizi bölgesinin başına gelen budur. SSCB döneminde kapitalist ekonomik sistemin dışında kalan ve bu statüsü sorgulanmayan bölge, dağılmanın ardından sisteme eklenme süreci yaşamaktadır.

Hazar'ın önemi ve sorunları Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla birlikte büyük oranda artmıştır. Hazar'da ulaştırma, balıkçılık, biyolojik kaynakların gerçekçi kullanımı, eko-sistemin korunması, kirlenmenin denetlenmesi, doğal kaynakların kullanımı gibi önemli sorunlar vardır. Hazar'daki bu büyük oyun içerisinde, başta Rusya olmak üzere beş kıyıdaş devletin yanı sıra diğer uluslararası aktörler; Amerika Birleşik Devletleri, Avrupa Birliği, Çin ve Türkiye de ciddi bir etkiye sahip olmaya çalışmaktadırlar.³⁵

Hazar'ın büyük oranda keşfedilmemiş enerji rezervleri SSCB'nin dağılmasıyla ortaya çıkan cumhuriyetlerle birlikte uluslararası yatırıma açılmıştır. Uzmanlar günümüzde Hazar havzasının 275 trilyon metreküp doğal gaz ve 150 milyar varil petrol içerdiğine inanmaktadırlar. En verimli petrol ve doğal gaz sahaları

³⁵ Güneydoğu Avrupa ile Asya'nın birleştiği bölgede yer alan Hazar Denizi'nin toplam sahası 386.4 bin kilometrekarelik ve su hacmi ise 78.700 kilometreküptür. Kuzeyden güneye 1.200 km uzunluğunda ve batıdan doğuya 320 km genişliğindedir. Hazar'da ortalama derinlik 184 metredir. Suyun en derin noktası Azerbaycan'a ait Lenkeran bölgesinde 1.200 metre ve en sığ noktası ise kuzeyde Volga (İdil) Nehri'nin döküldüğü alanda 5 metre civarındadır. Hazar'ın en geniş yeri 554 km ve en dar yeri ise 200 km'dir. Hazar sahillerinin toplam uzunluğu 7.010 km'dir. Kazakistan'ın 2.320 km, Rusya Federasyonu'nun 1.930 km, Türkmenistan'ın 1.200 km, Azerbaycan'ın 800 km ve İran'ın 740 km uzunluğunda Hazar'a kıyısı bulunmaktadır. Bknz, "Caspian Sea", <<http://www.caspianenvironment.org/caspian.htm>> (26 Mart 2006).

Güney Hazar bölgesinde yaklaşık 200 000 kilometrekarelik alanda özellikle Azerbaycan'ın *Apşeron* Yarım adasından Batı Türkmenistan'ın *Peri – Balkan* Bölgesine uzanan dar bir bölge boyunca keşfedilmiştir.³⁶

Sovyetler Birliği'nin dağılması ve Hazar'ın kıyısında bir anda dört yeni cumhuriyetin ortaya çıkması dünyanın bu kendine özgü su havzasındaki paylaşım ve statü sorunlarını da beraberinde getirmiştir. Hazar, Çarlık Rusyası ve daha sonrada SSCB zamanında diğer kıyıdaş ülke olan İran'ın pratikte yok sayılmasıyla tamamıyla bir Sovyet denizi konumundaydı. Ancak Hazar'ın “Sovyet sektörü”, şimdi bu yeni dönemde artık beş kıyıdaş ülkenin ortak malı olmuştur. Her bir devlet hidrokarbon kaynaklarıyla zengin bu devasa su havzasından kendi payına düşeni fazlasıyla almaya çalışmaktadır.³⁷ Zira kıyıdaş ülkeler kara sınırlarının yanında ayrı bir deniz sınırı da istemektedirler. Azerbaycan ise deniz sınırları ile beraber hava sınırlarının da belirlenmesini istemektedir.

Bağımsızlık sonrası, Hazar konusunda ilk somut adım “Almatı Deklarasyonu’nu” ile atılmıştır. Yeni bağımsız cumhuriyetler imzaladıkları bu deklarasyon ile kendilerini SSCB'nin ortak mirasçısı olarak kabul etmişlerdir. Bu anlaşmayla aynı zamanda kıyıdaş ülkeler İran ile SSCB arasında imzalanan 25 Mart 1940 tarihli Ticaret ve Gemicilik Anlaşması'nı ve SSCB - İran sınırını oluşturan Astara-Hasan Kuli hattını da hukuki olarak kabul ettiler. Ortak mirasın bir diğer sonucu da kıyıdaş ülkelerin 1970'te yapılan iç bölümlmeyi yavaş yavaş kendi “ulusal sektörleri” olarak tanımaya başlamaları olmuştur. Bu konuda ilk toplantı 17

³⁶ Cinthia M. Croissant ve Michael P. Croissant, “Hazar Denizi Statüsü Sorunu: İçeriği ve Yansımaları”, *Avrasya Etüdləri*, Cilt III, Sayı 4, Kış 1996/97, s. 24.

³⁷ Mehman Gafarli, “Na Kaspii Mojno Sozdat Ekonomicheskiy Soyuz”, *Nezavisimaya Gazeta*, 28.08.2000.

Şubat 1992’de Tahran’da yapılmış ancak bu toplantıdan bir sonuç elde edilememiştir. Hazar’ın statüsünü tespiti yönelik görüşmeler çeşitli seviyelerde devam ettirilmiştir. Kasım 1996’da Aşkabat’ta kıyıdaş ülkelerin dışişleri bakanlarının katılımı ile gerçekleştirilen toplantı ise Hazar Denizi’nin statü sorununun çözümünde önemli bir safha olmuştur. Zira bu toplantıda Hazar’ın statüsünün belirlenmesine kadar mevcut rejimin korunmasına yönelik bir bildiri kabul edilmiştir.³⁸

Hazar’da statü sorununun ortaya çıkışının çeşitli nedenleri söz konusudur. İlk olarak Hazar’ın statüsü SSCB ile İran arasında yapılmış anlaşmalarla tam olarak belirlenmemiştir. İkincisi, bu anlaşmaların taraflarından biri olan Sovyet Birliği ortadan kalkmıştır. Üçüncüsü, eski geleneksel statü yeni jeopolitik düzende özellikle Rusya ve İran’ın siyasi ve ekonomik çıkarlarına uygun gelmemektedir. Bu nedenlerden dolayı Hazar’ın statüsünün kıyı devletleri arasında yeniden belirlenmesi gerekmektedir. Yeni düzenle ilgili kıyı devletleri tarafından ortaya konan görüşler genel hatlarıyla üç kısma ayrılmaktadır.³⁹ Hemen belirtilmelidir ki, kıyıdaş devletlerin savundukları görüş zaman içerisinde değişmiştir.

Birinci görüşe göre, Hazar uluslararası göldür ve bu yüzden kıyı devletleri arasında hem deniz tabanı, hem de su yüzeyi milli sektörlere bölünmelidir. Her sektör, kendi ülkesinin tam egemenliği altında bulunmalıdır.

İkinci görüşe göre, Hazar’a kendi özellikleri de dikkate alınarak, uluslararası deniz hukukunun, özellikle 1982 Birleşmiş Milletler Deniz Hukuku Sözleşmesi’nin

³⁸ Sinan Oğan, “Hazar’da Tehlikeli Oyunlar: Statü Sorunu, Paylaşılmalı Kaynaklar ve Silahlanma Yarışı”, **Avrasya Dosyası**, Cilt 7, Sayı 2, Yaz 2001, s. 152.

³⁹ Yolbars A.Keşbanov, “Hazar Denizi’nin Yeni Yasal Statüsü Bölgesel İşbirliği ve İstikrarın Temelidir”, **Türk Cumhuriyetleri ve Petrol Boru Hatları**, çev. Alaeddin Yalçınkaya, Ankara, Bağlam Yayıncılık, 1998, s. 57.

(BMDHS) uygulanması gerekir. Buna göre her ülkenin belirli genişlikte karasuları olmalı ve karasularının dışına açık deniz statüsü uygulanmalıdır.

Üçüncü olarak, Hazar'ın özel bir su havzası olduğu ve statüsü belirlenirken tek başına Deniz Hukuku ilkelerinin veya uluslararası göllerin bölünmesindeki uluslararası pratiğin uygulanmasının mümkün olmayacağı görüşü ileri sürülmektedir. Bu görüş Hazar'da geleneksel olmayan yöntemlerin uygulanmasını savunmaktadır. Denizin her ülkenin yasal yetki alanına giren kısımları dışında *condominium* (ortak kullanım) uygulanması öne sürülen yöntemlerden biridir.

İran tarafından teklif edilen “ortak sahiplik” (*condominium*) veya Hazar'ın beş eşit parçaya (% 20) bölünmesi teklifinin kabul görme şansı oldukça azdır. Hazar Denizi'nin ulusal sektörlerle bölünmesi durumunda; Kazakistan % 29.6 (111.296 kilometrekare), Azerbaycan % 19.5 (73.320 kilometrekare), Rusya % 18.7 (70.312 kilometrekare), Türkmenistan % 18.4 (69.14 kilometrekare), İran % 13.8'lik (51.888 kilometrekare) bir paya sahip olacaktır. Yani beş kıyıdaş ülkeden dördünün payı % 20'nin altındadır. İran'ın şimdiki “ortay hat” prensibini kabul etmesi durumunda SSCB döneminden kalma % 12'lik payı % 2 daha artarak % 14'e ulaşabilecektir.⁴⁰

2. Rusya Federasyonu'nun Hazar Politikası ve Statü Sorununa

Yaklaşımı

Rusya'nın yakın zamanlara kadar Hazar politikası, buna bağlı olarak Hazar Denizi'nin hukuki statüsü açısından yaklaşımı, 1996 – 2000 yılları arasında devlet politikası olarak yürütülen “Rusya Federasyonu ulusal güvenlik politikası”nın etkisi

⁴⁰ Ahmed Butaev, “Problema Politiko-Pravovogo Statusa Kaspiyskogo Morya”, <http://www.eurasia-media.ru/news/readnews_ru.php?pid=11&newsid=75> (26 Mart 2006).

altında belirlenmiştir. Bu askeri meseleler ile enerji ve milli güvenliğe dair doktrin doğrultusunda, Rusya Güvenlik ve Dış Politika Şurası, ülkenin güvenliğine ilişkin önceliklerini saptamıştır.⁴¹ Rusya Federasyonunun Hazar'ın statüsü ile ilgili yaklaşımında; “SSCB’yi oluşturan bölgede diğer güçlerin özellikle askeri ve siyasi üstünlük kurmasının önlenmesi” hayatı önem arz eden çıkar ve görev olarak “eski SSCB cumhuriyetlerinin, başta Hazar petrolleri olmak üzere, hammadde, işgücü ve diğer pazarlarında varlığını koruması, bunun için gerekli siyasi, hukuki ve ekonomik altyapıyı hazırlaması gerekliliği” önemli çıkar ve görevler olarak belirtilmiştir.⁴²

Rusya başlangıçta Hazar'ın beş kıyıdaş ülke arasında bölüştürülmesine şiddetle karşı çıkmıştır. Rusya'nın tepkisi şöyle özetlenmiştir: “Hazar'ın kaynaklarına yönelik tek taraflı hareketler uluslararası hukuka aykırıdır ve bu su havzasının eko-sistemine zarar vermesi tehlikesini ortaya çıkarmaktadır. Hazar Denizi ve onun kaynakları bütün kıyıdaş ülkelerin ortak kullanımında olmalıdır”.⁴³

Ancak zaman içerisindeki gelişmeler Rusya tarafında yeni fikirleri ortaya çıkarmıştır. Zira Kazakistan ve Azerbaycan'ın kendi sektörlerini belirleyerek uluslararası büyük petrol şirketlerini buralara yatırıma özendirdiklerini ve Batı'nın desteğini sağladıklarını gören Rusya yeni bir strateji belirleyerek bu “*de facto*” oluşumun dışında kalmamak için girişimlerde bulunmuştur. Su yüzeyinin ortak kullanımı konusunda isteklerini kabul ettirerek Temmuz 1998'de Kazakistan ile Hazar'ın kuzey kısmıyla ilgili olarak deniz yatağı için ortak hak prensibini, su yüzeyi

⁴¹ “Obraschenie Prezidenta k Parlamentu”, **Nezavisimaya Gazeta**, 14.06.1996.

⁴² Yasin Aslan, **Hazar Petrolleri Kafkas Kördüğümü ve Türkiye**, Ankara, 1997, s. 58.

⁴³ Oğan, **op. cit.**, s. 155.

içinse ortak sahipliği içeren bir anlaşma imzalamıştır. Bunu Azerbaycan ile 9 Ocak 2001’de yapılan benzer içerikli anlaşma izlemiştir.⁴⁴

Hazar’ın statüsünün belirlenmesi sürecinde önemli bir role sahip olan Rusya Hazar bölgesine oldukça büyük bir önem vermektedir. Başlangıçta Hazar konusunda Azerbaycan’a baskı yapmak suretiyle bir ivme kazanacağını düşünen Rusya Federasyonu’nun Hazar politikası Putin’in iktidara gelmesi ile beraber değişikliğe uğramıştır. Rusya’nın dış politikasında özellikle de eski SSCB mekânındaki politikasında enerjinin temel unsur haline geldiği, Putin’in 21 Nisan 2000’deki Rusya Ulusal Güvenlik Konseyi toplantısının ardından yaptığı açıklama ile açıkça ortaya çıkmıştır.⁴⁵ Putin, yaptığı açıklamada “diğer kıyıdaş devletlerinin Hazar bölgesinde çok aktif olduklarını ve kendilerinin de benzeri bir etkinlik sergileyeceklerini” ifade etmiştir.⁴⁶

Bu açıklamanın ardından 1999 yılından itibaren Rusya Federasyonu Enerji Bakanlığı görevini yürüten Viktor Kalyujniy 31 Mayıs 2000’den itibaren Dışişleri Bakan Yardımcısı ve Devlet Başkanı’nın Hazar Özel Temsilcisi olarak atanmıştır.⁴⁷ Mart 2004’te Kalyujniy’in ardından bu göreve eski Enerji Bakanı Igor Yusufov atanmıştır.⁴⁸ Yusufov Hazar sorununu Rusya’nın bakış açısı çerçevesinde çözmeye çalışmaktadır. Rusya, ayrıca çeşitli enstitüler ve araştırma merkezleri açarak birincil derecede önem verdiği Hazar bölgesini derinlemesine bir incelemeye almıştır.

⁴⁴ Butaev, **idem.**

⁴⁵ Oğan, **op. cit.**, s. 158.

⁴⁶ Victor Kalujny, (2001), “Medlit s Opredeleeniem Statusa Kaspiya Opasno”, <http://www.ng.ru/economics/2001-10-02/3_kaluzhny.html> (2 Ocak 2006).

⁴⁷ Oğan, **idem.**

⁴⁸ Katerina Labeckaya, (2004), “Noviy Kurator Dlya Kaspiya: Igor Yusufov Opyat Smenil İgorya Kalyujnogo”, <http://www.eurasia-media.ru/news/readnews_ru.php?pid=11&newsid=644> (24 Kasım 2005).

3. Diğer Kıyıdaş Ülkelerin Statü Sorununa Yaklaşımları

a. Azerbaycan'ın Yaklaşımı

Azerbaycan, ilk olarak Hazar'ın sınır gölü olarak kabul edilmesi doğrultusunda görüş beyan etmiştir. Buna bağlı olarak, Hazar'ın beş ulusal sektöre bölünmesi, bu paylaşımın da orta hat esasına göre yapılması görüşünü ortaya koymuştur. Hukuki gerekçelendirmesini bu görüşe yapmasına dayandıran Azerbaycan, Batı Avrupa ve ABD firmaları ile kendi sahasında kabul ettiği petrol ve doğal gaz kaynaklarının araştırılması, bulunması, çıkarılması gibi yüksek maliyetli sözleşmelere imza atmıştır. Bunlardan ilki, aynı zamanda Hazar'ın hukuki statüsünün çözülmesi gereken bir problem olarak aciliyet kazanmasında da önemli etken olan, 20 Eylül 1994 tarihli Azerbaycan ve yabancı petrol şirketleri arasında imzalanan ve “Asrın Anlaşması” olarak adlandırılan anlaşma olmuştur. Azerbaycan, Kazakistan ve Türkmenistan kendi hukuksal tezlerini oluştururken 28 Şubat 1921 ve 25 Mart 1940 Andlaşmaları'nın geçerli olmadığını bildirerek üçüncü devletlerin de desteğini almaya çalışmışlardır.⁴⁹

Azerbaycan'ın ileri sürdüğü görüşlerden birisi, su yüzeyinin de orta hat esasına göre bölünmesi olmuştur.⁵⁰ Azerbaycan, bu tezini öncelikle, sadece dolaşım, balıkçılık ve sınır güvenliği hakkında yapılmış olan 1921 ve 1940 Rus – İran Andlaşmaları'ndaki düzenlemelerin yeraltı kaynakları rejimine uygulanamamasına ve ardından 1991 öncesi devlet uygulamasının Hazar Denizi'nin ulusal sektörlere

⁴⁹ Selçuk Çolakoğlu, “Uluslararası Hukukta Hazar'ın Statüsü Sorunu”, **A.Ü. S.B.F. Dergisi**, Cilt 53, No:1-4, 1998, s. 109.

⁵⁰ Butaev, **idem**.

ayrılması görüşünü desteklemesine dayandırmıştır.⁵¹ Orta hat prensibine göre ulusal sektörlere bölünme durumunda Hazar Denizi'nin % 19'u Azerbaycan'a, % 16'sı Rusya'ya, % 14'ü İran'a, % 22'si Türkmenistan'a, % 29'u ise Kazakistan'a ait olacaktır. Hazar Denizi'nin Azerbaycan sektörü olarak adlandırılan kısmında yaklaşık olarak 25 ile 32 arasında bilinen, 145 ile 386 arasında muhtemel petrol ve gaz sahasının yer aldığı tahmin edilmektedir.⁵²

Azerbaycan, 6 Temmuz 1998'de Rusya ve Kazakistan'ın imzaladıkları ve deniz tabanının bölünmesini kabul eden mutabakatı olumlu bir gelişme olarak değerlendirmekle beraber bu paylaşımı yeterli bulmayıp tüm su kütlelerinin de ulusal sektörlere bölünmesi gereğini tekrarlamıştır.⁵³ Aynı yıl Azerbaycan ve Türkmenistan Hazar deniz yatağının eşit uzaklık prensibine göre bölünmesi konusunda mutabakata varmışlardır. Yine, Azerbaycan, o tarihe kadar ortak kullanım prensibini savunan Rusya ile deniz tabanının eşit uzaklık prensibine göre bölünmesi hususunda mutabakata varıldığını açıklamıştır. Ancak, Azerbaycan ve Türkmenistan, eşit uzaklık hattının ne şekilde belirleneceği konusunda anlaşamamışlardır. Azerbaycan, eşit uzaklık hattının belirlenmesinde adaların da hesaplamaya dahil edilmesini savunurken, Türkmenistan bunun aksini savunmaktadır.⁵⁴ Bunun yanı sıra, Azerbaycan ve Türkmenistan arasında, Azerbaycan tarafından Kepez, Türkmenistan tarafından Serdar olarak adlandırılan bölgenin hangi devletin sınırlarında yer aldığı konusunda bir uyuşmazlık söz konusu olmuştur.⁵⁵

⁵¹ Ayşe Kollu, **Hazar Denizi'nin Hukuki Rejimi**, Yayınlanmamış Y.L.T., Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2003, s. 36.

⁵² Cinthia Croissant ve Michael Croissant, **op. cit.**, s. 24.

⁵³ Butaev, **idem.**

⁵⁴ Kollu, **op. cit.**, s. 39.

⁵⁵ Butaev, **idem.**

Aralık 2001 tarihinde Azerbaycan ile Kazakistan arasında Hazar Denizi'nin orta hat esasına göre bölünmesine dair bir andlaşma imzalandığı açıklanmıştır. 2002 yılında, Azerbaycan ve Rusya arasında Hazar Deniz Tabanının Sınırlandırılmasına İlişkin bir andlaşma imzalanmıştır. Buna göre, modifiye edilmiş orta hat esasına göre bölünmüş deniz yatağı ulusal sektörleri belirlemekte, deniz alanı ise ortak kullanıma açık bırakılmaktadır. 2003 yılı itibariyle Azerbaycan, Rusya ve Kazakistan arasında doğal kaynakların paylaşımına dair yapılan bir andlaşma ile akid devletler, Hazar Denizi'nde sınırların modifiye edilmiş orta hat anlayışı çerçevesinde tespit edilmesi üzerinde uzlaşmışlardır.⁵⁶

b. Türkmenistan'ın Yaklaşımı

Türkmenistan'ın Hazar Denizi'nin statüsü bakımından izlediği tutum incelendiğinde diğer kıyıdaş devletlere göre belirsiz bir tutum izlediğini söylemek mümkündür. Esasında, Ekim 1993 tarihinde, Türkmenistan, 12 millik karasularında yargı yetkisine dair bir kanun çıkaran ilk kıyı devleti olmuştur.

Azerbaycan ile tartışmalı yataklar sebebiyle mevcut olan gerginlik, Türkmenistan'ı giderek İran'a yakınlaştırmıştır. Putin'in daveti ile Hazar'ın statüsü konusunda ortak bir görüş oluşturmak amacıyla BDT üyesi dört kıyıdaş ülkenin Soçi'de yapacakları toplantı için Türkmenbaşı "İran'sız yapılacak bir toplantıya" katılmak istemediğini açıklayarak gitmemiştir. Türkmenistan bu sorunun ancak beş kıyıdaş ülkenin iştiraki ve fikir birliği ile çözülebileceğini belirtmekte ve ikili anlaşmalarla bu sorunun çözülmesine karşı çıkmaktadır. Türkmenistan gibi İran da,

⁵⁶ <<http://www.turkolog.org/link/asp>> (26 Mart 2006).

Hazar'ın statüsü belirlenirken ikili anlaşmaları tanımadığını belirterek, beş kıyıdaş ülkenin statü sorununu beraberce belirlemesi gerektiğini savunmaktadır.⁵⁷

Türkmenistan Şubat 1997'e kadar genel hatlarıyla Rusya ve İran'ın görüşlerine yakın bir görüş savunmuştur. Hazar Denizi'nin statüsü belirlenene kadar İran ve SSCB arasında yapılan 1921 ve 1940 Andlaşmalarının⁵⁸ geçerli olacağını belirten açıklamalarda bulunmuştur.⁵⁹ Başından beri tutarsız politikalarıyla dikkati çeken Türkmenistan, daha sonra bu görüşten vazgeçmiştir. Şubat 1997'de, Hazar'ın statüsüne ilişkin olarak ortak bir andlaşma yapılana kadar Sovyet döneminde kabul edilen idari bölünmeye dayanarak, kıyıdaş devletlerin kendi sektörlerinde kalan bölümlerde mineral kaynakları münhasıran kullanmakta serbest olması gerektiği görüşünü açıklamıştır. Bu, Türkmenistan'ın sektörel bölünme görüşüne yaklaştığını göstermektedir.⁶⁰

Türkmenistan, Şubat 1998 tarihinde Hazar'ın eşit uzaklık hattına göre sektörel bölünmesi konusunda Azerbaycan ile temel bir mutabakata varmış, Kazakistan ile de bir andlaşma imzalamıştır. Bununla birlikte, sektörel bölünme görüşünü savunan Azerbaycan ile Türkmenistan arasında sektörlerin dış sınır hatlarının belirlenmesi bakımından anlaşmazlık doğmuştur. Bu anlaşmazlık, temelde Azeri – Çırag petrol sahalarının paylaşımına dair bir anlaşmazlık niteliğindedir.⁶¹ Aliyev ve Türkmenbaşı'nın ortak kararıyla Türkmenistan ve Azerbaycan arasındaki

⁵⁷ “Kaspiy. Trudniy Put k Dostijeniyyu Soglasiya” (2004), <http://www.eurasia-media.ru/news/readnews_ru.php?pid=11&newsid=648> (27 Kasım 2005).

⁵⁸ 20. yüzyılda Hazar'a ilişkin ilk andlaşma İran ile SSCB arasında 1921'de imzalanmış ve 1940'ta benzer hükümlerle yenilenmiştir. Bunlara göre, iki tarafın 10'ar millik balıkçılık bölgeleri bulunduğu kabul edilmiş ve bunun dışında herhangi bir sınırlamaya gidilmemiştir.

⁵⁹ Çolakoğlu, **op. cit.**, s. 113.

⁶⁰ Butaev, **idem.**

⁶¹ Butaev, **idem.**

deniz sınırlarının tespit edilmesi için 1998’de bir uzmanlar grubu oluşturulmuştur. Ancak, bu grubun sürdürdüğü görüşmelerden de olumlu bir sonuç alınamamıştır.⁶²

c. Kazakistan’ın Yaklaşımı

Kazakistan, 1998 yılına kadar Hazar Denizi’ni bir iç deniz olarak niteleyerek, 1982 BMDHS’nin uygulanması görüşünü savunmuştur. Buna göre; seyrüsefer, balıkçılık ve çevre korunması konusunda esneklik gösterebileceğini, deniz yatağının orta hat esasına göre paylaşılması gerektiğini, Hazar’ın sularının ise belirli bir münhasır yetki alanı dışında ortak kullanılabileceğini, her sahildar ülkenin karasularının ve balıkçılık bölgelerinin dışında kalan bölgelerin kıyı devletleri için serbest seyrüsefere açık olması gerektiğini, her sahildar ülkenin Hazar’a açılan ve RF topraklarında kalan suyollarını RF ile ikili anlaşmalar çerçevesinde kullanması gerektiğini savunmaktadır.⁶³

Hazar’ın statüsü ve paylaşımı tartışmalarının mümkün olduğunca dışında kalmaya çalışan Kazakistan, İran’ın önerdiği eşit (% 20) paylaşım şartının kabul görmesi durumunda bundan en çok zarar gören ülke olacaktır. Çünkü diğer büyük kıyıdaş ülkelerin payları % 20’nin altındadır. Bu sebeple Kazakistan bu tartışmalara doğrudan katılmayıp bu konuda İran’a en büyük direnci gösteren Azerbaycan’ı arka planda aktif olarak desteklemektedir. İçerisinde barındırdığı önemli miktardaki Rus asıllı nüfus sebebiyle Rusya’yı karşısına alamayan Kazakistan’ın konumu Türkmenistan ve Azerbaycan’ından daha hassastır.⁶⁴

⁶² Oğan, **op. cit.**, s. 158.

⁶³ Metin, **op. cit.**, s. 167.

⁶⁴ Gülnar Nugman, “Hazar Denizi’nin Hukuki Statüsü”, **Avrasya Etüdları**, Sayı 13, İlkbahar 1998, s. 87.

d. İran'ın Yaklaşımı

İran, temel olarak Hazar Denizi'ni benzer su yapılarından ayıran kendine has coğrafi özellikleri sebebiyle, uluslararası deniz hukukunun uygulanma alanı bulmayacağını, bununla birlikte, beş kıyıdaş devletin Hazar'ın statüsüne dair bir anlaşmaya varmasına kadar 1921 ve 1940 Sovyet – İran Andlaşmaları'nın uygulanması gerektiği görüşünü savunmuştur. Buna ilaveten, İran, Hazar Denizi'nin coğrafi ve ekolojik koşulları göz önünde bulundurulduğunda en uygun rejimin *condominium*, olduğunu ileri sürmüştür.⁶⁵

Mart 2001'de İran Cumhurbaşkanı Muhammet Hatemi'nin Moskova ziyareti sırasında Rusya Devlet Başkanı Vladimir Putin ile yaptıkları görüşmede “Rusya ve İran'ın Hazar Denizi'nin statüsü resmi olarak belirlenmeden Hazar'da diğer kıyıdaş ülkeler tarafından çizilmiş hiçbir sınırın tanınmayacağı”, statü sorunu çözülünceye kadar 1940 yılı anlaşmasının geçerli olduğu ve çalışmaların ancak beş ülkenin anlaşmasından sonra başlanabileceği yönünde ortak bir açıklama yapmışlardır.⁶⁶ Söz konusu açıklamada, bugüne kadar yapılmış tüm “*off-shore*” sözleşmelerinin de geçersiz olduğu ifade edilmiştir.⁶⁷

Hazar'da bir taraftan statü ile ilgili görüşmeler ve paylaşım kavgası devam ederken, diğer taraftan da her ülke kendi “ulusal sektörü” içerisinde gördüğü yatağa kendi “milli” ismini vermektedir. Bu tartışmalı yatakların başında Azerbaycan'ın “Kepez” ve Türkmenistan'ın ise “Serdar” olarak adlandırdığı zengin petrol yatakları

⁶⁵ Kalujny, **idem**.

⁶⁶ Marianna Belenkaya, (2001), “Kaspiyskiy Sammit – Tolko v Formate Pyaterki”, <http://www.ng.ru/cis/2001-08-11/5_summit.html> (11 Aralık 2005).

⁶⁷ Mikhail Brajnikov, (2002), “Severniy Kaspiy: Ot Raznoglasiy k Partnerstvu”, <<http://www.continent.kz/2002/08/08.html>> (30 Aralık 2005).

gelmektedir. Bu yatağın Sovyetler dönemindeki ismi “Promejutocnoe” idi. (Bknz., Tablo 4).

Hazar Denizi, sadece zengin hidrokarbon ve deniz ürünleri kaynakları ile değil, aynı zamanda jeopolitik konumu sebebiyle de “yeni dünya düzeni”ni en önemli nüfuz mücadelesi mekânlarından birisidir. Bu bölgede devam eden statü sorununun kısa vadede bir neticeye varması düşünülmendiği gibi, bu coğrafi mekan her an yeni tartışma konularını ortaya çıkaracak bir potansiyeli de içerisinde barındırmaktadır.

C. Bölge Ülkelerindeki Etnik Temelli Çatışmalar

SSCB’nin çözülmesinden sonra ortaya çıkan 15 yeni bağımsız devletin hepsi ortak bir çerçeveye içinde değerlendirilemez. Her şeyden önce üç Baltık devletini; Estonya, Litvanya ve Letonya’yı diğerlerinden ayırmak gerekir. 1918 ile 1940 yılları arasında kendi bağımsız devletlerini kurup ulusal bir kimlik yaratabilmiş olan bu cumhuriyetler, Batı’ya olan yakınlıklarının da sayesinde daha geniş bir hareket geliştirmiş ve çöküşten sonra bağımsızlıklarını hemen ilan ederek Sovyet döneminden tam bir kopuş gerçekleştirmiş, deyim yerindeyse 1940 yılında kaldıkları yerden yollarına devam etmişlerdir. Bu dağılmayı başlatan en çok baskıya uğrayan gruplar değildir. Sovyetler Birliği’nin dağılmasında aktif roller üstlenen halklar yüksek düzeyde kültürel ve sosyal statülere sahip olanlardır. Yani Sovyetler Birliği’nin dağılmasının lokomotifi Orta Asya cumhuriyetleri değil de, Baltık cumhuriyetleri olmuştur.⁶⁸

⁶⁸ Valery Tishkov, “Eski Sovyet Alanında Etnik Problemler ve Çatışmalar”, **Stratejik Analiz**, Cilt 1, Sayı 8, Aralık 2000, s. 99.

Bu duruma bir anlamda hazırlıksız yakalanmış bulunan Kafkasya ve Orta Asya devletlerinde bağımsızlıklarını ilanının ardından bir takım iç sorunlar yaşanmış ve etnik çatışmalar ortaya çıkmıştır. Etnik çatışmaların kökenlerini Rus İmparatorluğu ve Sovyetler Birliği dönemlerinde izlenen politikalarda bulmamız mümkündür. Stalin döneminde izlenen iskân politikaları sonucu ortaya çıkan suni cumhuriyetlerde öyle nüfus birleşimleri oluşturulmuştur ki, Kafkasya adeta bir “etnik mayın tarlası” haline getirilmiştir.⁶⁹ Bu durum bağımsızlık sonrası dönemde Kafkasya’da bağımsızlıkları için mücadele eden birçok halkın ortaya çıkmasına sebep olmuş ve birçok çatışmaya yol açmıştır. Avrasya’daki bu çatışmalar sömürgecilik sonrası yaşanan bunalıma benzetilmektedir. 1991’de etnik çatışmalarda 750 kişi öldürülürken, bu sayı 1992’de 25.000’i aşmıştır.⁷⁰

Milliyetçiliğin ve dinin yeniden canlanması, büyüyen işsizlik oranı, sonuçta kıtlık ve yaşam standartlarının düşmesine neden olan tarım ve sanayideki düşük verimlilik gibi çeşitli etkenlerin, Orta Asya ve Kafkasya’daki etnik gerilimin tırmanmasından sorumlu olduğu belirtilmiştir. Konuya sosyolojik açıdan baktığımızda sosyal gruplar arasındaki sürtüşmenin etnik sürtüşmeye dönüştüğü görülebilir. Mesela eski SSCB cumhuriyetlerinde, merkezi yönetimde Ruslar ve Ukraynalılar “yerli halk”lara nazaran daha ayrıcalıklı uygulamalar sonucunda yüksek vasıflı görevlere sahiptirler. Bu ise “yerli halk”ların benzer sosyal gruplarını rahatsız etmiştir.⁷¹ Etnik kargaşaya yalnızca ekonomik (hayat standardı v.b.) etkenlerin neden olduğunu iddia etmek doğru değildir. Bunun için siyasi faktörler de göz önünde tutulmalıdır. Bunun başında Moskova’nın ekonomik politikalarının etkisi de gelir.

⁶⁹ Erol Karayel, “Kafkasya’daki Etnik Sorunların Mahiyeti ve Çözüm Yolu”, **Kafkas Vakfı Bülteni**, No: 3, Kış 1998, s. 8.

⁷⁰ Ariel Cohen, “Rusya ve Komşuları”, **Avrasya Dosyası**, Cilt 1, Sayı 1, İlkbahar 1994, s. 59.

⁷¹ Valery Tishkov, “The Nature of Ethnic Conflict”, **Social Sciences**, Cilt XXV, Sayı 1, İlkbahar 1994, s. 41.

Eski SSCB'nin çoğu cumhuriyetinde belkemiğini teşkil eden endüstrilerde yabancı işgücünün, yani Rusların, oranı çok yüksekti. Estonya'nın enerji sektöründe, Letonya'nın elektronik endüstrisinde, Kırgızistan ile Kazakistan'ın metalürji sanayiinde, bu cumhuriyetler yabancılara dayanmak zorundaydı.⁷² Bu durum ülkelerdeki gerginliği artırmış ve patlamaya hazır bir bomba durumuna getirmiştir.

Ayrıca Rusya Federasyonu'nun toprakları üzerinde Kuzey Kafkasya dışında olası dört etnik çatışma bölgesi mevcuttur.⁷³ Birincisi Volga bölgesidir. Tatar halkı Rus halkından sonra Rusya'daki en büyük nüfusu oluşturmaktadır ve Ruslardan önce bir devlete sahip olduklarını, hatta zamanında hükmettiklerini unutmamışlardır. Tatarlar ülkelerinin zenginliklerine sahip çıkmışlar, Rusya ile Federasyon Anlaşması'nın dışında bir anlaşma imzalamadan Rusya Federasyonu içinde kalmayı kabul etmişlerdir. Bütün Rusya Müslüman ve Türk halkları içinde Kazan'ın önemli bir saygınlığı vardır. Tatar milliyetçi aydınları meseleyi sadece bir Tatar bağımsızlığı olarak değil, İdil – Ural hattının bağımsızlığı olarak görmüşlerdir.

Başkortostan⁷⁴ ise önemli doğal gaz ve petrol kaynaklarına sahiptir ve Başkortlar arasında da bağımsızlık eğilimleri başlamıştır. Ancak Ruslar Tatar ve Başkortların birlikte hareket etmesini engellemek için Başkort milliyetçiliğini bir kabile milliyetçiliği şeklinde teşvik etmekte, her iki halk arasında düşmanlık tohumlarının atılması için zemin hazırlamaktadırlar⁷⁵.

Etnik çatışmaların yoğunlaşma ihtimalinin olduğu üçüncü bölge Sibirya'dır. 1944'e kadar görünürde bağımsız bir ülke olan Tıva Cumhuriyeti'nde ayrılıkçı

⁷² **Ibid**, s. 44.

⁷³ Ümit Özdağ, "SSCB'den Rusya Federasyonu'na (1985 – 1993), **Avrasya Dosyası**, Cilt 3, Sayı 4, Kış 1996, s. 182.

⁷⁴ Türkçe literatürde Başkurdistan yada Başkırdistan olarak geçmektedir.

⁷⁵ V.İ.Mukomel, E.A.Pain, A.A.Popov, "Soyuz Raspalsya – Mejnacionalnye Problemy Ostalis", **Nezavisimaya Gazeta**, 10.01.1992.

eğilimler artmaya başlamıştır. Tıvalar Türk kökenlidir. Aynı bölgede bir başka gerilim bölgesi Buryat özerk cumhuriyetinde ortaya çıkmıştır. Tıvalar ile Buryatlar arasında gerilim yaşanmıştır. Gerginliğin nedeni Buryatlar arasında yayılmaya başlanan panmoğolizmdir. Keza bu bölgenin bir diğer etnik grubu olan Hakaslar arasında da son dönemde Türk olmadıkların savunan gruplar ortaya çıkmıştır. Aynı şekilde, Transbaykal bölgesi Rusları da Moskova tarafından sömürüldüklerine inanmaktadır. Ruslar arasında Moskova'dan bağımsız olma veya özerklik görüşleri yaygınlaşmaktadır.

Dördüncü gerilim bölgesi ise Saha Türklerinin de yaşadığı Sibiryâ bölgesi oluşturmaktadır. Bu bölgenin geniş yeraltı kaynaklarına sahip oluşu bölgedeki Cumhuriyetleri Moskova'ya karşı ortak çalışmaya itmektedir.

Bu bölgeler dışında Rusya Federasyonu içinde farklı etnik grupların ve halkların yaşadığı bazı hassas bölgeler de bulunmaktadır. Örneğin Karadeniz'in Doğu bölgesi ve Kuzey Kafkasya bölgesinde birçok etnik grup yaşamaktadır. Bu grupların arasında tarihi düşmanlıklarla birlikte Rusya Federasyonuna karşı bağımsızlık istekleri de bulunmaktadır. Özellikle K. Kafkasya bölgesinde yaşayan halklar arasındaki gerilim silahlı çatışmaya kadar varmaktadır.

Etnik yapı itibariyle dünyanın en karmaşık bölgesi Kafkasya sayılır.⁷⁶ Etnik çeşitlilik coğrafyanın özel durumundan kaynaklanmaktadır – geçit vermez dağlar ve onların aralarından yer alan vadiler. Burası tarih boyunca doğudan batıya göç eden pek çok etnik grubun sığınma yeri olmuştur. Bölgede farklı kaynaklara göre 300'ye yakın etnik grup yaşamaktadır. Ayrıca Kafkasya'daki etnik grupların çeşitli cumhuriyetler arasında dağılımı da çatışmalara neden olmuştur. Örneğin

⁷⁶ Rauf A.Guseynov, "Etnic Situation in the Caucasus", **Perceptions**, Cilt 1, Sayı 3, Eylül - Kasım 1996, s. 10.

Azerbaycan’da – Azerbaycan Türkleriyle birlikte eski çağlardan beri Kafkasya ve İran kökenliler ile Yahudi, Ermeniler ve Ruslar yaşamaktadır.⁷⁷ Güney Kafkasya’nın diğer büyük ülkesi Gürcistan’da ise Harita 1’de görüldüğü gibi durum daha karmaşıktır. Bu ülkede Ermeni, Rus, Azeri, Osetin, Abhaz, Ukraynalı, Kürt, Yahudi, Süryani, Tatar ve diğer halklar bulunmaktadır.⁷⁸ Küresel süreçte ortaya çıkan etnik kaynaklı yeni çatışmaların (Abhazya, Dağlık Karabağ, Çeçenistan, Güney Osetya) da etkisiyle Kafkasya’da günümüzde 1.970.000 kişi göçmen konumundadır.⁷⁹

Daha Sovyetler Birliği dağılmadan önce başlayan Azerbaycan ve Ermenistan arasındaki Dağlık Karabağ sorunu ile Gürcistan’dan ayrılmak isteyen Abhazya ve Güney Osetya’nın bağımsızlık talepleri Güney Kafkasya’da önemli çatışma ve savaşlara sebep olmuştur. 1990’ların ortasına doğru Kuzey Kafkasya’ya sıçrayacak olan bu çatışmalar, Rusya ile Çeçenistan arasında uzun süre devam eden bir savaşa yol açmıştır.

Çeçenistan Savaşı da Rusya Federasyonu’nun hem iç hem de dış güvenliğini yakından ilgilendiren, güvenlik doktrinlerinde önemli yer tutan bir konudur. Birçok stratejik görüşmelerde batılı ülkelerin Rusya Federasyonu’na karşı Çeçen sorununu pazarlık unsuru olarak kullanmaktadır. İnsan haklarının ihlali, ülke içinde yerleşim birimlerini terk etmiş kişilerin ve ülke dışındaki mültecilerin bulundukları kötü durum Rusya Federasyonu’nun uluslararası politikada imajını olumsuz etkileyen öğelerdir. Uluslararası örgütler ve Çeşitli Sivil Toplum Örgütleri sürekli olarak bölgedeki ağır ihlallerden bahsetmiştir.

⁷⁷ Rasim Musabeynov, “Azerbaycan’daki Etnik Azınlıklar”, **Avrasya Dosyası**, Cilt 7, Sayı 1, İlkbahar 2001, s. 177.

⁷⁸ Yaşar Kalafat, “Azerbaycan – İran Bağlamında Güney Kafkasya’da Etno – Sosyal Yapı”, **Avrasya Dosyası**, Cilt 7, Sayı 1, İlkbahar 2001, s. 233.

⁷⁹ Eduard Alayev, “Regionalnye Etnicheskie Konflikty”, **Federalizm**, Sayı 1, 1996, s. 108.

Çeçenistan'ın bağımsızlığını 1991'de ilan etmesine karşın Rusya Federasyonu'nun askeri harekâtı 1994'te başlamıştır. Askeri harekâtın birinci nedeni Çeçenistan'ın askeri, ekonomik ve transit konumudur. Grozni, Kafkasya'da Maykop ve Bakü ile birlikte üç önemli petrol bölgesinden biridir. Bakü petrollerini Rusya Federasyonu'nun Karadeniz kıyılarına – Novorossiysk'e taşıyan boru hattı üzerinde olan, Avrupa'nın güneydoğu sınırlarını ve Rusya'nın yumuşak karnını oluşturan Kuzey Kafkasya, Rusya Federasyonu'nun Karadeniz'e tek çıkışıdır. Bu nedenle ticaret, tarım, doğal kaynaklar, turizm, askeri konularda Rusya Federasyonu açısından büyük önem taşıyan Kuzey Kafkasya'da bulunan Çeçenistan'ın stratejik konumu müdahale kararının alınmasında etkili olmuştur. İkinci nedeni, SSCB'nin parçalanmasından sonra dünyanın kendisine karşı olan tavrını değerlendiren Rusya'nın, eski Sovyet cumhuriyetlerine müdahale etmesi halinde Batı tarafından baskı altına alınabileceği korkusundan kurtulmuş olması gerektiğini kabul ettirmenin verdiği rahatlıkla harekâta başlamasıdır. Üçüncü nedeni, Çeçenistan'da başlatılan bağımsızlık girişimlerinin başarılı olması halinde Rusya Federasyonu'nun diğer bölgelerinde de benzer isteklerin gündeme gelmesinden çekinilmesidir. Böylece Rusya, “kötü örneği” engelleme girişiminde bulunmuştur.

Rusya, Çeçenistan harekâtına 14 Aralık 1994'te başlamıştır. Rus siyasetçilerin Çeçenistan'ı bir sorun olarak görmeyip harekâtın kısa sürede bitirilebileceği düşüncesi Rus ordusunun aceleyle hazırlanmış bir plan ve hazırlıksız kuvvetlerle harekâta gönderilmesine yol açmıştır. Ateşkeslerle sürüp giden savaş, 1996'da imzalanan Hasavyurt Antlaşması ile bitirilmiştir. Çeçenistan savaşını 2001 yılına kadar donduran Hasavyurt Antlaşması'na göre Rusya askeri olarak bölgeden

çekilecek, yönetim Çeçenlere bırakılacak ve Rusya Çeçenistan'ın yeniden imarı için ekonomik yardımda bulunacaktır.⁸⁰

Ağustos 1999'da II. Çeçen Savaşı başlamış ve halen sürmektedir. Rusya'nın hem stratejik hem tarihi nedenlerle kendi yaşam alanı ve arka bahçesi olarak gördüğü Kuzey Kafkasya'da, Rus kontrolü dışında gelişebilecek bağımsızlık hareketlerinin önüne geçebilmek, Bakü'den Novorossiysk'e uzanan petrol boru hattının kontrolünü tekrar ele almak, Orta Asya ve Azerbaycan petrol ve doğal gazının Batı'ya uzanacak yeni boru hatları ve söz konusu enerji kaynakları üzerinde yeniden söz sahibi olabilmektir. Fakat RF'nin Çeçenistan sorununun çözümü için almaya çalıştığı önlemler etkisiz ve yetersiz kalmıştır. Rusya Federasyonu'nda Çeçen terör eylemlerden dolayı çok sivil insan ölmüştür.⁸¹

II. Savaş bazı özellikleriyle ilkinden ayrılmaktadır. Bu nedenlerden bir tanesi RF'ye karşı İran'ın tepkisidir. 1994 – 1996 yılları arasında gerçekleştirilen Birinci Rus Çeçen Savaşının ardından İslam Konferansı Genel Sekreterliğini üslenen İran, bununla birlikte tüm dünyada yaşayan Müslümanların koruyucusu rolünü üslendiğini açıklamıştır.⁸²

İkinci Çeçen savaşının başlaması ile birlikte Genel Sekreterlik görevinde bulunan İran Rusya'yı Çeçenistan'da yaptıklarından dolayı suçlamıştır. İran Rusya'ya yönelik eleştirilerini artırmakla birlikte bu sorunun Rusya'nın iç sorunu olduğunu yinelemiştir. Bunun temel nedeni tüm dünyadaki “Müslümanların koruyucusu rolünü üslenmiş olan” İKÖ Genel sekreterliğini yürüten İran'ın bir diğer taraftan askeri ve ekonomik olarak önemli ortağı olan Rusya ile ilişkileri bozmamaya

⁸⁰ Hasan Kanbolat, “Rusya Federasyonu'nun Kafkasya Politikası ve Çeçenistan Savaşı”, **Avrasya Dosyası**, Cilt 6, Sayı 4, Kış 2001, s. 170 – 171.

⁸¹ Erel Tellal, **Rusya Federasyonu**, Ankara, SBF Ders Notları, 2006, 6 -7.

⁸² Freedman, **op. cit.**, 2006, s.11 – 12.

çalışmasıdır. Hem nükleer teknolojinin hem de savunma sanayisi teknolojisinin edinilmesinde önemli partneri olan Rusya'yı "göstermelik" olarak eleştirdiğini veya bir diğer söylemle adeta "tribünlere oynayan bir dış politika ile" iç politikadaki dengeyi sağlamaya çalışmıştır.

Eylül 1999'dan itibaren çatışmalar her iki tarafta da büyük kayıplara dönüşen bir savaş olmaya başlamıştır. Dönemin İran Dış İşleri Bakanı Kemal Harrazi sorunla ilgili açıklamasında: "İran Rusya Federasyonunun toprak bütünlüğüne saygı duymaktadır. Fakat Çeçenistan'da ve Dağıstan'da yapılan acımasızlıklara İran olarak karşı çıkılmaktadır. Kuzey Kafkasya'daki devam etmekte olan Rus askerlerinin operasyonları İran hükümeti ve halkını derinden üzmektedir"⁸³ ifadesini kullanmıştır. Moskova yönetimi ise İran'ı Çeçenlere yardım eden ülkeler listesine sokmuş ve İran'ı bununla ilgili resmi ağızlardan suçlamıştır. Aralık 1999'da İKÖ yetkilileri Rusya ve Kuzey Kafkasya'yı ziyaret etmiştir. Rusya Federasyonu bu ziyaret esnasında İKÖ üyesi ülkelerin Sivil Çeçenlere yardım etmesine izin vermiştir. Tarafların bir birlerini suçlamalarına rağmen Çeçen Sorunu Rus İran ilişkilerini olumsuz etkilememiştir.

Orta Asya ve Kafkasya'da yaşanan iç ve etnik çatışmalara değinmenin konumuz açısından bölgede yaşanan mücadeleleri ve Rusya – İran ilişkilerini anlama açısından öneme sahiptir. İran'da Azeri yaşamaktadır o yüzden çalışmamızla doğrudan ilgili olarak Azerbaycan ve Ermenistan arasındaki gelişmeler incelenecektir.

SSCB döneminde Güney Kafkasya cumhuriyetleri Moskova yönetimine başkaldıran birlik cumhuriyetlerine öncülük ederken, kendi aralarında anlaşmazlıklar

⁸³ **Idem.**

yaşamaktaydılar. Bu durum bölge ülkeler arasında çatışmalara sebep olan, aynı zamanda dış güçlerin müdahalesini kolaylaştıran sorunların çıkmasına sebep oldu. Bu sorunlardan en önemlisi de Azerbaycan sınırları içinde ortaya çıkan, gelişimi ve sonucu bakımından sadece Azerbaycan ve Ermenistan'ı değil, aynı tür sorunla karşılaşan Gürcistan'ı, bölgede varlığını kaybetmek istemeyen Rusya'yı, bölgede nüfus dengesini kendi lehine bozmak isteyen Türkiye, İran, ABD gibi ülkeleri de ilgilendiren Dağlık Karabağ sorunudur.

80'lerin sonu itibariyle Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi, Ermeni nüfusun çoğunlukta bulunduğu fakat Azerbaycan Sovyet Cumhuriyetine bağlı özerk bir bölgeydi. Daha 1918 ve 1920 yılları arasında bölgenin hangi tarafa bağlanacağına dair tartışmalar yapılmış fakat herhangi bir anlaşmaya varılmadan bu tartışmalar dondurulmuştur. 1921 Haziranında Kafkasya İşleri Bürosu Dağlık Karabağ'ın Ermenistan ile birleşmesi konusunda görüş bildirilmiş fakat bu karar merkez tarafından reddedilmiştir.⁸⁴ Sovyetler Birliği bu özerk bölgeyi 1924 yılında kurup nüfusunun % 94'ü Ermeni olduğu halde Azerbaycan'a bağlamıştır.⁸⁵ Dağlık Karabağ Bölgesel Sovyeti 1988'den Ermenistan Yüksek Sovyeti'ne bağlanmak için Ermenistan ve Azerbaycan Yüksek Sovyetlerinin anlaşmasını istemiştir. Bu talep karşısında Ermenistan'ın resmi herhangi bir cevap vermemesine rağmen Azerbaycan ve Birlik otoritelerinin bu talebe karşı çıkmaları ile bölgede çatışmalar yaşanmaya başlamıştır. Bununla birlikte bölgeden göçler de başlamıştır. 1989 sonbaharında Sovyet otoriteleri Azerbaycan'a bölgede daha etkin politikalar izleyebilmesi ve bölgeyi kontrol altında tutabilmesi için daha fazla serbestlik tanımıştır. Bunun

⁸⁴ Emin Gürses, **Milliyetçi Hareketler ve Uluslararası Sistem**, İstanbul, Bağlam Yayıncılık, 1998, s. 158.

⁸⁵ "The Issue of Nagorno-Karabakh", (2001)
<[http://memory.log.gov/cgi-bin/query/r?frd/cstdy:@field\(DOCID+az0024](http://memory.log.gov/cgi-bin/query/r?frd/cstdy:@field(DOCID+az0024)> (18 Mart 2006).

üzerine Ermenistan ile Dağlık Karabağ Milli Meclisi, Dağlık Karabağ'ın Ermenistan'a katılması ile ilgili olarak karar almışlardır. Aralık 1991'de Dağlık Karabağ'da yapılan bir referandum ile bu bölgenin bağımsız bir devlet olması yolundaki karar onaylanmıştır. Bu referandum Azeriler tarafından boykot edilmiştir.⁸⁶ SSCB dağılmasının ardından Ocak 1992'de çatışmaların devam etmesi üzerine Azerbaycan kuvvetleri Dağlık Karabağ Özerk bölgesinin merkezi şehri olan Stepanakert'e, Ermeniler ise Azerilerin çoğunlukta bulundukları Suşa kentine saldırmışlardır. Ermeni güçler, bu saldırının devamında Azerbaycan topraklarında Ermenistan ile Dağlık Karabağ bölgesine ulaşan bir koridor elde etmişlerdir. 1993 yılı boyunca Ermeni güçleri Azerbaycan topraklarında ilerlemiş ve Dağlık Karabağ'ın kontrolünü ele geçirmişlerdir.⁸⁷ 29 Temmuz 1993'te Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi aldığı kararla Ermenistan'ın Azerbaycan topraklarının 1/15'ini içeren toprak işgalini oybirliği ile reddetmiş ve bölgede ateşkesin sağlanmasını ve Ermeni güçlerinin derhal geri çekilmesini istemiştir. Çatışmalar, Azerbaycan'ın BDT'na üye olmasıyla, kesilmişse de işgal altındaki Azerbaycan topraklarının boşaltılması hala bir sorundur. Ateşkes, Mayıs 1994 tarihinde sağlanmış ve ateşkes antlaşması 27 Temmuz 1994 tarihinde imzalanarak yürürlüğe girmiştir. Karabağ, statüsü tek yanlı ilan edilmiş bir cumhuriyettir. Dağlık Karabağ çatışması, Azerbaycan topraklarının % 20'sini işgaline ve bir milyondan fazla Azerbaycanlının mülteci ve ülke içinde yerinden edilmiş kişi konumuna düşmesine sebep olmuştur.⁸⁸

Azerbaycan savaştan itibaren Ermenistan'a ambargo uygulamaktadır. Ayrıca ilan edilmiş olan “Dağlık Karabağ Cumhuriyeti”ni yasa dışı ilan etmiştir. Bu

⁸⁶ **Idem.**

⁸⁷ Faruk Sönmezoğlu, **Uluslararası İlişkiler Sözlüğü**, İstanbul, Der Yayınları, 1996, s. 175.

⁸⁸ Ariel Cohen, “Yeni Büyük Oyun: Avrasya’da Boru Hattı Siyaseti”, **Avrasya Etüdləri**, Cilt III, No:1, İlkbahar 1996, s. 9 – 10.

cumhuriyetin Ermenistan tarafından tanınmasını savaş sebebi olarak kabul etmektedir. Azerbaycan, Ermeni güçlerin işgal edilmiş Azerbaycan topraklarından çekilmesini ve Azeri mültecilerin yurtlarına geri dönmesinin sağlanmasını talep etmekte ve bu talepler yerine getirilmediği sürece Dağlık Karabağ sorunu ile ilgili görüşmelere katılmayı kabul etmemektedir.⁸⁹

Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı (AGİT), çatışmanın önlenmesi amacıyla “Minsk Gurubu”nu oluşturmuş ve varılan ateşkes sonucunda Aralık 1994 tarihindeki Budapeşte toplantısında BM denetimi altında bölgeye barış gücü gönderilmesini kararlaştırmıştır. AGİT’in 2 – 3 Aralık 1996 tarihinde Lizbon’da yapılan zirvesinde Minsk grubu taraflara şu önerilerde bulunmuştur: Ermenistan ve Azerbaycan Cumhuriyetleri’nin toprak bütünlüğünün sağlanması, Dağlık Karabağ’a Azerbaycan içerisinde en yüksek dereceli kendi kendini yönetme hakkını içeren yasal statünün sağlanması, Dağlık Karabağ ve bütün nüfus için güvenlik garantisinin verilmesi. Fakat bu öneriler Dağlık Karabağ’ın yasal statüsü sorununun çözümü ile birlikte düzenlendiği gerekçesiyle Ermenistan tarafından reddedilmiştir. Ermenistan’a göre bu konu ileride düzenlenecek olan doğrudan görüşmelerin konusudur. Daha sonra taraflar arasında iki aşamalı bir çözüm önerisi kabul görmeye başlamıştır. Buna göre ilk aşamada işgal edilmiş bölgelerden Ermenistan güçlerinin çekilmesi, mültecilerin evlerine geri dönmelerinin garanti edilmesi, savaş nedeniyle

⁸⁹ Yavuz Gökalp Yıldız, “Kafkas Topluluklarının Siyasi ve Ekonomik Yapıları ve Gelişmeleri ile Bunlar Üzerinde Güç ve Rekabet Mücadeleleri ve Türkiye’nin İzlemesi Öngörülen Politikalar ve Etkinlikler”, **Kafkaslar, Ortadoğu ve Avrasya Perspektifinde Türkiye’nin Önemi Sempozyumu**, İstanbul, Harp Akademileri Basımevi, 1998, s. 147 – 148.

kesilen bütün irtibatların tekrar kurulması öngörülmekte ikinci aşamada ise Dağlık Karabağ'ın statüsünün görüşülmesini önermektedir.⁹⁰

Ermeniler altı yıl süren savaşta Karabağ'da 219, Karabağ dışında 692 köyü işgal etmiş ve yakmışlar. Ermenistan'da ise 171 Azeri köyü boşaltılmıştır. 16 000'den fazla Azeri şehit olmuştur. 5 600 kişi sakat kalmıştır. Ermenistan'dan ve işgal edilen Azerbaycan topraklarından toplam 1.000.000'dan fazla Azerbaycan Türkü göçe zorlanmıştır.

Tarihe bakınca Sovyetler Birliği sadece halklar hapishanesi olarak algılanmamaktadır. Tabii ki, Stalin zamanındaki sürgünler gibi, halklara karşı birçok suç işlenmiştir. Fakat özellikle az nüfuslu halkları koruma alanındaki Sovyetler Birliği'nin başarıları yadsınamaz ve zaten bütün dünya tarafından kabul edilmektedir. Ülkenin etnik mozağının korunması açısından, Sovyetler Birliği zamanında hiçbir etnik grup kaybolmamıştır.⁹¹ SSCB'nin yıkılışı etnik gruplar arasındaki anlaşmazlıkların yanı sıra köktendinci akımları da ortaya çıkarmıştır.

D. Köktendinci Akımların Yayılması

20. yüzyılın son 15 yılındaki gelişmeler genel olarak dünyadaki hızlı dini gelişmelerin de sürüklemesiyle, Rusya'nın ve diğer eski SSCB ülkelerinin inanç haritalarında önemli değişiklikler meydana getirmiştir. Kafkasya ve Orta Asya dünyada köktendinciliğin yeni merkezi olarak ortaya çıkmıştır. Huntington'un varsayımına göre, günümüzdeki savaşların çoğu kültürlerin çakıştığı yerlerde çıkmaktadır. Orta Asya ve Kafkasya İslam ve Hristiyanlığın kesiştiği bölgede yer

⁹⁰ Batı Avrupa Birliği Asamblesi, **Orta Asya ve Kafkasya'daki Durum ve Avrupa Güvenliği**, çev. Ersan Bocutoğlu, Trabzon, KTÜ Kafkasya ve Orta Asya Ülkeleri Uygulama ve Araştırma Merkezi, 1998, s. 33 – 41.

⁹¹ Tishkov, **op. cit.**, s. 100.

alması da, Batı ile İslam medeniyetleri arasında çatışmaya sahne olmaktadır. Huntington'un görüşünü G.F. Fuller ve I.O.Lesser de desteklemekte ve Müslüman ile Hristiyanlar arasındaki fay hattını şu şekilde çizmektedirler: “İki yakasında Müslümanlar ile Batılıların birbirine baktığı Akdeniz’den başlayan bu hat, güneyde Afrika’ya, kuzeyde Balkanlara uzanmakta ve Kafkaslardan geçip İslam’ın Rusya ile karşı karşıya geldiği Orta Asya’ya kadar ilerlemektedir.”⁹² Kuzey Kafkasya ve Orta Asya’da köktendinciliğin yayılması ve gelişmesi farklıdır.

1. Kuzey Kafkasya’da Radikal Akımların Yayılması

Kuzey Kafkasya’da radikal düşüncelerin temelinde Vahabilik yatmaktadır. Günümüzde Kuzey Kafkasya’da “Vahabilik” Rus istihbaratı tarafından “uydurulan” kelime olarak görülmektedir. Köktendinciler kendilerini *Cemaat-el Müslimin*, *Salafion* yada “*Kardeşler*” olarak isimlendirirler.⁹³ Rusya’daki İslam araştırmacıları arasında yerel radikal akımlar için “Vahabilik” teriminin kullanılmasının ne kadar doğru olacağı konusundaki tartışmalar devam etmektedir.

Kuzey Kafkasya’daki Vahabi hareketinin tarihi çok eski değildir. İlk gruplaşma, daha 1970’lerde oluşmuş ve giderek etkili hale gelmişlerdir.⁹⁴ Daha sonra yaygınlaşmasında dış nedenlerin de etkisi olmakla birlikte, büyük ölçüde iç nedenler rol oynamıştır. Ekonomik reformlar ve bunun beraberinde getirdiği fakirleşme kuzey Kafkasya halkları arasında daha fazla hissedilmeye başlamıştı. Kuzey Kafkasya’nın kökü İslam öncesi döneme uzanan defin ve anma törenleri nüfus için giderek daha

⁹² Günden Peker, “İslamiyet Orta Asya’da Mit mi, Gerçek mi?”, *Avrasya Etüdleri*, Cilt 3, Sayı 3, 1996, s. 75.

⁹³ A.Kudnevsev, “Vahhabity na Severnom Kavkaze”, *Za Rubejom*, 28.09.1999.

⁹⁴ E.Kisriyev, “Dvijenie Vahhabitov v Dagestane”, *Mejtnicheskie Otnosheniya i Konflikty v Postsovetskih Gosudarstvah*, *Yejegodny Doklad*, Moskva, Rossiya, 1999.

ağır yük haline gelmeye başlamıştı. Vahabi vaizleri çağdaş Kuzey Kafkasya toplumunda bulunan bu tür olumsuz durumları yoğun bir şekilde eleştirerek, İslam dininde gösterilen kardeşlik ve sosyal adalet ilkelerini kendi çıkarları doğrultusunda kullanarak, toplumdaki eksiklikleri gidermek amacıyla şeriat düzeni oluşturmak istemişlerdir. Vahabi toplulukları üyelerinin sağlam yaşam tarzı, kardeşlik ruhu, belirtilen düşüncelerin cazipliği ve sadeliği çoğu kişinin ilgisini çekmiştir. Bütün bu nedenler Kuzey Kafkasya’da Vahabi topluluklarının kendine özgü sosyal altyapısını oluşturmaktadır.

Vahabilik daha çok dağlı nüfus arasında yayılmıştır. Onların çoğu özellikle Dağıstan Cumhuriyeti’ne bağlı Kızılyurt, Hasavyurt ve Buynak bölgelerinde yaşamaktadırlar. 1998’de Buynak bölgesine bağlı 3 köyün insanları kendilerini yerli yönetimi ve güvenlik güçlerini de tanımayarak sadece şeriat yasalarının geçerli olduğu “İslami bölge” ilan etmişlerdir.⁹⁵

Vahabi propagandasının başarılarına yurt dışındaki özellikle Suudi Arabistan ve Kuveyt kökenli yardım kuruluşlarının önemli katkısı olmuştur. Hatta bu kuruluşların desteği ile Vahabiler yazılı yayınların yanı sıra Dağıstan Cumhuriyeti’nin Buynak bölgesinde televizyon yayını yapma girişiminde bile bulunmuşlardır. Vahabiliğin buradaki yayılma yollarından birisi de Kuzey Kafkasya cumhuriyetlerindeki gençlerin Suudi Arabistan, Kuveyt ve Pakistan’da okutulmasıdır. 1996 yılı verilerine göre sadece Dağıstan Cumhuriyeti’nden 1230 genç yurt dışına İslami eğitim görmek üzere gönderilmiştir. Cumhuriyetin toplam

⁹⁵ V.Bobrovnikov, “İslamofobiya i Religioznoe Zakonodatelstvo v Dagestane”, **Tsentrlnaya Aziya i Kavkaz**, No.2, Ağustos 2000, s. 153.

nüfusu o sırada yaklaşık 2 milyondur.⁹⁶ Bu eğitim kurumlarındaki Kuzey Kafkasya gençleri dini hoşgörüsüzlük ve radikal düşüncelerle yetiştirilmektedirler.

Vahabiliğin yayılması konusunda dini misyonerlerin faaliyetleri de önemli yer tutmaktadır. Bu faaliyetler, özellikle 1990'larda bölgede büyük artış göstermişlerdir. Bu insanlar tercümanlar aracılığıyla halkı “kafirlere” (ifadelerinden “kafir” kavramı ile yerli Rusları ve Rusya’yı kastettikleri anlaşılıyor) karşı savaşmaya çağırıyorlardı. 1990'ların ortalarında hükümet onların faaliyetlerini kontrol altına almaya başladı.

Kuzey Kafkasya'daki Vahabi hareketinin organik yapısı çok basittir. Her bir topluluğun başında hem dini, hem de toplumsal hayatı yöneten kişiler bulunmaktadır. Bölgedeki Vahabilerin her hangi bir teşkilatı yada partisi yoktur; daha önce mevcut olan bazı yapılar ise günümüzde dağılmış vaziyettedir. Ama yine de tüm Vahabi toplulukları birbirlerini tanımakta ve çok sık olmasa da birbirleri ile ilişki kurmaktadır onlar sadece kendi topluluklarını cemaat, tüm toplulukları ise Müslümanlar olarak isimlendirmektedirler.

1990'ların ortalarından itibaren “tarikatçıların” (Sufi olan *Nakşibendi*, *Kadiri* ve *Şazili* mezheplerinin takipçileri) etkili olduğu Dağıstan Müslümanları Dini İdaresi'nin (DMDİ) çalışmaları merkezi yönetimle ters düşmeye başlamıştır. DMDİ'nin birkaç müracaatından sonra hükümet Vahabiliğe karşı mücadele kararı almıştır.⁹⁷ O andan itibaren de “Vahabi” kelimesi olumsuz bir anlam kazanmış⁹⁸, ayrıca Dağıstan Cumhuriyeti'nde 16 Eylül 1999'da “Dağıstan Cumhuriyeti

⁹⁶ **Belaya Kniga Rossiyskih Specsrujb**, Moskva, Izdatelstvo, 1996, s. 28.

⁹⁷ Bobrovnikov, **op. cit.**, s. 151.

⁹⁸ E.Krutikov, “Sam Ty Vahhabit”, **Izvestiya**, 13.09.1999.

arazisinde Vahabiliğin ve diğer bölücü faaliyetlerin yasaklanması” hakkındaki kanunun kabul edilmesinden hemen sonra tüm Vahabiler bölücü ve terörist kabul edilerek Vahabilik yasa dışı ilan edilmiştir.

Bundan sonraki süreçte ise Vahabilere karşı mücadeleden daha çok bölgedeki istenmeyen veya merkez yönetimi kabul etmeyen gruplara bir mücadele şekli almıştır. Vahabilik adeta karşı tarafı tasfiye etmek için kullanılan bir silah olmaya başlamıştır.

Günümüzde Vahabilerle geleneksel dinciler arasında bir ayırım yapmak konunun uzmanları için bile zordur. Dağıstan’da dini konuyla ilgili bir broşür veya Arapça kitap bulunduran birisini hapse atmak mümkündür. Gerginlik bu ideolojiden uzak olan insanların da cezalandırılmalarına neden olmuş, Vahabiliğin yasaklanması tam anlamıyla başarılı sonuçlar doğurmadığı görülmüştür. Birçok Vahabi yeraltı faaliyetlerine geçerek sakallarını kesmiş ve inançlarını saklamışlardır. Bazıları Dağıstan’ı terk etmiş bazıları da Çeçenistan’daki eylemlere katılmışlardır.

Kuzeybatı Kafkasya’da İslam’ın sömürülerek ve yanlış anlatılarak kötü bir din gibi sunulması kamuoyunda gerginlik yaratmıştır. Vahabilik çalışmalarını durdurmak için burada güvenlik güçlerinden daha çok yararlanılmaktadır. Örneğin, Karaçay-Çerkes’te Federal Güvenlik Bürosu (FSB) Vahabiliğin bir kolu olan Muhammed Bidjiyev tarafından kurulan “Karaçay İmameti” partisini dağıtmıştır. Kendisi ise Karaçay-Çerkes’i terk etmek zorunda kalmıştır. 20 Ocak’ta 2001’de Karaçay-Çerkes Cumhuriyeti İçişleri Bakanlığı 2000 yılı sonuçlarını analiz etmiş ve

190 kişinin Vahabilerle sıkı ilişki içinde olduğunun tespit edildiği açıklanmıştır.⁹⁹ Fakat hükümet günümüzde Vahabilere karşı izlediği politikadan genel olarak İslamcılara karşı politika izlemeye doğru kaymaktadır. Bunu durumu yerinde analiz eden D. Markov, V. Bobrovnikov, S. Abaşın, T. Tolgurov gibi bilim adamları da onaylamaktadır. Vahabilik Rusya için uzun süre ciddi bir sorun olarak kalmaya devam edecektir. Vahabiliğin uzun ömürlü olmasının en büyük nedeni daha önceden Rusya sınırlarından uzakta hazırlanmış olması ve bölgede kendisi için uygun bir zeminde kök salmış olmasıdır.¹⁰⁰

Kuzey Kafkasya bölgesinde yayılmakta olan Vahabilik inancında İran'ın rolünün ne olduğu tartışılmaktadır. İran resmi yetkililerinin Çeçenistan'la ilgili açıklamalarına baktığımızda ilk bakışta İran'ın bölgedeki dini akımlara yardım ettiği düşünülebilir. Ayrıca İslam rejimini savunan ve kendisini tüm dünyadaki Müslümanların savunucusu ilan bu ülke Rus yetkililer tarafından da Çeçenlere yardım etmekle suçlanmıştır. Fakat bu konunun Rus – İran ilişkilerinde her hangi bir sorun yarattığı gözlemlenmemiştir. Bunun birçok farklı nedeni bulunmaktadır. Öncelikle Mezhep olarak bir birinden farklı oldukları için İran'ın Vahabiliğe destek vermesi beklenmemelidir. Son olarak Irak'ta yaşanan olaylara da bakıldığında zaman Şii ve Sünni mezhebi arasındaki düşmanlık İran'ın "Vahabiliğin gölgesinde kalan" Çeçen direnişine yardım etmesi düşünülemez.

⁹⁹ "Glasnost – Kavkaz", <www.glastnostonline.org> (21 Ocak 2006).

¹⁰⁰ Andrey Kudnevcev, "Vahhabity na Severnom Kavkaze", **Za Rubejom**, 28.10.1999.

2. Orta Asya Bölgesi ve Köktendinci Akımların Yayılması

4 milyon kilometre karelik alanı kapsayan Orta Asya toplam 58 milyonluk nüfusu ve 130 etnik grubu içermektedir. En kalabalık etnik yapıyı Özbekler oluşturmaktadır. Orta Asya'nın aynı zamanda İslam'ın, Hristiyanlığın ve Budizmin kesiştiği coğrafyada yer almaktadır. 1980–90'larda Orta Asya'da Sovyetler Birliği'nde İslam'a karşı yürütülen uzun süreli mücadeleye rağmen, “İslami diriliş” olarak adlandırılan bir dini patlama yaşanmıştır. İslam'ın “dirilişi”nin nasıl gerçekleştiği ile ilgili iki görüş mevcuttur. Birincisi “İslami dirilişi” “gelenekselcilik”le bağdaştırmaktadır. Bu görüşü ilk defa 1989 yılında Moskova Üniversitesi profesörü, etnograf S. P. Polyakov ortaya koymuştur. Ona göre, Orta Asya toplumunun sosyal yapısı, yüzyılın başındaki durumuyla kıyasladığında hemen hemen hiç değişime uğramamıştır. Polyakov'a göre, İslam gölgede kalmasına rağmen, kendi konumunu koruyabilmiştir.¹⁰¹ SSCB'nin ekonomik, siyasi ve ideolojik krize girdiği sırada ise “yeraltı”ndan çıkan İslam, eski başrol oyunculuğuna geri dönmeye yönelik iddialarını açık bir şekilde ortaya koymuştur.

“Köktendincilik” olarak adlandırılan ikinci bakış daha popüler olmuştur. Bu konseptte göre 1980 – 90'lı yıllarda “yeniden doğan” İslam, hiç de Orta Asya'da 19. ve 20. yüzyıllarda görülen İslam gibi değildir. “Köktendinciliğin” belirtileri olarak aşağıdakiler sayılmaktadır: Sofuluk ve kutsal kişilere tapma (mezarlara tapma vs.) dahil olmak üzere tüm diğer inançlardan arınarak “İslam'ın yeniliklerden temizlenmesi” (birçok “halk” rituellerinden vazgeçme); mezheplerin rolü reddedilerek, yaşam kuralını belirleyen tek kaynak olarak Kuran ve Sünnetin tanınması; “gerçek” inançtan uzaklaşan Müslümanlara karşı da uygulanması

¹⁰¹ Sergey Abaşin, “Orta Asya Köktendinciliğinin Kökenleri Hakkında Birkaç Söz”, **Avrasya Dosyası**, Cilt 6, Sayı 4, 2001, s. 272.

öngörülen cihada özel önem verilmesi; dış görünüş itibariyle sakal bırakma, kısaltılmış pantolon giyme gibi tutumlar. Tüm bunlar “köktendinciliğin” sadece “gelenekselcilikle” uyuşmamakla kalmayıp, İslam’ın ona tamamen aykırı olan bir şekil olarak ortaya çıktığını göstermektedir.¹⁰²

Genelde bilim adamları ve siyasetçiler, “köktendinci” ideolojilerin yayılmasının sebeplerini 1980–1990’lı yıllarda eski Sovyetler Birliği mensubu devletleri sarsan sosyo-ekonomik krize dayandırmaktadırlar. Onlara göre, hayat standartlarının düşmesi ve hayat marjinalleşmesi var olan ideolojilere karşı protestolar ortaya çıkmasına neden olmakta ve aynı zamanda kaçınılmaz olarak her türlü dini projelere olan inancı arttırmaktadır. Aşırı dinciliğin doğmasına ve gelişmesine sebep olan iç ve dış etkenlerden söz edilebilir.

İç etkenlerin başında toplumsal sistemin çöküşünün ardından aşırılık karakteri taşıyan fikirlerin ortaya çıkmasına neden olan dini inanç ve ideolojik bunalım gelmektedir. İkinci olarak, toplumun büyük bir kesiminin yoksullaşması ve işsizliğin artmasından söz edilebilir. Üçüncüsü, siyasi gerilimin artmasına ve gizli siyasi terör örgütlerinin ortaya çıkmasına neden olan, iktidarın tek elde bulunması ve muhalefet güçlerine karşı uygulanan baskıdır.¹⁰³

Dış etkenlerden söz ederken akla ilk gelen bölge içi devletlerarasındaki çekişmelerin artması sonucunda siyasi aşırılığın yükseliş eğilimi göstermesidir. İkincisi, kendi ideolojisini etkili hale getirmek için yerel hükümetleri güçsüzleştirerek bölgenin istikrarsızlığını isteyen bazı çıkarıcı devletlerin varlığı söz konusudur. Üçüncüsü, Orta Asya’da radikal akımların yayılmasına ülkelerinin coğrafi olarak bulundukları konum açısından bu ülkelerin sıcak çizgi bölgesi

¹⁰² Ahat Andican, **Değişim Sürecinde Türk Dünyası**, İstanbul, Has Matbaacılık, 1996, s. 332.

¹⁰³ Suale BAYCAUN, “Orta Asya ve Özbekistan’da İslam ve Köktendincilik”, **Avrasya Dosyası**, Cilt 7, Sayı 3, Sonbahar 2001, s. 86.

üzerinde yer almalarıdır: Siyasi ve dini terörün yayılma tehdidini taşıyan Afganistan, Uygur Özerk Bölgesi, Tibet, Kuzey Kafkasya ve Keşmir.¹⁰⁴

Hızlı bir şekilde gelişmeye başlayan dini hareketler, kısa bir zaman içinde siyasal güç niteliğini kazanmaya başlamıştır. Hem halkın desteklemesi, hem de yönetimin etkisizliği dini akımların canlanmasına neden olmuştur. Bu güçler yönetimin siyasal ve kültürel alanda yaptıklarına tepki göstermişler ve halkın komünist sisteme olan nefretini güçlendirmeye çaba harcamışlardır. Bu hareket üyeleri, *İslam öğretisini* anlatan yayınlar yaparak, bölge insanların İslam dini ile yeniden bilgilenmelerini sağlamaya çalışmışlardır. Baskı sayısı on binlere ulaşan çeşitli dini kitaplar yayınlamışlardır.¹⁰⁵ Televizyon yayınlarında Kuran okutulmasını sağlamışlardır. Bunlara ek olarak televizyonlarda dini programlar birden bire sürekli yayınlar niteliğine getirilmiştir. Dini güçler, eski komünist geçmişi karalarken, özellikle komünist ideolojinin bölge insanların kültürüne kötü yönden etki sağladığını vurgulamışlardır. Komünizmin insanların yaşam biçimini değiştirdiğini, özellikle İslami kültüre dayanan Müslüman aile biçimini bozduğunu vurgulamışlardır.¹⁰⁶

Bölgede İran'ın desteklediği dini akımların güç kazanması oldukça zordur. Çeşitli misyoner faaliyetlerin giderek güç kazanması ile birlikte Sünni İslam öğretisinin ağırlıkta olduğu dini akımlar İran tarafından desteklenmemektedir. Özellikle de Risale-i Nur ve benzeri yayınlar yapan dini akımların bölge ülkelerinde etkinliğinin artması İran ve Rusya'yı rahatsız etmektedir. Bu noktada İran ve Rusya arasında bir işbirliği veya ortak görüşten bahsedilebilir.

¹⁰⁴ **Ibid**, s. 87.

¹⁰⁵ Fedor Sidorsky, "Religiya v Sredney Azii", **Aziya i Afrika Segodnya**, Cilt III, 1993 , s. 21.

¹⁰⁶ **Ibid**, s. 23.

Bölge ülkelerinin radikal İslamı tehdit olarak algılamalarından dolayı Orta Doğu kökenli İslami öğretileri bölgeden uzak tutma çabası vardır. İslami propaganda yapan kişi ve örgütlerin tasfiye edilmesi ve yasaklanması İran'ın bölgeye “Devrim İhraç” etme çabasının önünü almış oldu. Fakat buna rağmen bölgede İslam Partisi olarak faaliyet gösteren birçok dini akımların İran tarafından desteklendiğini söylemek gerekmektedir. Daha çok Şii mezhebine mensup kişilere yönelik çalışmalar yapmakta olan İran Güney Kafkasya'dan farklı olarak bu bölgede etkinliğini arttırmak için kendine daha fazla bir manevra alanı bulamamaktadır.

Orta Asya'daki genel duruma bakıldığında, dini hareketlerin siyasal ve sosyal yaşamında güç kazandığı gözlemlenebilir. Yeni medrese, mescit ve dini okullar açılmaya başlanmıştır. Hatta Sovyet sisteminde oluşturulan eğitim sisteminin iptal edilmesi için de girişimler olmuştur. Tüm okullarda dünyevi bilimlerle birlikte, dini bilimlerin de okutulması istenmiştir. Her semtte, her köyde ve hatta her mahallede cami ve benzeri ibadet mekânları kurulmağa çalışılmıştır.

Toplumdaki bu gelişmeler dış ilişkilere de yansımıştır. Dini güçler yönetimin dış dünyadaki Müslümanlarla ilişkiler kurmasını ve ülke insanlarını tüm dünya Müslümanları ile tekrar kucaklaşmasını sağlamaya çalışmışlardır. Başlangıçta bu konuda başarılı oldukları söylenebilir. Nisan 1992'de önce Kazakistan Devlet Başkanı N. Nazarbayev, Türkmenistan Devlet Başkanı S. Niyazov ve Kırgızistan Devlet Başkanı A. Akayev Suudi Arabistan'ı ziyaret etmişlerdir. Bu dini etkinlik, bölgenin tüm ülkelerinde ilk yapılan seçimlerde daha da güçlenerek, canlanmakta olan ulusçulukla birleşmiştir. Seçime katılan partiler, devlet başkanlığına aday gösterirken, kişinin “İslam'ın ve ulusun savunucusu” olarak nitelendirmişlerdir.¹⁰⁷

¹⁰⁷ Ögdür, **op. cit.**, s. 90.

İlk günlerde, halkın ve yönetimin desteği ile toplumda güç kazanan dini akımlar, zaman geçtikçe, mevcut hükümetleri de, eski komünist sistemin devam ettiricileri olarak değerlendirmeye başlamışlardır. Bu güçler, ülkedeki tüm insanların İslami yaşam biçimini benimsemesi ve yaşaması gerektiğini savunarak, bunun ancak İslami kurallara göre yönetilen toplumlarda gerçekleşebileceğini vurgulamışlardır. Hatta bu ülkelerde yaşamakta olan Müslüman olmayan insanların da, kendileri gibi yaşamalarını istemişlerdir. Bu ise, bugüne kadar kendilerini desteklemekte olan halkın ve yönetimlerin tepkisine neden olmuştur. Çünkü uzun yıllar Sovyet sisteminde, yaşamış olan insanlar, birden bire değişmezlerdi. Sovyet sisteminde, eğitimde dünyevi bilimlerin öğretilmesi, bölge insanların toplumsal yaşam biçimini de değiştirmiştir. Bu nedenle dini akımların, birden bire bunu değiştirmeye çalışmaları, hem halkın, hem de yönetimin tepkisine neden olmuştur. Hâlbuki başlangıçta, halkın yoğun biçimde, dini akımların desteklemesi gerçekleri unutarak, duygusal davranmalarından kaynaklanmıştır. Olayların gelişerek aşırı nitelik kazanması ve halkın tepki göstermesi, bu gerçeği ortaya çıkarmıştır.¹⁰⁸

Sonuç olarak, Sovyetler Birliği'nin dağılması sonucunda, komünizmin sona ermesi ile dini hareketler canlanmıştır. İlk dönemde halkın ve yönetimin desteğini almayı başaran dini güçler, zaman geçtikçe aşırı nitelik kazanmaya ve toplumda İslami yönetimler oluşturmaya çaba göstermeye başlamıştır. Bu hem halkın hem de yönetimlerin tepkisine neden olmuştur. Sonuçta, bölge ülkelerin yönetimleri bu akımların faaliyetlerine sınırlamalar getirmek zorunda kalmışlardır.

¹⁰⁸ Sidorsky, **op. cit.**, s. 26.

II. BÖLÜM. RUSYA FEDERASYONU'NUN GÜVENLİK POLİTİKASI

A. 1993 Belgesi: “Yakın Çevre” Politikası

1. “Yakın Çevre” Politikası ve Nedenleri

Soğuk Savaş sonrası küresel güç olma özelliğini koruyamayacağının farkına varan Rusya Federasyonu, 21. yüzyılın fırsatlar bölgesi olarak nitelenen Avrasya’da ‘Büyük Oyun’un ‘büyük gücü’ olmaya çaba harcamıştır. Soğuk Savaş öncesi Doğu Bloğu’nun lider ülkesi olan Rusya, yaşadığı ekonomik ve siyasi sorunlar nedeniyle bu rolünü devam ettiremeyeceği kanısına varmıştır. Dış politikasında yaptığı değişikliklerle yeniden küresel güç olmadan önce adeta “kabuğuna çekilmiştir”. Fakat buna rağmen yakın çevresindeki ülkeleri de arka bahçesi olarak görmeye ve Batılı ülkeleri bu bölgeye sokmama kararı almıştır.¹⁰⁹ Afrika, Latin Amerika ve hatta Orta Doğu gibi “uzak çevreye” yönelmektense, “yakın çevre” (*blijnee zarubejye, near abroad*) olarak nitelediği eski Sovyetler Birliği ülkelerine, bir başka ifadeyle Avrasya’ya yönelimi daha rasyonel bir açılım olarak değerlendirmiştir.¹¹⁰ SB’nin dağılma sonrası hızla uluslararası topluma ve sisteme entegre olmaya çalışan, fakat ekonomik ve siyasal sorunlarla uğraşmak zorunda kalan Rusya, diğer yandan da Batı’dan yeterli ekonomik ve siyasal destek bulamamıştır. Batı tarafından dışlandığını düşünen RF Doğu’ya, daha doğrusu Avrasya’ya, kendi doğal coğrafyasına yönelmeye başlamıştır.¹¹¹ Fakat bu durumu Rusya’nın tamamen

¹⁰⁹ Fevzi Uslubaş, **SSCB’den Sonra Sıra Rusya’da mı?**, İstanbul, Toplumsal Dönüşüm Yayınları, 2005, s. 137-138.

¹¹⁰ Robert H. Donaldson ve Joseph L. Noguee, **The Foreign Policy of Russia**, N. Y., M. E. Sharpe, 1998, 112 - 114.

¹¹¹ İdil Tuncer, “Rusya Federasyonu’nun Yeni Güvenlik Doktrini: “Yakın Çevre” ve Türkiye”, Gencer Özkan ve Şule Kut, ed., **En Uzun On Yıl Türkiye’nin Ulusal Güvenlik ve Dış Politika Gündeminde Doksanlı Yıllar**, İstanbul, Bıkre Yayınları, 2000, s. 437 - 439; Erhan Büyükkakıncı, “Vladimir Putin Dönemi Rus Dış Politikasına Bakış Söylemler, Arayışlar ve Fırsatlar”, Erhan Büyükkakıncı, der., **Değişen Dünyada Rusya ve Ukrayna**, Ankara, Phoenix, 2004, s. 144 - 155.

Batı'dan uzaklaştığı olarak algılamak yanlış olacaktır. Aksine, yakın çevre politikası ile gerçekte Batı ile ilişkilerini dengelemeyi amaçladığı dikkatlerden kaçmamalıdır. Bu dönemden itibaren Batı ile ilişkilerde bir soğukluk yaşansa da, Batı'nın vazgeçilmezliğinin Rus dış politikasının bir gerçekliği olduğu unutulmamalıdır. Yeltsin sonrası Putin'in başkanlığı döneminde de 'Batı dünyası' ile entegrasyon hedefinin açıkça ifade edilmesi bu yönelişi ortaya koymaktadır.¹¹² Rus dış politikasında Batı ile ilişkilerin stratejik boyutu değişmiş görünmektedir. Rusya Batı ile ilişkileri iyi tutmak yerine Batı karşısında yeni bir denge kurmayı, böylece de ilişkilerden sadece Batılı ülkelerin değil, aynı zamanda Rusya'nın da karlı çıkmasını hedeflemiştir.

Rusya'nın "Yakın Çevre" politikası dünya kamuoyunda Rusya'nın Batı'dan izole olma çabaları olarak değerlendirilse de Rusya'nın bu politika sayesinde dünyada kaybettiği konumunu bölgede kazanarak bölgedeki "merkez ülke" olduğu da unutulmaması gerekmektedir.

Bu politikanın belirlenmesinin nedenleri de çok önemlidir. Dağılma sonrası, istikrarsızlığa açık bir bölgede RF için sınırlarını korumak birinci öncelik olmuştur. Sınırların ve anavatanın belirsizliği Rusya'yı tarihsel olarak derin bir güvensizliğe itmiştir. Çarlık dönemi ve Sovyet dönemi de dahil olmak üzere, tarihsel olarak komşuları (Çin ve Hindistan) ile yaşadığı sınır sorunları Rusya'yı iç sınırın uzağında bir dış sınır (*tampon bölge*) aramaya yöneltmiştir. Bu nedenle, yakın çevre RF'nin kendini güvende hissedebileceği ikinci bir sınır vazifesi görmüştür. Ancak, bölgedeki etnik ve din kökenli gerginliklerin ve sınır çatışmalarının federasyona sıçrama

¹¹² Freedman, **op. cit.**, 2006, s. 15.

olasılığı RF’da ‘dağılma’ korkusunu da arttırmamıştır.¹¹³ Dolayısıyla, yakın çevrenin sınırlarını kendi savunma stratejisi için veri alan Rusya, bölgede yaşayan Rus azınlığın haklarını korumak ve radikal İslam’ın yayılmasını önlemek gibi dış politika öncelikleri ve söylemiyle yakın çevre üzerindeki denetimini mümkün kılmıştır. Dolayısıyla, Rusya bu yöntemlerle bölgede askeri ve siyasi nüfuzunu koruyarak ve özel sorumluluklar üstlenerek ‘dağılma’ psikozunu aşmayı ve bölgedeki “Süper Güç” kimliğini pekiştirmeyi hedeflemiştir.¹¹⁴

Bölgeye yönelişin bir başka önemli nedeni ise ekonomik faktörlerdir. Sovyetler Birliği döneminde oluşturulan cumhuriyetler arasındaki ekonomik yapılanma, bugün bile eski Sovyet cumhuriyetlerini birbirleri ile ilişkiye zorlamaktadır. Başlangıçta her ne kadar Rusya’dan bağımsız bir ekonomik politika izlemek isteseler de, geçmişteki ekonomik yapılanma eski Sovyet cumhuriyetlerinin RF ile işbirliğini kaçınılmaz kılmaktadır. Sovyet Birliği’nden kalma karmaşık yapılanma, RF’nun yakın çevrede nüfuz arayışını kolaylaştıran bir faktör olmuştur. SB döneminde ekonomik ve siyasi yapının merkezini temsil eden özel konumu nedeniyle RF, bölgenin doğal kaynaklarını özellikle de petrol ve doğal gaz kaynaklarını kontrol etmede avantajlı bir konuma sahip olmuştur. 21. yüzyılın en önemli fırsatı olarak değerlendirilen Avrasya petrollerinin uluslararası piyasalara dağıtımında diğer bölge ülkeleri karşısında stratejik bir üstünlük elde etmek ve karar verici bir durumda olmak Rusya’nın özellikle Orta Asya ve Kafkasya’ya yönelik politikalarının arka planını oluşturmuştur.

Stratejik konumu ve doğal kaynaklarının önemi nedeniyle Orta Asya ve Kafkasya bölgesi her zaman Rusya için büyük önem taşımaktadır. Hazar Denizi’ne

¹¹³ “Ne Zaman Uyanacağız!”, (2002), <<http://www.geocities.com/cagri198222/cecen.htm>> (15 Mart 2006).

¹¹⁴ Donaldson ve Noguee, The Foreign Policy of Russia, s. 114 – 115.

kıyısı olan Azerbaycan, Kazakistan, Türkmenistan, Rusya ve İran ile bölge hinterlandında yer alan Özbekistan temel enerji üreticileridir. Ancak, dünyanın önde gelen ham petrol ve doğal gaz üreticilerinden Rusya Federasyonu ve İran'ın, Hazar kıyısında önemli sayılabilecek bir petrol rezervi bulunmamaktadır. Hemen ekleyelim ki, bugün bölgede yaşanan pek çok sorun, Batı Sibiry petrol üretimi giderek pahalılaştan Rusya ile dünya iktisadi ve siyasi sisteminden kopmuş durumda olan İran'ın, Hazar'ı "kurtarıcı" olarak görmelerinden kaynaklanmaktadır.¹¹⁵

Enerji kavramına endeksli olarak ele alındığında "Hazar Bölgesi" kavramı Azerbaycan, Kazakistan, Türkmenistan'la birlikte İran, Rusya ve Özbekistan'ı da içermektedir. Yakın bir gelecekte, petrol potansiyeli açısından Azerbaycan ve Kazakistan'ın, doğal gaz deposu olarak ise daha çok Türkmenistan ve Özbekistan'ın öne çıkacağını söylemek mümkündür. Yaklaşık 1 trilyon metre küplük rezerv tespit edilen Şah Deniz havzasının keşfi ile birlikte, sadece petrol değil bir doğal gaz ülkesi olacağının da sinyallerini veren Azerbaycan'ı, bu son gruba dahil etmek hiç de yanlış olmayacaktır.¹¹⁶

Yeni yüzyılın gözdesi Hazar Bölgesi'ndeki petrol rezervlerinin miktarı konusunda çok çeşitli tahminler yapılmaktadır. Bundan beş yıl önce Uluslararası Enerji Ajansı tarafından yayınlanan bölge ile ilgili en kapsamlı rapora göre, Hazar Bölgesi toplam (ispatlanmış ve muhtemel) petrol rezervleri 250 milyar varil düzeyindedir. Ajans, sadece Bölge ispatlanmış ham petrol rezervlerinin dahi, dünya toplam ispatlanmış petrol rezervinin % 4'üne denk geldiğini öne sürmektedir. 2002 yılı Temmuz'unda revize edilen ABD Enerji Bakanlığı verileri ise, Kaşağan keşfini de dikkate alarak, Hazar Bölgesi toplam (ispatlanmış ve muhtemel) petrol rezervinin

¹¹⁵ Uslubaş, **op. cit.**, s. 138 - 139.

¹¹⁶ Rasul Gouliev, **Petrol ve Politika**, Ankara, Ar Matbaacılık, 1997, s. 76.

250 Milyar varil civarında olduğunu göstermektedir. Sadece beş yıl içinde değişen bu rakam, rezervler ile ilgili ilk saptama açısından da çok somut bir örnektir. Yine de, bölge ham petrol rezervlerinin ekonomik değerinin günümüz ham petrol fiyatlarıyla (50–60 dolar/varil) 10-15 trilyon \$ civarında olduğu hesaplanabilir.¹¹⁷ Bölgedeki rezervlerin boyutuna bakıldığında Rusya’nın neden “Yakın Çevre” politikasına bu denli önem verdiği daha iyi anlaşılabilir.

2. “Yakın Çevre” Politikasının Gelişim Süreci

Yakın Çevre Politikası, yeni dönemde Rusya’nın eski “Süper Güç” olmaya çalışmasının göstergesi olması açısından önemli bir semboldür. Gorbacov’la birlikte Batı dünyasının bir parçası olmak isteyen bir yönetim iş başına gelmişti. Ancak, geçiş sürecinin kışkırttığı milliyetçi dalga ve devam eden ekonomik sorunlarla 1993 sonrası RF yeniden yakın çevrede hegemonik arayışlarını yoğunlaştırmış ve Doğulu-Avrasyacı kimlik güçlenmiştir.¹¹⁸ 1993 yılından itibaren yakın çevre politikasında Atlantikçilerle ve Avrasyacılar arasında bir uzlaşa sağlanmış görünse de, bu iki görüşün bölgeyi algılayışları ve öngördükleri politikalar farklılıklar göstermiştir. Kamuoyu tarafından Rusya’nın ayrılmaz bir parçası olarak algılanan ‘yakın çevre’yi Atlantikçiler ülkenin modernleşmesi ve büyük güç olması önünde bir engel olarak değerlendirmiştir.

BDT ile ilişkilere de farklı bir perspektiften yaklaşmakta olan Atlantikçiler, AB gibi demokratik ve gevşek bir yapılanma modelinin bölge için daha iyi bir seçenek olacağını savunmaktaydı. Atlantikçiler ayrıca daha dar bir çerçevede özel

¹¹⁷ Mustafa Aydın, **op. cit.**, s. 46.

¹¹⁸ Mustafa Aydın, Identities in Formation: Nationality, Religion and Transnational Ideas in Former Soviet Central Asia, **The Turkish Yearbook of International Relations**, Sayı XXVI, 1996, s. 70 – 71.

haklar ve sorumluluklar üstlenilmesi gerektiğini, diğer türlü BDT ile yapılacak, ekonomik, siyasi ve askeri bütünleşmelerin bölgede “işgalci ülke” olma görüşünü yeniden canlandıracağını ve RF’da Sovyet benzeri merkezi yapılanmayı teşvik edeceğini vurgulamıştır. BDT merkezli yapılarda “hegemonik” dürtüyü canlandıracak siyasi kaygılar yerine, bölgeyi refaha dolayısıyla da istikrara kavuşturacak ekonomik hedeflerin ön plana çıkarılması desteklenmiştir. Diğer türlü bir oluşum, RF’nun ekonomik ve siyasi alanda dönüşümüne katkıda bulunmayacağı ve Batı ile ilişkilerine zarar vereceği için, “yakın çevre” politikasında Rus azınlığın haklarının korunması gibi RF açısından yaşamsal önemdeki ulusal çıkarların, ABD ve Batı ile kurulacak yakın işbirliği ile sağlanabileceğini savunmuştur.¹¹⁹

Atlantikçiler kendi içinde farklı görüşleri barındırmış ve bazıları “yakın çevre”de tek model siyasi, askeri ve ekonomik politikalar izlemektense, ‘seçici bir işbirliği’ne gidilmesini savunmuşlardır. “Seçici işbirliği stratejisi”nin ana argümanı, kaynakların sınırlı olduğu bir ortamda optimal politikalar üretilmesi gerektiğidir. Dolayısıyla, bu görüşü savunanlar yeni bir “emperyalist” yapılanmayı Rus ulusal çıkarına aykırı bulmuşlardır. Genel olarak tecrit edici bir politikaya karşı olan Atlantikçiler, ekonomi ve savunma konularında “emperyalist” taahhütlerin Rusya’ya uzun dönemde zarar vereceğini ve sınırlı kaynakların yanlış kullanımına yol açacağını belirtmişlerdir. Rusya’nın böylesi bir ortamda ‘demokratik’ alt yapısını oluşturamayacağını, ‘otoriter’ kimliğine zemin hazırlanacağını vurgulamışlardır.¹²⁰

¹¹⁹ Zeynep Dağı, “Rusya’nın Yakın Çevre Politikası ve Türkiye”, **Türk Dış Politikasında Gelenek ve Değişim**, İhsan D. Dağı, ed., Ankara, Siyasal Kitabevi, 1998, s. 80 – 112.

¹²⁰ Büyükkakıncı, **op. cit.**, s. 159.

Avrasyacılar için ise “yakın çevre”nin önemi çok büyüktür, çünkü kendilerini doğrudan bu coğrafyayla tanımlamaktadırlar.¹²¹ Bu anlamda, ekonomik kaygılardan çok jeopolitik kaygılar onlar için daha çok anlam kazanmıştır. Bir başka deyişle, “yakın çevre” Avrasyacılık kimliğinin kurucu ögesi olarak nitelenebilir. 1920’lerde Petr Savitski, Nikolai Berdaiev ve Nikolai Trubetskoi tarafından geliştirilen Avrasya düşüncesinde, Avrasya koca bir kıta olmakla birlikte, gerçek değerini özünde Rus “Süper Etnos”unu barındırmasından almıştır.¹²² Dolayısıyla, Avrasyacılık hegemon güç olma çabalarının bir başka adıdır.

Lev Gumilev, bu alanın tarihte sırasıyla önce Tatarlar, Moğollar ve son olarak da Rusya tarafından birleştirildiğini belirtmiş, Rusların bir halk olarak ancak çokuluslu Avrasya coğrafyasında var olabileceklerini ifade etmiştir. Dolayısıyla, Avrasyacılar için yakın çevre emperyalist ulus devlet kimliğinin tamamlandığı bir alandır. Avrasyacılar da eski Sovyet alanını ‘tek bir tarih, tek bir ulus, tek bir Rusya’ olarak tanımlamışlardır. Avrasyacılar, yakın çevrede ‘seçici işbirliği’ projesinin de Rus ulusal çıkarına hizmet etmeyeceğini savunmuşlardır. Avrasyacı grubun önde gelen isimlerinden olan Sergei Stankevich, yakın çevrede daha aktif ve gerektiğinde baskıcı dış politika izlenmesi gerektiğini vurgulamıştır. Ancak bu koşulda dış politikada bir öncelik olan Rus azınlıkların haklarının korunması garanti edilebilecektir. Atlantikçilerin tersine ekonomik dürtülerden ziyade siyasi dürtülerle hareket eden Avrasyacılar, Rus ulusal çıkar alanının eski Sovyet toprakları ile

¹²¹ Zbigniew Bzhezinskiy, “Velikaya Shahmatnaya Doska – Gospodstvo Ameriki i Ego Geostrategicheskie İmperiativi”, <<http://www.nationalsecurity.ru/library/00010/00010part4j.htm>> (2 Mayıs 2006).

¹²² **İdem.**

örtüştüğünü, dolayısıyla da BDT içinde mümkün olan en geniş entegrasyonun sağlanması gerektiğini savunmuşlardır.¹²³

Sonuç olarak, Atlantikçilerin önde gelen ismi Başkan Yeltsin 12 Aralık 1993 Seçimlerinde radikal partilerin kazandığı başarılar üzerine, '*Batı yanlısı*' etiketine rağmen milliyetçi bir çizgiye kaymaya ve dış politikada giderek artan bir radikal söylem benimsemeye zorlanmıştır. Dönemin Dışişleri Bakanı Kozyrev de Rusya'nın bölgesel politikasının değiştiğini ve eski Sovyet Cumhuriyetlerinin üzerinde Rusya'nın özel sorumluluğu olduğunu vurgulamıştır.¹²⁴

Andrey Kozyrev, 1994'de yazdığı bir makalede Rusya'nın Avrupa'nın hasta adamı olmadığını, aksine büyük bir güç olmanın Rusya'nın hedefi olduğunu da belirtmekte bir sakınca görmemiştir. Muhalif gruplar gibi, Batı'ya şüpheyle yaklaşmaya başlayan Atlantikçiler, Batı'yı Rusya'ya karşı ayrımcı politikalar izlemekle suçlamışlardır. Batı ve Doğu arasında yeni bir denge arayışına gidilmesi gerektiğini vurgulayan muhalefete Yeltsin de katılmış ve 1993 yılının ortalarında Doğu'ya yönelme zamanının geldiğini açıklamıştır.¹²⁵ Bu bağlamda, özellikle 1993'te Yeltsin'in Hindistan gezisi esnasında verdiği bir demeç, Rus dış politikasında Batı'dan Doğu'ya doğru yönelişi göstermesi açısından önem kazanmaktadır: "Güney Kore, Çin ve şimdi de Hindistan'a yaptığımız gezilerle Rus dış politikasında Batı'ya verdiğimiz önceliği değiştiriyoruz".¹²⁶ 1991–1993 dönemi ile 1993 sonrasında dış politika ilkeleri ve uygulamaları açısından bir farklılaşma olduğu görülebilir. Hem iç hem de dış politikanın 1991–1993 yılları arası, kısa bir

¹²³ Dağı, *op. cit.*, s. 182.

¹²⁴ *Idem.*

¹²⁵ Büyükkakıncı, *op. cit.*, s. 143.

¹²⁶ "Rossiysko-İndiyskie Otnosheniya", <<http://www.india.mid.ru/otn.html>> (12 Aralık 2005).

dönem de olsa, Rus siyasi yaşamında belki de çok yönlü tartışmaların ilk kez yoğunluğuna ve açık bir şekilde yapıldığı tarihsel bir dönemeç olmuştur.

Rusya “yakın çevre” politikasında başarı kazanabilmek için, ulusal ve uluslararası kamuoyunun tepkilerini dikkate almaya özen göstermiştir. Şubat 1993’te Başkan Yeltsin bir konuşmasında, bölgede Rusya’nın özel rolüne değindikten sonra, eski Sovyet Cumhuriyetlerinde Rusya’nın barışın ve istikrarın garantörü olduğunu BM’in ve uluslararası toplumun kabul etme zamanının geldiğini ifade etmiştir. Yeltsin’in bu açıklamalarının ardından Mart 1993’te Dışişleri Bakanlığı BM ve AGİT’e resmi olarak başvurarak, RF’nin “yakın çevre”de barışı koruyucu faaliyetleri için destek istemiştir.¹²⁷ Bu beyanat ve başvurular, Rusya’nın bölgeye yönelik politikalarını uluslararası alanda meşrulaştırmaya çalışmasının somut yansımalarıdır.

3. “Yakın Çevre” Politikası ve BDT

Rusya, Ukrayna ve Beyaz Rusya arasında 8 Aralık 1991’de imzalanan ve Bağımsız Devletler Topluluğu’na giden yolu açan Minsk Deklarasyonu, yakın çevre politikasının ilk adımı niteliğindedir.¹²⁸ BDT bağlamında gevşek bir Avrasya Konfederasyonu fikri, 1991 ve 1992 yılları arasında, aralarında Dışişleri Bakanı Kozryev ve BDT’den sorumlu Dışişleri Bakan yardımcısı Fedor Şelov-Kovadyaev’in de bulunduğu en üst siyasi çevrelerce desteklendi. Başlangıçta Kafkas ve Orta Asya devletleri topluluğun dışında tutulduğundan, anlaşma bir ‘Slav Birliği’ görünümü arz etmişti. Rusya’nın başlangıçta Avrupa-Slav cephesine büyük önem atfetmesinin altında yatan neden, yeni Rus liderlerinin Rusya’nın Güney ve Orta Asya Cumhuriyetleri olmadan, ekonomik ve sosyal açıdan daha iyi bir konumda

¹²⁷ Dağı, **op. cit.**, s. 183.

¹²⁸ Dağı, **op. cit.**, s. 194.

olacaklarına inanmalarıydı. Rusya'nın öncülüğündeki Slav birliği sayesinde, Rusya hem Batı karşısında Avrupalılık kimliğini sağlamlaştıracak hem de Sovyet dönemindeki ağır yükten kurtulmuş olacaktı.

Avrasyacılar haklı olarak, Sovyetler Birliği'ni oluşturan tüm birimlerin bir arada olmasına her zaman önem verdiklerinden sadece Slavik bir yapılanmayı tasvip etmemektedirler ve bunu başarı olarak değil tehdit olarak algılamaktadırlar. Baburin'in işaret ettiği tehlikeyi¹²⁹, Rus Demokrat Parti başkanı Nikolai Travkin de dile getirmişti. BDT'nin kuruluşunu Rusya açısından bir yenilgi diye niteleyen Travkin, bu durumun Rusya'da merkez-çevre arasındaki gerilimi arttıracak ve dağılmayı beraberinde getireceğini söylemiştir.¹³⁰

BDT'nin kurulması RF içinde merkez-çevre arasında yaşanan gerilimin su yüzüne çıkmasına neden olmuştur. Örneğin, Tataristan BDT'ye Rusya Federasyonu'ndan ayrı bir birim olarak katılmak istediğini beyan etmiştir.¹³¹ Bununla birlikte Orta Asya Cumhuriyetleri ve özellikle Kazakistan Devlet Başkanı Nursultan Nazarbayev, BDT gibi bir oluşumun dışında kalmak istemediklerini, onun bir parçası olmayı arzuladıklarını açıklamıştır. Kazakistan'ın BDT oluşumuna katılmadaki arzusunun tersine, Ukrayna BDT'nin farklı birimlerindeki 'ortak' üyeliğine rağmen, bir an önce ordusunu ve gümrüğünü kurarak Rusya ile ilişkilerinde mesafeye önem vermiştir. Sonunda, üç Baltık devleti ve Gürcistan hariç diğer cumhuriyetin katılımıyla 21 Aralık 1991'de Bağımsız Devletler Topluluğu kurulmuştur. Ancak, üye ülkeler RF'nun nüfuz arayışını engelleyebilmek için,

¹²⁹ Avrasyacı grubun lideri Sergei Baburin, 12 Aralık 1991 tarihli Meclis oturumunda Slav ırkına dayalı BDT oluşumunun Rusya'yı Orta Asya/Kafkasya Türk-Müslüman dünyasından ayıracağını, bunun da zamanla Rusya'nın iç istikrarında olumsuz bir yansımasının olacağını belirtmiştir. Bknz., Andrey Belogorov, "Kakoy Put Vyberet Rossiya?", **Rossiyskaya Gazeta**, 25.12.1991.

¹³⁰ Belogorov, **idem**.

¹³¹ "Ne Zaman Uyanacağız!", **idem**.

BDT'nin gevşek bir yapılanma olması yönünde çaba harcamışlardır. RF, BDT çatısı altında üye devletlerarasında ilişkileri sağlamlaştırabilmek için, ekonomik bütünleşmeye özel önem vermiştir.

Sadece Slav ırkına dayalı bir birliğin oluşturulması ihtimali bile hem eski SSCB ülkelerini hem de Rusya'nın bölünmesinden endişe duyan siyasileri endişelendirmiştir. Bu tür bir oluşumun neler getireceğini ve nasıl bir güç ortaya çıkaracağını öngöremeyen yeni cumhuriyetlerden birçoğu bu oluşumun içinde yer almak istediklerini belirtmişlerdir. Başta ekonomik olmak üzere, sosyolojik, siyasi ve diğer bağlarla sıkı sıkıya birbirine bağlı olan yeni cumhuriyetler yaşadıkları siyasi ve ekonomik istikrarsızlıklardan yalnız başlarına baş edemeyecekleri endişeleri de bu yaklaşımlarında etkili olmuştur.

İlk başlarda BDT çatısı altında, ekonomik alanda AB gibi bir sistem, askeri alanda da NATO benzeri bir yapılanma hedeflenmiştir. Rusya “yakın çevre”sinde ortak güvenlik alanı kurabilmek için, iki önemli strateji geliştirilmiştir. Birincisi, Orta Asya, Kafkasya ve Rusya'nın güvenlik politikalarının BDT çatısı altında yeniden entegrasyonu; ikincisi, güvenlik anlaşmaları yoluyla ilişkilerin ikili düzeyde gelişimine önem verilmesi.¹³² Türkmenistan hariç diğer üye devletler tarafından 15 Mayıs 1992'de Taşkent Zirvesi'nde imzalanan (1994 yılında onaylanarak yürürlüğe giren) ve katılımcı devletlerden herhangi birinin saldırıya uğraması halinde, BDT'nin askeri yardım da dahil olmak üzere ortak bir savunma üstleneceğini taahhüt eden “BDT Ortak Güvenlik Antlaşması”, üye devletlerin başka bir askeri ittifaka katılımını da yasaklamıştır. Fakat ülkeler tek tek uzun dönemli güvenlik çıkarlarını tanımlayamazken, güvenlik çıkarlarının farklılaştığı yeni dönemde, RF'nin

¹³² Dağı, **op. cit.**, s. 202.

dayatmacı çabalarına rağmen “ortak bir güvenlik söylemi”nin gerçekleşmesi çok güç gözükmektedir. Bu paralelde, 1990’lı yıllarda oluşturulan BDT yapısı, 1949’da kurulan NATO’ya benzememektedir. Çünkü BDT üye devletleri açısından ortada ne ortak bir düşman ne de ortak askeri hedefler bulunmaktadır. SB’nin askeri yapılanmasının bir benzerini BDT aracılığı ile devam ettirmek, diğer topluluk üyesi ülkeleri tedirgin etmektedir. Alma-Ata Anlaşmaları (21 Aralık 1991) ile ‘ortak askeri-stratejik bir alan’ kurulması hedeflendiği halde, Ukrayna, Azerbaycan, Moldova gibi üye devletler, kendi topraklarında BDT’nin askeri gücünü görmek istememişlerdir. Ortak savunma sistemi kurulması ve acil barış gücü birlikleri oluşturulması konusunda tam bir uzlaşmaya varılamamıştır. BDT çatısı altına çok taraflı etkin bir ortak savunma mekanizması kurmakta başarısız olan RF, bu amacını ikili güvenlik anlaşmaları çerçevesinde gerçekleştirmeye çalışmıştır. Bölgede ‘istikrarsızlığı’ gündemde tutarak ve dayatmacı politikalar izleyerek bu amacını gerçekleştirmeye çalışmıştır.

“Yakın Çevre” politikası çerçevesinde Rusya’nın kullandığı yöntemler, savunduğu gerekçelerin çok ötesinde amaçlar taşımakta olduğu görülmüş ve Moskova’nın başka amaçlar peşinde olduğu öngörülmüştür. Rusya, BDT’nin oluşum sürecinde aynen SSCB döneminde olduğu gibi, yönetme eğilimine girerek BDT’ye girmeyi kabul etmeyen ve Rusya’dan bağımsız bir politika izlemeye çalışan bazı cumhuriyetlerde bir takım yapay problemler çıkartarak, bu cumhuriyetleri de BDT’ye girmeye zorlamıştır. Bu anlamda en başta Moldova, Ukrayna, Gürcistan ve Azerbaycan’daki, bazı etnik sorunları tahrik etmiştir. Bunu takip eden süreçte ise yaranan sorunların çözümü için kurtarıcı rolünü üstlenmiştir.

Bu şekilde BDT'ye girmekte direnen ülkeleri Rusya'nın yardımına muhtaç hale getirmiştir. Bunun için de bilhassa Kafkaslardaki askeri varlığını güçlendirme gereğini duyarak bazı askeri tertiplere gitmiştir. Sovyetler Birliği zamanından kalan Gürcistan ve Ermenistan'daki askeri üslere dağılmayı müteakip hukuki bir dayanak temini amacıyla bu iki ülke ile üs anlaşmaları imzalamış, bazı Orta Asya Cumhuriyetlerine yaptığı gibi, yine Gürcistan ve Ermenistan'ın üçüncü ülkeler ile olan uluslararası sınırlarına da Rus hudut muhafızları konuşlandırılmasını Erivan ve Tiflis'e kabul ettirmiştir. Azerbaycan bağımsızlıktan sonra Rus kuvvetlerini ülke haricine çıkartmıştır. Ayrıca Kuzey Kafkasya'da konuşlu askeri varlığını güçlendirmek amacıyla AKKA'nın tespit ettiği kuvvet tavanlarını yükseltmiştir.¹³³

4. “Yakın Çevre” Politikasına Karşı GUUAM

GUUAM eski SSCB cumhuriyetlerinden Gürcistan, Ukrayna, Özbekistan, Azerbaycan ve Moldova'nın bir araya gelerek oluşturdukları bir birliktir. Bu örgüt 10 Ekim 1997 yılında Avrupa Konseyi'nin Strasburg Zirvesi'nde (Özbekistan dışında) siyasi danışmanlık forumu olarak GUAM'ın oluşturulması konusunda söz konusu ülke liderleri arasında görüş birliğine varılarak kurulmuştur.¹³⁴ 24 Nisan 1999'da NATO'nun Washington Zirvesi'nde Özbekistan da bu kuruma üye olmuştur. Örgütün oluşturulması ABD'nin istekleri doğrultusunda gerçekleştirilmiş, temel amaçlarından biri olarak NATO ile sıkı işbirliği yapılması öngörülmüştür. Bu gelişme, Sırbistan'a karşı NATO harekâtının düzenlenmesi sırasında, Rusya-NATO anlaşmazlığının doruğa ulaştığı bir zamanda gerçekleştirilmiş ve Rusya'nın büyük itirazıyla karşılaşmıştır. 2000 yılında “Millenium Zirvesi”nde GUUAM, bir

¹³³ Kamel Ayhan, “İkinci Dünya Savaşı'nın Bitiminden Günümüze Kadar Türk - Rus İlişkileri”, <<http://www.foreignpolicy.org.tr/tur/makale/akamel.html>> (16 Nisan 2006).

¹³⁴ “GUUAM”, <<http://www.guam.org/general/browse.html>> (16 Nisan 2006).

uluslararası örgüte dönüştürülmüştür. Örgütün 2001’de toplantısında tüzüğü kabul edilmiş, üst düzey organı olan ülke liderlerinin yılda bir defa gerçekleştirdikleri toplantısının yapılması kararlaştırılmış, yürütme organı olarak Dışişleri Bakanları Konseyi, devamlı çalışma organı olan Ulusal Koordinatörler Komitesi oluşturulmuştur.

Örgütün başını Ukrayna cumhuriyetinin çektiği, bu vesile ile Batı’nın Kiev’i Moskova’ya jeopolitik alternatif gördüğü yönünde yorumlar yapılmaktadır. Rusya’nın yer almadığı Doğu Avrupa’daki oluşumları Rusya karşıtı bir proje olarak değerlendiren Ruslar bu tür kurumların varlığından endişe ettiklerini saklamamaktadırlar.¹³⁵ Fakat faaliyeti döneminde pek etkin olamayan bu örgütün üye devletleri Rusya’nın tepkileri karşısında ölçülü davranmak zorunda kalmış, zaman zaman Moskova’ya yapılan ziyaretlerde “Rusya’yı sakinleştirmeye” çalışmışlardır. 2002 yılındaki zirve öncesi Özbekistan’ın örgüt üyeliğinden çıktığını ilan etmesi GUUAM’ın beklenen sonuçları verememesi konusunu bir kez gündeme getirmiştir. Fakat Özbekistan’ın bu beyanatını tekrar geri alması ABD’nin bu kurumu BDT’ye karşı bir alternatif oluşturma taktiğinden vazgeçmediğini göstermiştir.

5. Eski SSCB Coğrafyasında Yaşayan Rus Azınlıklar

Eski Sovyet Cumhuriyetlerinde 25 milyon Rus ve yaklaşık 100 milyon da Rusça konuşan azınlık bulunduğu tahmin edilmektedir¹³⁶ (Bknz., Tablo 5), özellikle Kazakistan, Litvanya, Estonya, Kırgızistan ve Ukrayna’da önemli oranlarda Rus azınlığın bulunması, Rusya’nın bu ülkelere yönelik ilişkilerini doğrudan

¹³⁵ V. A. Kolosov, R. F. Turovskiy, “Geopoliticheskoe Polozhenie Rossii na Poroge XXI Veka: Realii i Perspektivy”, <<http://www.politstudies.ru/arch/2000/3/5.htm>> (12 Nisan 2006).

¹³⁶ Sergey Blagov, Bivshie Sovetskie Respubliki Otvergayut Vse Russkoe”, *Asia Times*, 24.06.2003.

etkilemektedir.¹³⁷ Eski Sovyet cumhuriyetlerinde yerel halkın ve ‘yeni’ yerli milliyetçilerin Rus azınlığa karşı tepkili olduğu söylenebilir. Bu ülkelerde Rus azınlığın büyük bir çoğunlukla hegemon gücü temsilen yönetim kadrolarında olması özellikle bağımsızlık sonrası tepkilere neden olmuştur. Rusların önemli bir kısmı, II. Dünya Savaşı sonrası Stalin’in ‘Ruslaştırma’ politikaları çerçevesinde farklı cumhuriyetlere yerleştirilmiştir. Dağılma sonrası, eski Sovyet cumhuriyetlerinde yaşayan insanlar ulus-devlet yaratma sürecinde, genelde Rus azınlığın varlığı bir sorun olarak algılanmakta (özellikle Baltık ülkelerinde) ve bu nedenle Rus azınlığın yurttaşlık hakları sınırlandırılarak göçe zorlanmaktadır.¹³⁸ Bu durum RF ile ilişkileri gerginleştiren bir nokta olmaktadır. Örneğin, nüfuslarının % 30’u oranında ‘Rus azınlığı’ barındıran Estonya ve Letonya’nın bu insanlara otomatik vatandaşlık hakkı vermemesi üzerine, RF bu ülkeleri ‘insan haklarını’ ihlal etmekle suçlamış ve uluslararası kamuoyundan destek almaya çalışmıştır.¹³⁹ Diğer bir sorun “çifte vatandaşlık” olmuştur. Rusya eski Sovyet cumhuriyetlerini “çifte vatandaşlık” anlaşması imzalamaya ikna edememiştir.¹⁴⁰

1992 yılının sonlarına doğru Rus siyasi yaşamında Avrasyacıların etkisinin artmasına paralel olarak, yakın çevrede yaşayan Rus ve Rusça konuşan azınlığın sorunları Yeltsin’i ve hükümeti sıkıştırmaya başlamış ve hükümet üyeleri diaspora sorununa sahip çıkmak zorunda bırakmıştır.¹⁴¹ Başlangıçta, Rusya’nın spesifik olarak bir diaspora sorunu olmadığını beyan eden Kozyrev, kısa bir süre sonra bu

¹³⁷ A.Hymann, “Russian’s Outside Russia”, **The World Today**, Cilt 49, Sayı 11, 1993, s. 26

¹³⁸ Elena Novoselova, “Yazyk Otrezali”, **Rossiyskaya Gazeta**, 13.09.2005.

¹³⁹ I. Kudryavtsev, “Rossiya i Mir”, <http://www.nasledie.ru/oboz/N16-17_94/16-17_07.HTM> (2 Mayıs 2006).

¹⁴⁰ Şu ana kadar sadece Türkmenistan ve Tacikistan gibi görece olarak az sayıda Rus azınlığı barındıran ülkeler, Rusya Federasyonu ile ‘çifte vatandaşlık’ anlaşması imzalamayı kabul etmiştir. Kazakistan dahil diğer devletler bu konu aracılığı ile Rusya’nın kendi iç işlerine karışma olasılığına yer vermemek için, Rusya’nın baskısına direnmişler ve bu konuda çok hassas olduklarını ortaya koymuşlardır.

¹⁴¹ Bzhezinskiy, **idem.**, 2006.

düşüncesinden ‘u’ dönüşü yaparak, Rus azınlığın korunmasını dış politikada en önemli stratejik öncelik olarak açıklamıştır. Aşırı milliyetçi çizgisi ile tanınan Liberal Demokrat Parti Başkanı Jirinovski: “Başkanlık seçiminde diasporadaki savunmasız insanları koruyacağım sloganını kullandığımda beni şövenist ilan ettiler. Fakat şimdi sözde de olsa Kozyrev, Baltık bölgesindeki Rusları savunmaya çalışmaktadır”¹⁴² diyerek, Kozyrev’in üzerinde milliyetçi düşüncelerin artan etkisini ironik bir şekilde dile getirmiştir. Yeltsin 1994’te yayımladığı mesajında, yakın çevrede yaşayan Rus azınlığa seslenerek: “sizler bizim ayrılmaz bir parçamızsiniz, bizler de sizin. Eskiden beraberdik gene beraber olacağız” demiştir.¹⁴³ Böylece, “yakın çevrede yaşayan Rus ve Rusça konuşan azınlığın hakları” sorunu RF’de hem iç hem de dış politikanın ayrılmaz bir parçası olmuştur. Rus yönetimi, yakın çevrede yaşayan Rus ve Rusça konuşan azınlığın haklarını koruyacağını söylemesine ve bunu askeri doktrin ile formüle etmesine rağmen, içerde yaşanan siyasi ve ekonomik krizler, RF’nun konu ile ilgili somut ve ileri adımlar atmasına engel olmuştur. Ancak Rusya, sınırları dışında Rus azınlığını korumaya kararlı bir ülke olarak, uluslararası politikada ‘büyük güç’ statüsü elde etmeye çalışmıştır. Bu gerekçe adı altında nüfuz alanının genişletilmesi Rusya’nın ‘büyük güç’ statüsünü pekiştirmekte ve dağılma sonrası ihtiyaç duyulan ‘ulusal gururun’ okşanmasına da yardımcı olmuştur.

1995–1996 yıllarında Primakov’un Dışişleri Bakanlığına atanmasından sonra Rusya’nın dış politikasında bölge üzerindeki konumunu daha da pekiştirme isteği görülmektedir. Bu ülkelerle uzun vadeli ve kalıcı politikaların yürütülmesi Rus dış politikasının ana konusu olmuştur. Öte yandan, Moskova kendi maddi ve teknolojik imkânsızlıkları doğrultusunda, Orta Asya ve Kafkasya’daki petrol ve doğal gaz

¹⁴² Büyükkakıncı, **op. cit.**, s. 154.

¹⁴³ “Ob Ukreplenii Rossiyskogo Gosudarstva”, **Nezavisimaya Gazeta**, 25.02.1994.

yataklarının işletilmesine Batılı şirketlerin katılımına ses çıkaramamakla beraber, bunların dünya pazarlarına sevkıyatını imkânlar ölçüsünde kendi tekeli altında tutma çabası içine girmiştir.

Böylece 1993'te “yakın çevre”sini ve ilan eden RF, SSCB sonrasında bölgedeki “boşluğu” sadece kendisinin doldurabileceğini dünyaya duyurmuştur. Bu mesaj, bölgenin çekiciliğine kapılan uluslararası sistemin tüm birimlerine ama özellikle İran ve Türkiye'ye yöneliktir. Başlangıç'ta İran kaynaklı Pan-İslamizm tehlikesine karşı Türkiye'nin Kafkasya'ya ve Orta Asya'daki etkisine olumlu yaklaşan RF, zamanla Türkiye'nin İran'dan daha aktif politikalar izlediğini görmüş, özellikle de bu çerçevede dile getirilen “21. yüzyıl Türk yüzyılı”, “Adriyatik'ten Çin Seddi'ne Türk Dünyası” söylemlerinden rahatsız olmuştur.

RF'nin “yakın çevre”sinin dış politikadaki önceliği Putin döneminde de sürmektedir. Nitekim dış politika konseptinde BDT ülkeleri bölgesel önceliklerde ilk sırayı almakta, söz konusu ülkelerin tümüyle “stratejik ortaklık ve iyi komşuluk ilişkilerinin gelişmesine özel önem” verildiği vurgulanmakta, böylece bölgenin RF'nin “yaşamsal çıkar alanı” olduğu mesajı verilmeye devam edilmektedir.¹⁴⁴

B. 2000 Belgesi

İç politikada olduğu gibi, dış politikada da Putin yönetimiyle birlikte Atlantikçi - Avrasyacı çekişmesinin sona erdiği söylenebilir. Putin'in izlediği dış politikada çok kutuplu dünyayı hedeflemiş ve aktif bir dış politikayı izlemektedir. Bu bağlamda, bölge ülkeleriyle gerek ikili düzeyde gerekse da BDT çerçevesinde çok

¹⁴⁴ “Foreign Policy Concept of the Russian Federation”, **International Affairs**, Cilt 46, Sayı 5, 2000, s. 9.

tarafli ilişkilerin geliştirilmesine, BDT içindeki bütünleşme hareketlerine önem verilmiştir.

1. Doktrinin İçeriği

Dış Politika Doktrini, 28 Haziran 2000 tarihinde yürürlüğe girmiştir.¹⁴⁵

Doktrin, genel olarak beş bölümden oluşmuştur. Birinci bölümde, genel prensiplere yer verilmiştir. İkinci bölüm, “Modern Dünya ve Rusya Federasyonunun Dış Politikası” başlığını taşımaktadır. Üçüncü bölümde küresel sorunların çözümünde RF’nun öncelikleri ele alınmış, dördüncü bölümde bölgesel önceliklere değinilmiştir. Beşinci ve son bölümde ise, RF’nun dış politikasının şekillenmesi ve hazırlanması üzerinde durulmuştur.¹⁴⁶ Doktrinin genel prensipler bölümünde, 21. yüzyılın başında yeniden şekillenen uluslararası ortamın, RF’nun çevresini ve dış politika önceliklerini yeniden değerlendirmek durumunda bırakıldığı ifade edilmektedir. Yeni uluslararası ortamda, RF’nu güçlendiren durumların yanı sıra, RF’nu olumsuz olarak etkileyen eğilimlerin de mevcut olduğu belirtilmektedir. Kişilerin ve toplumun çıkarlarının korunmasının RF’nun dış politika önceliği olduğu vurgulanmaktadır. Doktrinde, RF’nun diğer dış politika öncelikleri; ülke güvenliğini, egemenliğini ve toprak bütünlüğünü korumak, uluslararası ortamda sağlam ve prestij içeren bir konumda bulunmak, RF’nun bir “büyük güç” ve modern dünyanın “en etkili merkezlerinden” biri olarak çıkarlarının sürekliliğini sağlamak, uluslararası politikada istikrarlı, adil, demokratik bir dünya düzeninin ortaya çıkmasına katkıda bulunmak ve bu konuda etkili olmak, Rus dilinin ve kültürünün ülke dışında yaygın olarak kullanılmasını sağlamak, RF hakkında olumlu bir uluslararası kamuoyunun

¹⁴⁵ “Kontsepciya Vneshney Politiki (Specialniy Vipusk)”, <<http://www.mid.ru>> (25 Nisan 2006).

¹⁴⁶ Osman Metin Öztürk, **Rusya Federasyonu Askeri Doktrini**, Ankara, ASAM Yayınları, 2001, s. 28–33.

oluşmasını teşvik etmek, Rus vatandaşlarının çıkarlarını ve haklarını, hem içerde hem de dışarıda en üst seviyede tutmak ve korumak şeklinde sıralanmıştır.

Ayrıca, RF'nun kalkınması, ekonomisini geliştirmesi, Rus vatandaşlarının yaşam standartlarının yükselmesi, demokratik dönüşümlerin başarıyla tamamlanabilmesi, anayasal sistemin temellerinin güçlendirilmesi, kişi hak ve özgürlüklerinin gözetilmesi için gerekli ve uygun koşulların yaratılması da dış politika hedefleri arasında gösterilmektedir. Doktrinde, mevcut sorunların çözümünü teşvik etmek, potansiyel gerilim ve çatışmaları önlemek için RF'nun yakın çevresinde bir "iyi komşuluk hattı" oluşturulması da öngörülmektedir.¹⁴⁷

2. Doktrinin Temel İlkeleri

Doktrine göre dünya, Rusya Federasyonu'nun çıkarlarını etkileyen köklü ve dinamik değişikliklere doğru gitmektedir. Bu ortamda, işbirliği imkânları artmıştır. Nükleer tehlike en aza inmiştir. Karşılıklı bağımlılık artmıştır. Rus ulusal çıkarlarına yönelik yeni tehditler su yüzüne çıkmıştır. Uluslararası güvenlik sorunlarının çözümünde BM Güvenlik Konseyi'nin rolü zayıflamaktadır. Sınırlı katılımı içeren Batılı kurum ve forumların, bu sorunların çözümünde öne çıkmasından kaynaklanan sıkıntılar vardır. Bu sorunlara tek taraflı müdahaleler, çatışmaları artırmakta, hukuku ve düzeni tehdit etmektedir.

Doktrine göre, ABD'nin yeni geliştirdiği ulusal füze savunma sistemi, RF'nu yeni önlemler almaya zorlayacaktır. Küreselleşme koşullarında, serbest pazar yönelimli iç ekonomik düzen için, uygun uluslararası ortam sağlanmalıdır. Rus işadamlarının yurt dışında iş yapmaları desteklenmeli, yabancı yatırımlar teşvik

¹⁴⁷ Öztürk, **op. cit.**, s. 29.

edilmeli ve yurtdışındaki Rus varlığı/malları korunmalıdır. Dış politika faaliyetleri için bilgi desteği sağlanmalıdır. Temel uluslararası sorunlar ve dış politikaya ilişkin gelişmeler hakkında kamuoyu aydınlatılmalıdır.¹⁴⁸

Doktrinde, BDT üyesi ülkelerle iki taraflı ve çok taraflı işbirliği, Rusya Federasyonu'nun ulusal güvenliği ve çıkarlarıyla uyumlu hale getirilmesi öngörülmektedir. Gümrük Birliği ve Ortak Güvenlik Anlaşması kapsamındaki ilişkilerin, bu ülkeler ile olan ilişkilerde belirleyici olması, bu ülkelerdeki Rus vatandaşların çıkarlarının güvence altına alınması, Rusya Federasyonu – Belarus entegrasyonuna önem ve öncelik verilmesi ifade edilmektedir. AGİT'in faaliyetlerinin, özellikle Balkanlar ve eski Sovyetler coğrafyasına kaymasına karşı çıkılması gerekliliği vurgulanmaktadır.

Doktrine göre, Rusya, NATO ile daha fazla işbirliği imkânını aramaktadır. Bununla birlikte, Rusya Federasyonu'nun, APEC (*Asia-Pacific Economic Cooperation*), ASEAN (*Association of South East Asian Nations*) ve Şanhay Beşlisi (RF, Çin, Kazakistan, Kırgızistan, Tacikistan) gibi organizasyonlardaki katılımı güçlendirmenin önemi vurgulanmaktadır. Çin ve Hindistan ile olan dostane ilişkiler, Rus dış politikasının Asya'daki kritik yönelimleri olarak değerlendirilmekte, küresel ve bölgesel istikrar açısından, Çin ile işbirliğinin önemi vurgulanmaktadır. Doktrinde, Hindistan ve İran ile ilişkileri daha da geliştirme, Japonya ile sınır sorununun çözülmesi yönündeki çabaları devam ettirme, Rusya'nın Ortadoğu'daki pozisyonunu restore etme ve güçlendirme gerekliliği ifade edilmektedir¹⁴⁹.

Genel bir değerlendirme yapılırsa, doktrinin faydacı ve Batı yanlısı bir metin olduğunu söyleyebiliriz. Doktrinde, ABD'nin öne çıkması ve BM Güvenlik

¹⁴⁸ Öztürk, **op. cit.**, s. 29 - 31.

¹⁴⁹ Öztürk, **op. cit.**, s. 29 - 31

Konseyi'nin onayı olmadan girişilen operasyonlardan duyulan rahatsızlık vurgulanmaktadır. Çok kutuplu dünya sisteminden yana olunması, bu rahatsızlıktan ileri gelmektedir. Bu noktada, BM Güvenlik Konseyi'ne yeni daimi üyelerin alınması yolundaki görüşleri, bu durumdaki aday ülkeler ile RF arasında yakınlaşmaya neden olması açısından da görmek gerekir. Doktrin, dış politikada kullanılabilecek araçların kısıtlı olduğu gerçeğinden hareketle, güvenlik kavramının ve askeri unsurların yanısıra, ekonomik büyüme koşulları ve yurt dışındaki Rus varlığı üzerinde de durmakta ve bunlara büyük önem vermektedir.

Doktrin, dış politikayı, siyasal ve ekonomik açılardan daha uygulanabilir ve rasyonel hale getirmeyi amaçlamaktadır. Rusya Federasyonu'nun, eski Sovyetler Birliği mekânında tekrar öne çıkması öngörülmekte; Batı ile ilişkilere yöneldiği izlenimi edinilmekle birlikte, Sovyetler Birliği döneminde tesis edilmiş olan ilişkilerinin sürdürülmesine önem verilmeye de devam edilmektedir. Fakat görüldüğü gibi geçen beş yıl içerisinde RF, küresel dış politika önceliklerinin hemen hepsinde başarısız olmuştur.

C. 11 Eylül'ün Rus Dış Politikasına Etkileri

Rusya Federasyonu Dış politikası özellikle 2000'li yıllardan itibaren önemli değişimler göstermiştir. İktidara gelen Putin beraberinde çok önemli değişiklikleri de getirmiş oldu. Putin dönemi dış politikayı da kendi içinde birkaç döneme ayırabiliriz. Başbakanlık döneminin başlaması ile birlikte ulusçu söylemlerin daha fazla ön plana çıktığı görülmüştür. Batı ile ilişkileri bozmandan Avrasyacı söylemlerine ağırlık veren Putin bunu dış politikasında da yansıttığı görülmektedir.¹⁵⁰ Başkanlık

¹⁵⁰ Büyükakıncı, **op. cit.**, s. 159.

seçimlerini kazanması ile birlikte Rusya’da i ve dış politika üzerindeki egemenliğini tamamen eline alan Putin bazı dış etkenlerden dolayı kritik dış politika revizyonları da yapmak zorunda kalmıştır. Bu dış etkenlerden biri de 11 Eylül saldırılarıdır. Hiç öngörmediği bir olay sonucunda ABD’nin sert dış politikasına i politikasını riske atmak pahasına uyum sağlayan Putin yönetimi kritik kararlar almıştır.

11 Eylül saldırıları uluslararası sistemde geleneksel güvenlik tanımlarını ve dış politika yaklaşımlarında önemli değişiklikleri beraberinde getirmiştir. 11 Eylül saldırılarının ardından küresel düzeyde en önemli dış politika revizyonu yapan ülkelerden birisi de Rusya Federasyonu olmuştur.

2000 yılından itibaren Rusya’nın ABD ile bir işbirliği içinde olduğu görülmektedir. Durum Rusya’nın ABD’yi tek kutuplu dünyanın lideri olarak kabul etmesi olarak da görülebilir, ama ekonomik çıkarların ters düştüğü zaman ABD ve Rusya arasında bir gerilim ve karşı durma yaşandığı da kabul edilmesi gereken bir gerçektir.

Putin yönetimi “küresel terörizme karşı savaşta” ABD’ye tam destek vereceğini belirtmiştir. Bunu yaparken i politikadaki istikrarı da gözetmiştir. Aksi taktirde seçimi kaybetme riski dahil olmak üzere bir çok iç politika sorunu ile karşı karşıya kalacağını da görebilmiştir. Yıllardır rekabet ettiği ve “düşmanı olarak gördüğü ABD ile “müttefiklik” Putin için büyük risk taşıyan unsur olmuştur.

ABD ve Britanya’nın 7 Ekim 2001’de El Kaide ve Afganistan’daki Taliban rejimine karşı başlattığı askeri operasyonlar tüm NATO yeleri tarafından desteklenmiştir. Rusya olayların başından beri resmi olarak ABD’nin yanında yer

almıştır.¹⁵¹ 11 Eylül saldırılarında ve Afganistan operasyonu sırasında devlet başkanı Putin ABD yönetimine ilk destek veren liderlerden birisi olmuştur.

Afganistan operasyonu sırasında ABD'nin Orta Asya'da üs edinmesi Rusya tarafından sessizlikle karşılandı. Aksine Rusya ABD ile işbirliği, istihbarat paylaşımı ve benzeri konularda ortak hareket edeceğini bildirmiştir. Özellikle terör kamplarına yönelik bilgilerin paylaşımı konusunda Rusya ile ABD arasında bir işbirliği söz konusudur. Daha önceleri Rusya ile savaşmış mücahitlere (bunların bir çoğu daha sonra ABD'nin en yakın müttefiki olan Kuzey İttifakı olarak adlandırıldı) ABD tarafından yardım yapılmasına Rusya lojistik olarak yardımda bulunmuştur.¹⁵² Bunun yanı sıra yardım uçaklarına Rusya'nın hava sahasını açması ve diğer uluslararası yardımların taşınmasında Rus hava sahasını kullanmaları söz konusu olmuştur.

Rusya, 11 Eylül sürecinde ABD'ye verdiği destek karşılığında Batı'dan büyük bir beklenti içerisine girmiş; ancak bu beklentilerinin büyük bir kısmı karşılanmamıştır. Putin, ABD'ye bu süreçte önemli tavizler verdiğini ve bunun karşılığının doğrudan ekonomik girdiler olarak Rus ekonomisine kazandırılması gerektiğini düşünmüştür. Ancak, 11 Eylül sonrası süreçte Rusya ekonomisi için oldukça önem arz eden Batı sermayesi Rusya ekonomisine çekilemediği gibi, Batı tarafından Rusya'ya vaat edilen ekonomik yardımlar da gelmemiştir. 24 Mayıs 2002'de Bush'un Moskova'yı ziyaretiyle başlayan "enerji diyalogu", yeniden Rus enerji sektörüne beklenen ciddi yatırımları getirmemiştir.¹⁵³ Ancak, Batı tarafından

¹⁵¹ Esra Hatipoğlu, "11 Eylül Sonrası Rusya ve ABD'nin Orta Asya Politikası", Erhan Büyükkancı, der., **Değişen Dünyada Rusya ve Ukrayna**, Ankara, Phoenix, 2004, s. 282.

¹⁵² Lena Johnson, **Vladimir Putin and Central Asia: the Shaping of Russian Foreign Policy**, London, I.B. Tauris, 2004, s. 83.

¹⁵³ Marina Kalashnikova, "Bush Dal Drujbe s Moskvoy Desyat Let", **Nezavisimaya Gazeta**, 27.05.2002.

Rusya'ya gelir sağlayacak birtakım tavizler verilmiştir. Mesela, ABD'nin ve AB'nin Rus ekonomisine “pazar ekonomisi statüsü” tanımışlardır.

Rusya'nın bu dönemde beklentileri sadece ekonomik alanla sınırlı değildir. Rusya, ABD'ye terörizme karşı işbirliğine verdiği desteğin “*terörist*” olarak nitelediği Çeçenleri de kapsayacağını ümit etmiş veya en azından bu çerçevede Rusya'nın Çeçenistan'da “*terörizme*” karşı yürüttüğü savaşta batılı müttefiklerinin Rusya'nın bu “*iç işi*”ne karışmamasını beklemiştir. Ancak ABD Dışişleri Bakanı Colin Powell, 18 Eylül'de RF Dışişleri Bakanı İgor İvanov ile Washington'da gerçekleştirdiği toplantının ardından “Uluslararası terörizme savaş ilan ederken, RF'nun Çeçenistan'daki tutumunu nasıl karşılıyorsunuz?” sorusu üzerine, “Rusya, Çeçenistan'da farklı bir meydan okumayla karşı karşıyadır. Bu tehdide cevap verme hakkını tanıyoruz. Ancak, Rusya'yı bu konuya siyasi çözüm bulma yönünde çok çalışmaya da teşvik ediyoruz” yanıtını vermiş ve bu tutumu ile ABD yönetiminin 11 Eylül saldırısı ile Çeçenistan olayları arasında paralellik kurmadığını belirtmiştir.¹⁵⁴

11 Eylülün sonrasında yaşanan süreçte ABD'nin sert tutumu Rusya Federasyonunu alternatif terör politikası geliştirmesini engellemiş oldu. Fakat bir diğer taraftan da Rusya ABD'nin “küresel teröre karşı mücadelesinde” işbirliği sayesinde iç politikada özellikle Çeçenistan konusunda tutumunu daha da sertleştirdi. Daha da sert ve aktif bir iç ve dış politikaya yönelen Rusya Federasyonu bu sayede insan haklarının ihlal edildiğini savunan kurumlara karşı terörizmle mücadeleyi öne sürmeye başladılar. ABD yönetimi de yapmış olduğu işbirliğine esasen Rusya'ya bazı konularda “ses çıkaramadı”. Aslında Rusya 11 Eylül sonrası ABD ile olan işbirliğine rağmen İran'la olan ilişkilerinde her hangi bir aksamaya neden olacak

¹⁵⁴ Lidiya Andrusenko ve Olga Tropkina, “Mezalyans s Amerikoy”, **Nezavisimaya Gazeta**, 11.09.2002.

girişimde bulunmamıştır. ABD'nin İran'a karşı tutumundaki sertlik ve “Şer Eksen” listesinin başına koyması Rusya'yı etkilememiştir. Oysa Putin defalarca ABD'ye teröre karşı mücadelede tam destek vereceğini vurgulamıştır. Putin Rusyası aynen SSCB döneminde olduğu gibi İran'la hatta diğer “şer eksen” ülkeleri olan K. Kore ve Suriye ile de ilişkilerini iyi tutmağa çalışmıştır. Daha doğrusu 11 Eylül saldırısının yarattığı psikolojik etkiyi üzerinden atmağı başaran Rusya SSCB dönemi dış politikaya dönüşü bir gecikme yaşasa da gerçekleştirmiştir. Daha önce de belirtildiği gibi ekonomik çıkarlar söz konusu olduğu zaman Rusya ABD ile bir gerilim içine girmeyi göze almaktadır. K. Kore ve İran RF'nin savunma sanayisi alanında en büyük müşterilerinden biri konumundadır. Bu nedenle de Rusya'nın böyle bir ekonomik kaybı göz önüne almak istememesi doğal karşılanması beklenir. Bu çıkarların ilk bakışta ABD tarafından telafi edilebilir gibi gözükse de jeo-stratejik üstünlük ögesi de gözönüne alınması gerekmektedir. Bu durum Putin döneminde daha fazla kendini göstermeye başlamıştır. İran ve diğer ülkelerle yapılan askeri ve ekonomik anlaşmalar Batı'nın tüm baskılarına rağmen geçerliliğini korumaktadır.¹⁵⁵

2002'nin ilk yarısında da Rusya Federasyonu, olumlu yaklaşımlarını devam ettirmiş ve buna yönelik yararlarını görmeye başlamıştır. Mayıs 2002'de Rusya ve ABD arasında nükleer silah başlıklarının azaltılmasına ilişkin bir anlaşma imzalanmıştır. Haziran 2002'de ABD, Anti Balistik Füze (ABM) Antlaşması'ndan çekildiğini açıklasa da, oluşturmayı düşündüğü ulusal füze savunma sisteminin dost ülkelerinin (Rusya'nın) güvenliğini tehdit etmeyeceğini açıklamıştır.¹⁵⁶ Mayıs 2002'de kurulan NATO - Rusya Konseyi, Rusya'nın uluslararası sorunlarda endişe ve çıkarlarının gözetilmesi açısından önemli olmuştur. AB - Rusya Federasyonu

¹⁵⁵ Andrusenko ve Tropkina, **idem**.

¹⁵⁶ Anatol Lieven, “Ham Fisted Hegemon: Clinton Administration and Russia”, **Current History**, Cilt 98, Sayı 630, Ekim 1999, s. 253.

arasında çeşitli alanlarda ilişkilerin gelişmesinin görüldüğü dokuzuncu AB - RF doruğunda ise, AB'nin Rusya'ya "pazar ekonomisinin şartlarını tam olarak yerine getiren ülke" statüsü vereceğini açıklaması kazanımlar arasında gösterilmiştir. Rusya'nın 8'ler Grubu (G-8)¹⁵⁷ içindeki yerini sağlamlaştırması ve 2006'da bu grubun Başkanlığını üstlenmesi diğer önemli edimimler olarak göze çarpmıştır.¹⁵⁸ ABD'nin Rusya'nın 19 Yüzyıldan "arka bahçesi" sayılan Orta Asya'daki etkinliğini ortadan kaldırma tehlikesi¹⁵⁹, Putin'i karşı önlemler almaya itmiştir.

2002 yılının ortalarından itibaren Orta Asya'ya yönelik Rus politikası yeniden canlandırılmaya çalışılmıştır. Kolektif Güvenlik Antlaşması (KGA)¹⁶⁰ bünyesinde Acil Eylem Gücü oluşturulmuştur. KGA'nın, örgüte dönüştürülmesinin sebebi olarak da özellikle terörizm ve uyuşturucu ticareti gibi problemlerle daha etkin bir biçimde müdahale edilebilmesi gösterilmiştir.¹⁶¹ Örgüt bünyesinde 2003'te operasyonel hale gelen bir Rus askeri üssü (Kant) ile merkezi Moskova ve Bişkek'te olmak üzere Anti Terör Merkezi kurulmuştur.

Terörle mücadele, bölgesel işbirliğinin geliştirilmesi ve karşılıklı tehdit algılamalarının önlenmesi amacıyla kurulan Şanghay İşbirliği Örgütü (ŞİÖ)¹⁶², 11

¹⁵⁷ 7'ler Grubu olarak il kez 1975'te bir araya gelen bu platform, gelişmiş batılı devletlerin (ABD, Fransa, İngiltere, Almanya, Japonya, İtalya ve Kanada) ulusal ve uluslararası düzeyde karşı karşıya kaldıkları sorunları tartışmak ve bunların üstesinden gelebilmek için oluşturulmuştur. 1997'de 7'ler Grubu'na Rusya Federasyonu da katılmıştır. Daha ayrıntılı bilgi için bkz., Erel Tellal, "7+1": Rusya Federasyonu 8'lerin Neresinde?", **Mülkiye**, Cilt XXV, Sayı 230, 2001, S. 285 - 300.

¹⁵⁸ Erel Tellal, "Soğuk Savaş Neden Yeniden Sona Erdi?", **SBF Dergisi**, Cilt 57, Sayı 2, 2002, s. 204 - 206.

¹⁵⁹ Çağrı Erhan, "ABD'nin Orta Asya Politikası ve 11 Eylül 'ün Etkileri", **Uluslararası İlişkiler**, Cilt 1, Sayı 3, 2004, s. 148.

¹⁶⁰ Kolektif Güvenlik Antlaşması Ekim 2002'de örgüt statüsüne yükselmiştir. Bu örgüte üye ülkeler 1999 yılındaki KGA'ya (Taşkent Antlaşması olarak da biliniyor) katılmış ve halen antlaşmaya taraf olan ülkeler yani RF, Ermenistan, Beyaz Rusya, Kazakistan, Kırgızistan, Tacikistan'dır.

¹⁶¹ Hatipoğlu, **op. cit.**, s. 289.

¹⁶² Şanghay İşbirliği Örgütü (Shanghai Cooperation Organization – SCO) Rusya Federasyonu, Çin Halk Cumhuriyeti, Kırgızistan, Kazakistan, Tacikistan ve Özbekistan'dan oluşmaktadır. Örgüt ilk başta beş üye ile ortaya çıkmış daha sonra Özbekistan'ın katılımı ile Şanghay Altılısı adını almıştır. Teşkilat altı ülke devlet ve hükümet başkanlarının 15 Haziran 2001 tarihinde Şanghay'da imzaladıkları

Eylül saldırısı sonrasında bölgede hareket kabiliyeti sağlayan ABD'ye karşı nispeten sessiz kalmıştır. ABD'nin bu saldırılara binaen terörizmle mücadele bahanesiyle BM'yi bir kenara iterek ve uluslararası hukuku hiçe sayarak Afganistan'a ve Irak'a girmesi, ayrıca ŞİÖ üyesi Kırgızistan, Tacikistan ve Özbekistan'dan askerî üsler elde etmesi ŞİÖ'nün ABD karşıtı bir güç odağı olmak istemesi imajını sarsmıştır. ABD ve NATO güçleri Rusya ve bazı bölge ülkelerin desteğini alarak Orta Asya'ya girmesiyle örgütün tamamen yıkılacağı da ileri sürülmüştü. Ancak ABD'nin Özbekistan ve Kırgızistan'da askerî üsler elde etmesi, bölge ülkeleri ile ilişkilerini stratejik ortaklık noktasına kadar taşıması ve hatta sivil devrimlerin arkasında durarak yönetim değişikliklerini tetiklemesi bu sessizliğin sürdürülebilir olmadığını göstermiştir. 5 Temmuz 2005'de gerçekleştirilen Astana Zirvesi'nde; ABD'nin ŞİÖ topraklarındaki askeri üsleri boşaltması kararlaştırılmıştır. 11 Eylül 2001 eyleminden sonra ABD'nin terörizme karşı başlattığı mücadeleye destek veren ŞİÖ üyeleri bu desteklerini çekmişlerdir. Çin Halk Cumhuriyeti ve Rusya Federasyonu baskısından kurtulmak ve terörizme karşı ABD'nin desteğini almak isteyen Özbekistan, Kırgızistan ve Tacikistan 5 Temmuz 2005 Astana Zirvesi'nden sonra söylem değiştirmişlerdir. İran'ın Pakistan ve Hindistan ile birlikte ŞİÖ'ye gözlemci üyesi olması, ABD'ye karşı duruşun bir göstergesi şeklinde değerlendirilmiştir.¹⁶³

BDT coğrafyasında ABD'nin etkinliğinin arttığı ve Rusya'nın etkisinin azaldığı söylenebilir. Rusya ABD'nin bölgedeki askeri varlığına karşılık önlemler almaya başlamıştır. KGA çerçevesinde bölge ülkelerinde, askeri tatbikatlar yaparak terörizme karşı ikili ve çok taraflı işbirliği anlaşmaları imzalayarak bölge ülkelerine

deklarasyonla resmen kurulmuştur. Bknz., Fırat Purtaş, “Şangay Beşlisi'nden Şangay İşbirliği Örgütü'ne: Orta Asya'da Rus-Çin Stratejik Ortaklığı”, **2023**, Ocak 2004, s. 16 - 17.

¹⁶³ Burcu Değirmen, “Çin - Rus Ekseni ABD'ye Meydan Okuyor”, **Stratejik Analiz**, Sayı 64, Ağustos 2005, s. 14 – 15.

Rusya'nın ve var olan örgütlenmelerin önemini hatırlatmaya çalışmıştır. Bölgede ABD'nin Afganistan, Özbekistan ve Kırgızistan'daki askeri varlığına Rusya, Ekim 2003'te Kırgızistan Kant askeri üssü, Ocak 2004'te Kazakistan Baykonur uzay üssü ve Ekim 2004'te Tacikistan'da açılan Rus askeri uzay üssü ile karşılık vermiştir.¹⁶⁴ Bunlara 2002 sonunda Azerbaycan'da açılan Gebele radar üssü ile Gürcistan'da varlığı devam eden Batum ve Ahalkalek askeri üsleri orta ve uzun vadede Kafkasya ve Orta Asya'da etkinlik ve nüfus mücadelesinin Rusya'nın dış politikasında geleneksel bir önceliğin devamı olarak anlaşılabilir.¹⁶⁵

Rusya Federasyonu yeni belirlediği dış politika ile eski SSCB coğrafyasında etkili olma çabaları gözlemlenmektedir. Bu ABD'nin Orta Asya'da uzun vadede kalmak istemesi çabalarının engelleneceği olarak da düşünülebiliriz. Ukrayna'da yaşanan devrim sonrası karşı-devrimin yeniden iktidara gelmesi değişen Rus dış politikası ile ABD'nin özellikle de Orta Asya'da uzun vadeli kalamayacağı yönünde düşünceleri daha da artırmaktadır.

Irak'ta ve Afganistan'da zor günler yaşayan ABD saldırganlığı ile öncelikle Rusya Federasyonu ve İran'ı tedirgin etmektedir.¹⁶⁶ Rusya nükleer güç olma yolunda ilerleyen bir İran'ın Amerikan yanlısı bir yönetim tarafından yönetilmesini asla kabullenemez gibi gözükmektedir. Aksi taktirde bu gün ortağı olan İran'la yarın Orta Asya ve Hazar bölgesinde mücadele etmek zorunda kalacaktır. Ayrıca bu defa İran'ın çok önemli bir caydırıcı gücü olan nükleer silahı da olacaktır. Dikkat edilmesi gereken konvansiyonel gücünün üstünlüğüne fazlasıyla güvenen ABD'nin saldırgan dış politikasına karşın Rusya Federasyonu'nun en

¹⁶⁴ Kenan Turgutoğlu, **Rusya Federasyonu'nda Yeltsin ve Putin Dönemlerinde İzlenen Dış Politikaların NATO ile İlişkiler Düzleminde Karşılaştırması**, Yayınlanmamış Y.L.T., Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006, s. 62.

¹⁶⁵ Hatipoğlu, **op. cit.**, s. 289.

¹⁶⁶ Turgutoğlu, **op. cit.**, s. 63.

önemli silahının kitle imha silahları veya konvansiyonel silahlar değil de enerji olduğu gerçektir.

III. BÖLÜM. İRAN İLE İLİŞKİLER

A. Soğuk Savaş Sonrasında İran'ın Güvenlik Algılaması

ve Dış Politikası

İran güvenlik politikasının incelenmesinden önce güvenlik politikasının temellerini oluşturan öğelerin iyi incelenmesi gerekmektedir. Tarihi ve ideolojik nedenlerin güvenlik algılaması üzerindeki etkisinin ne olduğu önemlidir.¹⁶⁷

Günümüzdeki özellikleri ile İran İslam Cumhuriyetinin güvenlik politikasının temellerini oluşturan en önemli faktör 1979 yılındaki devrim olmuştur. Devrimle birlikte uzun yıllar İran'ı yöneten Pehlevi hanedanı devrilmiş ve İran İslam Cumhuriyeti adı ile teokratik bir rejim ülkeyi yönetmeye başlamıştır.¹⁶⁸

Kendini güvende hissetmeyen İran'ın mevcut yönetimi öncelikle silahlanma çabaları ile rejim yanlısı güvenlik güçlerinin potansiyelini artırmaya çalışmışlardır. Fakat Batının kendisine uyguladığı silah ambargosu ile birlikte güvenlik güçlerinin donanımı temin etmekte zorlanan İran, iki kutuplu dünyanın getirdiği “avantajlardan” yararlanarak SSCB, Çin ve K. Kore gibi ülkelere yönelmiştir. Konumuz açısından önemli olan SSCB ve onun devamı olan Rusya Federasyonunun İran'la güvenlik alanında ilişkileri tam anlamıyla bu dönemden itibaren başlamıştır.

¹⁶⁷ Asya'nın güneybatısında, 25–39 kuzey enlemi ile 44–63.39 doğu boylamında yer alan İran, Kuzeyde Azerbaycan, Hazar Denizi, Nahçıvan ve Ermenistan, doğusunda Afganistan, Pakistan, Türkmenistan, güneyinde Basra Körfezi ve bu körfezde yer alan 12 adaya sahip olup, batısında Türkiye ve Irak ile çevrilmiş bulunan bir Ortadoğu ülkesidir... Bknz., Caşın Mesut, “İran Silahlı Kuvvetleri”, **Avrasya Dosyası**, Cilt 2, Sayı 1, İlkbahar 1995, s. 27.

¹⁶⁸ Yüzölçümü 1 648 000 km²'dir. Bunun 1 636 000 km²'si kara, 12 000 km²'si denizdir. Toplam sınır uzunluğu 5440 km olup; Afganistan ile 936 km, Ermenistan ile 35 km, Azerbaycan ile 432 km, Azerbaycan/Nahçıvan ile 179 km, Irak ile 1458 km, Pakistan ile 909 km, Türkiye ile 499 km ve Türkmenistan ile 992 km sınırı vardır. Hazar Denizindeki sahil uzunluğu ise 740 km'dir. Bknz., Yavuz Cankara, **Yeni Oyun: İran'ın Nükleer Politikası**, İstanbul, IQ Kültürsanat Yayıncılık, 2005, s. 57.

Öncelikle İran güvenlik algılamasının temellerini incelersek geleneksel ve modern Fars “milliyetçiliğinin” güvenlik politikası üzerinde önemli etkileri bulunduğunu söylemek gerekmektedir.¹⁶⁹ Şii İslam’ın belirleyici öğelerini içinde barındıran Fars Milliyetçiliği özellikle Irak – İran savaşından sonra Arap dünyasını kendine bir düşman olarak görmeye başlamıştır.

Fars milliyetçiliğine göre, İran’da uygarlığın temelini Ariler atmışlardır ama bu uygarlık doğal gelişme sürecinden Araplar ve Türkler tarafından uzaklaştırılmıştır. Diğer bir ifadeyle, Ari uygarlığı bu saldırılara uğramasaydı İran dünyanın en güçlü devleti olabilirdi¹⁷⁰.

Devrimle birlikte yeni bir güvenlik yapılanması içine giren İran silahlı ve yarı silahlı güvenlik güçlerinin bu denli geniş yetki ve donanımlarla güçlendirilmesinin birçok nedeni bulunmaktadır. Öncelikle ülkenin en önemli gelir kaynağı olan enerji kaynaklarının güvenliğinin sağlanması İran yönetimi için büyük önem taşımaktadır. Daha sonra ki bölümlerde İran’ın etnik yapısını anlattığımız zaman göreceğiz ki, en önemli enerji kaynaklarının bulunduğu Ahvaz bölgesinde ayrılıkçı Arap milliyetçiliğinin önemli boyutlarda olduğu bilinmektedir. Irak savaşı döneminde ve sonrasında da bu akımların Arap dünyası tarafından desteklendiği İran yönetimince dile getirilmekteydi.

Irak’ın, 1980–1988 savaşında askerî üstünlük sağlaması İran’ın beklemediği bir hadiseydi. Körfezin en güçlü ordusuna sahip olduğunu düşünen İran için bu yenilgi aslında bir başlangıç oldu. Eskisinden de güçlü olmayı hedefleyen İran, ordudaki eğitim, disiplin, profesyonelleşme, teknoloji ve istihbarat gibi konulara

¹⁶⁹ Nikki Keddie, **Iran and The Muslim World: Resistance and Revolution**, London, Macmillan, 1995, s 185 – 188.

¹⁷⁰ Keddie, **op.cit.** s 189.

önem vermeye başladı; silah alımına, ardından da imaline başladı. Bu hırsla yıllardır batının endişe ile izlediği gücü haline geldi. Bir daha asla Irak savaşında olduğu gibi bir duruma düşmek istemeyen İran, halen hızlı bir şekilde askerî yeteneklerini, özellikle de nükleer enerji projesini geliştirmektedir.¹⁷¹

Dünyanın en önemli ulaştırma ve petrol yollarını kontrol etmesi, en önemli pazar ve kaynak alanlarına ve aynı zamanda da büyük petrol rezervlerine sahip olması, bu ülkenin dünya politikasında ve askeri stratejisinde önemini muhafaza etmesini gerektiren bir başka nedendir.¹⁷²

Silah tedariki, personel eğitimi ve yedek parçalar bakımından yabancı ülkelere bağımlı durumda olan İran, bağımlılık sonucu 1988'den itibaren teçhizat ve malzeme problemleri daha da arttığını görüyoruz. Hatta yenilgilerden sonra İran Devrim Muhafız Birlikleri içinde bölünmeler oldu. Ağustos 1988'deki ateşkesten sonra ordusunu yeni baştan kurmak durumunda kalan İran, yeniden yapılanma planını adım adım gerçekleştirmeğe başladı.¹⁷³

Hem 1988 yılında savaşın sona ermesi ile¹⁷⁴, hem de 1989'da Humeyni'nin ölümüyle¹⁷⁵ silahlı kuvvetlerde istikrar sağlanma yönünde ilerleme katedilmeye başlamıştır. Humeyni'nin ölmesinin ardından Rafsancani'nin devrimci anlayışı terk etmesiyle ortaya çıkan bu dönüşüm henüz gerçekleşmişken, kuzey komşusu SSCB

¹⁷¹ Gökhan Çetinsaya, “Rafsancani'den Hatemi'ye İran Dış Politikasına Bakışlar”, İlhan Uzgel ve Mustafa Türkeş, der., **Türkiye'nin Komşuları**, Ankara, İmge, 2002, s. 309–313.

¹⁷² Başkenti Tahran'dır ve Temmuz 2006 tahminlerine göre nüfusu 68 278 826'dır. Nüfus artışı ise yılda yaklaşık % 1.08'dir. İran'ın nüfusu 1980'de 39,1 milyondan 1998'de 61,4 milyona ulaşmıştır. 2015'te 82,1 milyona, 2030 da ise 98 milyona ulaşacağı tahmin edilmektedir. Bknz., Cankara, **op. cit.**, s. 58.

¹⁷³ Tayyar Arı, **Irak, İran ve ABD. Önleyici Savaş, Petrol ve Hegemonya**, İstanbul, Alfa, 2004, s. 130 – 132.

¹⁷⁴ Antony Clan, “The International Arms Trade”, **Disarmament**, Cilt 8, Sayı 2, 1990 s. 246 – 248.

¹⁷⁵ Anıl Çeçen, “Bir İran Değerlendirmesi”, **Avrasya Dosyası**, Cilt 5, Sayı 3, Sonbahar 1999, s. 347 – 349.

parçalanmış ve çok sayıda yeni devlet İran'a komşu olmuştur. Bu İran için de hiç beklemediği bir sürpriz olmuştur ve hazırlıksız yakalanmıştır.

Sovyetler Birliği, İran'ın arayışlarını fark etmiş, ülkeyi potansiyel bir alıcı olarak görmüş ve hemen bu durumu değerlendirmek üzere harekete geçmiştir. Özellikle de zamanın Cumhurbaşkanı olan Haşimi Rafsancani ile yapılan görüşmelerin sonunda, 1990'ların başlarında Rusya, İran'a silah tedarik eden bir numaralı ülke konumuna gelmiştir. Bu dönemde Moskova, İran'a 2 milyar dolar ilâ 4 milyar dolar değerinde silah ve askerî malzeme satışı konusunda karar almıştır. Ayrıca Rusya, İran'a nükleer programlarını gerçekleştirmesi konusunda da yardımcı olmayı kabul etti ve bu programa Buşehr nükleer reaktörünün tamamlanması projesi de dâhil edilmiştir.¹⁷⁶

Rusya ile yapılan silah anlaşmaları Rusya savunma sanayisi için önemli gelişmeler sağlamıştır. Yapılan silah alımlarının yanı sıra önemli teknoloji bilgisi sağlamış ve bilim adamları İran için çalışmalara katılmışlardır. İlk silah teslimatları, MiG-29 gibi çok amaçlı savaş uçaklarından oluşmuştur. 1992 ve 1993 yıllarındaki 2 milyar dolarlık ek siparişlerin, Rusya veya Ukrayna'dan olmak üzere, 24'er adet MiG – 27 ile MiG –31, 2 adet Ilyushin – 76 erken uyan uçağı, 48 adet MiG – 29 ihtiva ettiği sanılmaktadır¹⁷⁷. Eğer tüm bu siparişlerin doğru olduğu varsayılırsa, İran gelişmiş düzeyde hava savunma, erken uyarı, derin vuruş ve ağır bombardıman güçlerine sahip çok güçlü bir hava kuvvetleri yaratmağı başarmıştır.

İran'ın Sovyetler Birliği ile askerî ilişkilere başlaması batılı ülkelerin, İran Silahlı Kuvvetleri üzerindeki meraklarının iyice artmasına neden olmuştur. İran'ın

¹⁷⁶ “Germany to Review 1974 Nuclear Cooperation Accord with Iran”, <http://www.globalsecurity.org/wmd/library/news/iran/2005/iran-050316-ima02.htm> (6 Şubat 2006).

¹⁷⁷ Evgeni. Kogan, "Russian Arms Export in 1993 Beyond An Appraisai", **Military Technology**, Cilt 8, s. 80 – 81.

çeşit ve sayı bakımından sürekli yeni silahlar edinmesi ve silahları sağlayanlar tarafından eğitim verilmesi batılı yetkilileri rahatsız etmeye başlamıştır.

Kısaca, İran'ın mevcut güvenlik güçlerinin oluşturulmasında Rus teknolojisinin önemi oldukça büyüktür. Ayrıca iki ülke arasında ki ilişkilerin her iki tarafa da büyük faydalar sağladığı da söylenebilir. Sadece İran değil Rusya da silah satımları ile önemli ekonomik girdiler elde etmektedir.

Yapılan işbirliğinin sadece ekonomik değil aynı zamanda stratejik olarak büyük önemi bulunmaktadır. Bölgedeki gelişmeler, özellikle Büyük Orta Doğu Projesi ve Kadife Devrimler iki ülkeyi de Batı'ya karşı daha tedirgin ve dikkatli olmaya itmektedir. Bu tedirginlik ve endişe de iki ülkeyi doğal olarak birbirine yaklaştırmaktadır. Ayrıca İran açısından bakıldığında, Rusya ile yapılan işbirliği Avrupa'dan farklı olarak işbirliğinin karşılığında “insan hakları” ve “demokrasi” konularında her hangi bir yükümlülük getirmemektedir.¹⁷⁸

İran ile Rusya arasındaki ilişkileri etkileyen unsurlardan biri, İran'ın etnik yapısıdır. İran'da yaşayan etnik unsurların İran nüfusu içindeki oranları hakkındaki bilgilerde tam bir tutarlık maalesef bulunamamaktadır. Halkın % 89'u Şii, % 10'u Sünni Müslüman olup diğer dinler % 1'lik bir bölümü teşkil etmektedir. Nüfusun etnik dağılımı ise oldukça karmaşıktır¹⁷⁹.

İran çok etnikli yapısı olan bir devlettir. Bununla beraber, gayri resmi rakamlara göre, İran'da 30 milyon Azerbaycan Türk'ü ve buna ek olarak Türkmenler yer almaktadır. Bu da İran'ın nüfusunun % 45'ini Türk soyluların oluşturduğunu

¹⁷⁸ Avrupa Birliği ülkelerinin İran'ın insan hakları ve demokrasi alanındaki gelişme oranında işbirliği ile ödüllendirilmesi politikası ile başarı sağlayacağını savunmaktadır. Bknz.. Michael Eisenstadt, “Can the United States Influence the WMD Policies of Iraq and Iran?”, **The Nonproliferation Review**, Cilt 7, Sayı 2, Yaz 2000, s. 70 – 71.

¹⁷⁹ “İran”, <<http://www.cia.gov/cia/publications/factbook/geos/ir.html#People>> (6 Haziran 2006).

göstermektedir¹⁸⁰ ama yönetimde söz sahibi olan kesim ise Fars kökenlilerdir. Ülke içinde devlet eliyle Fars milliyetçiliği bunu sağlamada etkin bir biçimde kullanılmaktadır. Fars milliyetçiliği Paniranizm ismi altında ortaya çıkmıştır. Paniranizm İran'daki diğer etnik grupların ve milletlerin ayrı varlığını yadsıyan, hepsinin Ari ırkın bir parçası olarak gören ve İran topraklarının asıl sahibinin Farslar olduğunu ileri süren bir ideolojidir. Bu hareket giderek baskıcı hale gelmiş ve Fars şovenizmi İran'da yaşayan ve Fars olmayan halkları da bir an önce ve tamamıyla Farslaştırmak idealini gütmektedir.¹⁸¹

İran ve Rusya arasında en önemli etnik unsur “Güney Azerbaycan” olarak da nitelendirilen bölgede yaşayan Azerbaycanlılardır. Bunun neden ise Kafkaslarda Azerbaycan Cumhuriyeti'nin bağımsızlığını elde etmesidir. Kuzeyde yer alan bağımsız Azerbaycan'ın, İran'ın kendi içindeki Azeriler için bir çekim merkezi olma ihtimali ve bunun da İran'ın bütünlüğünü etkileyebileceği İran yönetimini korkutmaktadır. Bağımsızlığından itibaren çok yönlü politikalar izleyen Azerbaycan Cumhuriyeti ağırlıklı olarak Batılı politikaları benimsemesi, enerji alanında Batılılara öncelik vermesi İran ve Rusya'yı rahatsız etmektedir. İki ülkenin Azerbaycan Cumhuriyetine karşı olan dış politikasındaki üst-üste düşen noktaların temelinde bu etkenin bulunduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Böyle bir endişeden hareketle İran, Azerbaycan'ın fazla güçlenmesini de istememektedir. Bu konuda Rusya İran'la aynı fikri paylaşmaktadır.

İran'ın etnik yapısı içinde önemli olan ve İran-Rusya ilişkilerini etkileyen bir diğer unsur ise Ermenilerdir. İran, Türkiye-Azerbaycan ilişkilerini dengelemek için Ermenistan ile ilişkilerini geliştirmeye çalışmıştır. Ermenistan aynı anda

¹⁸⁰ Cankara, **op.cit.**, s. 59.

¹⁸¹ **Ibid**, s. 59.

Rusya'nın en sadık müttefikidir. Böylece, Ermenistan diğer ortak nokta olarak Rusya-İran ilişkilerinde görülmektedir. Dağlık Karabağ savaşı boyunca İran'ın Ermenistan'a sürekli yardım yapmasının en önemli nedeni de budur.

İran ekonomik gelişme için diğer ülkelerle iyi geçinmek zorundadır çünkü ekonomik kalkınma için gerekli kaynaklar ancak bu ülkelerden sağlanabilir. Ayrıca İran bir ülkenin yardımıyla bir nükleer silahlanma programı başlatırsa, uranyumun gerek zenginleştirilmesi gerek ayrıştırılması için sürekli yeni teknolojiler edinmek zorunda kalacaktır. Nükleer silahlanmada teknoloji dışardan geleceği için savunma sanayisine de bir katkısı olamayacak ve yapılan onca harcamaya ve yatırıma rağmen işsizlik azalmayacaktır. Ayrıca nükleer teknoloji alımını gerçekleştirmek de zordur.¹⁸² Bunun içinde bu teknolojiye sahip olan ülkelerle özellikle de Rusya Federasyonu ile ilişkilerin iyi tutulmasının önemi büyüktür.

1979 devriminin ardından İran dış politikası, bu ülkenin coğrafi konumu, soğuk savaş şartları, Orta Doğu bölgesinin jeopolitik önemi ve devrimin mahiyeti nedeniyle bölgedeki ve bölge dışındaki birçok devletin merak ve ilgisine konu olmuştur. 1979 sonrasında, İran'ın takip ettiği dış politikanın dikkatli bir tahlili sonucunda, İran politik sisteminde etkin olan ve öne çıkan şahısların daha 1980'lerin başında, ülkenin dış politikasını Anayasada belirtilen esaslar ekseninde sınırlamanın yan etkilerini fark edip, manevra alanlarını maksimize etme kararına vardıkları ve daima bu kararlarını uygulayacak güce sahip olmaya çalıştıkları tespitine ulaşmak mümkündür. İran'a uzun süre Cumhurbaşkanlığı yapan (1989–1997) Rafsancani'nin bu tip bir politikacı olduğu düşünülmektedir. Ancak şu unutulmamalıdır ki İran

¹⁸² Vladimir Evseev, (24.05.2006), "Chto Sblijaet İran i Rossiyu", <<http://nuclearno.ru/text.asp?10864>> (7 Haziran 2006).

anayasasındaki hükümler bu yönelimden etkilenmemiş ve aynen muhafaza edilmiştir.

1989 sonrasında dünya siyasetinde yaşanan köklü değişimler, İran’a yakın bir “yeni” coğrafya ortaya çıkarmıştır. Bu yakınlık coğrafya ile sınırlı olsa da, artık İran’ın resmi söyleminde “Ne Doğu Ne Batı” argümanı ile formüle ettiği soğuk savaş pozisyonunun bir önemi kalmamıştır, çünkü bizzat soğuk savaşın kendisi ortadan kaybolmuştur. İran’ın bu döneme Humeyni’siz girişini de bu şartlara eklediğimizde, dış politik hareketlilik alanını genişleteceği umulan: “Hem Kuzey Hem Güney” söylemi dillendirilmiştir.¹⁸³

İran’ın Irak’la sekiz yıl süren savaşı, hem dış politikasının şekillenmesinde etkili olmuş, hem de İran’ın iç dengeleri bakımından doğurduğu önemli sonuçlar dolaylı olarak dış politikasının sonraki yıllarda takip edeceği rotaya tesir etmiştir. Sekiz yıl süren savaş, İran’ın silahlanma ihtiyaç ve eğilimini artırmış, ülkenin maddi ve manevi bakımdan zarar görmesine neden olmuş, bunlarla birlikte, “idealist” veya “devrimci” retoriğin tonunu yâda metodunu değiştirmiştir.¹⁸⁴ Ancak İran’ın Irak ile giriştiği savaşın ardından anayasada yöneticilerine ve ordusuna yüklediği “evrensel devrimci vazife”lerin nihayet bulduğu iddia edilemez. İran savaş sonrası dönemde de Orta Doğu’daki bazı silahlı grupları, terör örgütlerini desteklediğini (Lübnan Hizbullah’ı, Hamas gibi” açıktan ifade etmekten kaçınmamış, bunların bölgelerinde hem askeri hem de siyasal güç kazanmaları için bunlara maddi ve manevi destek sağlamıştır.

¹⁸³ Arı, **op. cit.**, 2004, s. 173 – 174.

¹⁸⁴ Nasser Kashef Asl, “İran’ın Orta Doğu’ya ve Irak’a Yönelik Politikası”, Osman Metin Öztürk ve Yalçın Sarıkaya, ed., **Kaosa Doğru İran. Güncel İran İncelemeleri**, Ankara, Fark Yayınları, 2006, s. 394.

İran'ın, ilişkilerinin bozulma eğilimi gösterdiği ülkeleri, “İsrail'in ya da ABD'nin oyununa gelmekle” suçladığı, zaten iyi ilişkiler kurmadığı / kuramadığı ülkeleri de “şeytan”, “küçük şeytan”, “mini şeytanlar” vb. tanımlamalarla sınıflandırdığı söylenebilir.¹⁸⁵ İran'ın komşuları, devrimci İran'ın bu retoriği nedeniyle bu ülkeden önemli derecede tehdit algılamışlar, bu doğrultuda farklı ülkelerle işbirliği yolları aramış, silahlanma gibi konulara özel önem vermişlerdir. Bu durumun karşılıklı şüphe ve güvensizliği bir kısır döngü haline getirdiği söylenebilir. İran'ın rejimini çevresindeki ülkelere ihraç etme yönünde kendisine biçtiği “anayasal” misyon, daha çok “istikrarsızlaştırma” politikası şeklinde tezahür etmiştir. Bunun sebepleri çeşitlidir. Kimi Körfez ülkelerinde yönetici elitlerin, kimilerindeyse halkın çoğunluğunun Sünni oluşu, bu ülkelerde İran'dan gelen Şii İslam yorumlarının kabul ve destek görmemesine neden olmuştur.

Körfez'deki Arap devletleri, İran'ı, devrimden itibaren bir tehdit olarak algılamalarına, bu yönde İran - Irak Savaşı'nda Irak'ı desteklemelerine ve silahlanma çabalarını artırmalarına rağmen, İran'la diyaloglarını kesmemişler, İranlı yöneticiler de, bölge ülkeleriyle ilişkileri daha iyi seviyelere taşımanın yollarını aramışlardır.¹⁸⁶ Hatemi'nin İKÖ zirvesinde yaptığı konuşmada Körfez ülkelerine verdiği sıcak mesajların ardından bunun bir politika değişikliği olduğu iddia edilse de¹⁸⁷ Rafsancani döneminde de, bölge politikasında açılım imkânları arayan İran'ın Körfez devlet ve emirliklerine yöneldiği görülebilir. Buradan hareketle, bunun, yeni bir politika anlayışından çok şartların işbirliği olgusunu zorunlu hale getirmesinin bir sonucu olduğunu söyleyebiliriz.

¹⁸⁵ **Ibid.**, s. 354.

¹⁸⁶ Asl, **op. cit.**, s. 391 – 393.

¹⁸⁷ Fırat Purtaş, “İran Dış Politikasının Değişmeyen Yapısı ve Rusya - İran Ortaklığının Niteliği”, Osman Metin Öztürk ve Yalçın Sarıkaya, ed., **Kaosa Doğru İran. Güncel İran İncelemeleri**, Ankara, Fark Yayınları, 2006, s. 319.

İran, devrimin ilk yıllardan itibaren ABD ile yaşadığı gerginlikler nedeniyle bu ülkeyle herhangi bir düzeyde resmi ilişki tesis etmemiş, İranlı yöneticiler, ABD'yi açıktan hedef alan ifadeleri sıklıkla dile getirmişlerdir. Ancak Soğuk Savaş döneminin son on yılına denk gelen İran İslam Cumhuriyeti – ABD ilişkilerinin, ABD'nin iki kutuplu dönem için belirlediği stratejinin aleyhine olacak ciddi bir olumsuzluk ortaya çıkardığını söylemek de güçtür. Buna rağmen 11 Eylül saldırısından sonra Bush İran'ı “şer eksen” ülke olarak ilan etmiş ve bu teröristlere yardım etmek ve kitle imha silahı edinmeye çalışmakla suçlamıştır.¹⁸⁸ Böylece iyi olmayan İran-ABD ilişkileri daha da kötüleşmiştir.

1989'dan itibaren değişen uluslararası ilişkiler sisteminin İran dış politikasına önemli ölçüde tesir ettiği açık biçimde görülebilir. Bu etki, İran'ın iç dinamiklerinden kaynaklanan söylem değişikliklerinin ve iç politik gelişmelerin yansımalarının ötesinde olmuştur. Humeyni'nin 1989'da ölümünün ya da Rafsancani'nin “pragmatik” yaklaşımının, İran dış politikası üzerinde, SSCB'nin dağılması, yeni cumhuriyetlerin ortaya çıkması, Hazar enerjinin kaynaklarının nakli tartışmaları, Körfez Savaşı, küreselleşme gibi olgulardan daha fazla etkilendiğini iddia etmek mümkün görünmemektedir.¹⁸⁹

1990'larda İran'ın dış politik ilgi odağının, Körfez bölgesinden, kademeli olarak Doğuya ve Kuzeye, Kafkaslara, Hazar Havzasına ve Orta Asya'ya yönelmiş olduğunu söyleyebiliriz. Bu noktadan itibaren de Rus ve İran dış politikasında kesişme noktaları yaranmaya başladı. İran bu yıllarda özellikle yeni cumhuriyetlerle ikili ilişkilerini geliştirmenin, bölgede ortaya çıkan ekonomik imkânlardan faydalanmanın, ülkesinin coğrafi konumunu kullanmak suretiyle bölgesel sorun ve

¹⁸⁸ “Possoryatsya li Putin i Bush?”, **Pravda**, 31.07.2002.

¹⁸⁹ **Ibid**, s. 25.

gelişmelerde öncü olmanın yollarını aramıştır. Bu anlamda İran'ın kuzeyindeki yeni alanda Orta Doğu bölgesinde denediği rejim ihracı ve model olma arzularını ikinci planda tutmak zorunda kaldığı söylenebilir. Bunun önemli bir sebebi, yeni cumhuriyetlerin laik yönetim konusundaki kararlılıkları ve bu ülkelerin Batı'ya açılma yönündeki iradeleri olmuştur. Mevcut cumhuriyetlerde İran benzeri bir rejimin Rusya tarafından da istenmemesi “Devrim İhracı” politikasını ikincil öneme indirmiştir.

İran'ın Kafkaslar ve Orta Asya bölgesindeki ekonomik / stratejik çabaları politik etkinlik seviyesine ulaşamamış, ancak bölge ülkeleriyle İran arasında ticaret, kültür, ulaşım, taşımacılık gibi alanlarda birçok anlaşmalar imzalanmıştır. İran'ın bölgede Türkiye ve ABD nüfuzunun önünü alma niyetiyle politika belirlemesi, İran'ın bölge politikasının “negatif girişimler” şeklinde gelişmesine neden olmuştur.¹⁹⁰ İran dış politikasının olumsuz imajı politik etkinliğin ekonomik karlılığa dönüşmemesinin temelini oluşturduğunu da söyleyebiliriz.

İran'ın doğu komşusu Afganistan ile özellikle bu ülkede Taliban güçlerinin hakimiyet elde etmelerini takiben yaşadığı gerilimin, İranlı yetkililer tarafından, kamuoyunu bütünleştirebilmek, Avrupa ülkeleri nezdinde insan hakları ihlalleri vb. konularda yoğun tepki toplamış Taliban'ın İslam anlayışı ile karşılaştırıldığında İran'ın ne kadar “ılımlı” ve “modern” olduğu izlenimini uyandırabilmek gibi çeşitli nedenlerle yedekte tutulan bir argüman olduğu belirtilebilir. Afganistan ile bağlantılı olarak değinilmesi gereken bir diğer ülke de Pakistan'dır. İran'ın Pakistan politikasında, ticaret, ulaşım, enerji hatları gibi konular yanında, Afganistan iç savaşı, Pakistan-Suudi Arabistan ilişkileri, Pakistan-Hindistan zıtlaşması ve nükleer

¹⁹⁰ Mitat Çelikpala, “1990'lı Yıllarda Rusya-İran İlişkileri”, **Türkiye Günlüğü**, Sayı 63, Kasım - Aralık 2000, s. 39.

yarışının büyük rolü olduğu, Pakistan'ın ABD ile ilişkilerinin ise daha az bir belirleyiciliğe sahip olduğu görülür. Afganistan iç savaşı ile ilgili olarak sıkça Pakistan ile bir araya gelen İran, diğer taraftan da Pakistan'ın geleneksel düşmanı haline gelmiş olan Hindistan ile çok yönlü anlaşmalar imzalamıştır.

Çin Halk Cumhuriyeti ile İran arasındaki enerji temelli yakınlaşma¹⁹¹ ve silah ticaretinin de göz önünde bulundurulması halinde, İran'ın doğusuna doğru (Çin'e kadar uzanan) kesintisiz bir stratejik ilişkiler zinciri oluşturmak istediği, bununla, bir taraftan Hazar ve Orta Asya bölgelerindeki gelişmelerde bölgeye yakın güçlü devletlerle aynı safta yer almanın avantajlarını, Afganistan'ın geleceğinde söz sahibi olmanın yollarını, diğer taraftan da Hint Okyanusu, Umman Denizi ve Basra Körfezi stratejilerini¹⁹² sağlamlaştırmayı amaçladığı söylenebilir.

İran'ın Çin Halk Cumhuriyeti ve Rusya Federasyonu ile enerji, ekonomi ve askeri konulardaki ilişkilerinin yeri olmadığı, “hem kuzey hem güney” söylemiyle formüle edilen açılım arayışlarının başladığı 1980'lerin sonlarından itibaren Rafsancani hükümetleri tarafından da takip edilmiş olduğu düşünülmektedir. Soğuk Savaş'ın sona ermesi, İran'ı bu yönelimde biraz daha rahatlatmıştır.¹⁹³

İran'ın Türkiye'ye yönelik politikasında da geleneksel çizgisinden sapma göstermediği söylenebilir. Bu geleneksel çizgiyi Şah dönemine kadar götürmek dahi mümkündür. Nitekim hafızalar yoklandığında, Şah döneminde de iki ülke arasında çeşitli anlaşmalar ve görüş birliktelikleri olmasına rağmen, sınır güvenliği, nüfuz arayışı gibi nedenlerle örtülü bir mücadelenin yaşanmış olduğu görülebilir. İran,

¹⁹¹ Janna Labutina, (19 Ocak 2006), “Shansy Peredachi Yadernogo Dosye İrana v Sovet Bezopasnost OON Dostatochno Vysoki”, http://www.kreml.org/interview/108169869?user_session=2786818e03f8a3144034e8d57017823e (14 Mayıs 2006).

¹⁹² Mesut Hakkı Caşın, “İran'ın İki Deniz Jeopolitiğine Dayalı Stratejik Değişim Arayışları”, **Avrasya Dosyası**, Sonbahar 1999, Cilt 5, Sayı 3, s. 301.

¹⁹³ İvan Groshkov, “Reformatory Poshli Za Rafsancani”, **Nezavisimaya Gazeta**, 22.06.2005.

devrim sonrasında da Türkiye ile inişli çıkışlı da olsa – istisnalar olmakla birlikte – diplomatik ilişkilerin sürekliliğine dikkat göstermiştir. Rafsancani ve Hatemi dönemlerinde Türkiye’ye karşı takip edilen politikaların dikkatli bir tahlili, ilişki modelinin iskeletinde hiçbir değişme olmadığını gösterebilir. Özellikle 1980’lerin ikinci yarısından itibaren artan PKK terör faaliyetlerine İran’ın verdiği destek uzun süre İranlı yetkililer tarafından “sınırların güvensizliğine” veya “devletin kontrol edemediği bazı grupların marifetine” yorumlanmıştır.

Son dönemde ise İran’ın PKK’ya karşı daha da sert bir tutum içinde olduğu görülmektedir. K. Irak’taki PKK’ya karşı operasyonlar İran’ın Türkiye ile ilişkilerine olumlu yansımaktadır. İran’ın PKK’ya karşı sert tutumunun temelinde bazı nedenler yatmaktadır. Bundan birincisi ABD’nin İran’a karşı barışmaz tutumunun etkisi vardır. ABD’nin muhtemel operasyonuna karşın İran Türkiye’nin topraklarını ABD’ye kullandırmamasını sağlamak istemektedir. Bir başka nedeni ise PKK’nın İran topraklarında da faaliyetlerini artırmaya başlamış olmasıdır. PKK’nın İran kolu olan PJAK’ın sürekli olarak İran güvenlik güçleri ile çatışmalara girmesi ve ağır kayıplar verdirmesi İran’ın PKK’ya karşı tutumunu sertleştiren etkenlerin bir başkasıdır. Bu neden öncelikle iç politikayı ilgilendirse de dolaylı olarak Türkiye ile olan ilişkileri de etkilemektedir.¹⁹⁴

B. Rusya Federasyonu’nun Dış Politikasında İran’ın Yeri

Sovyetler Birliği döneminde İran politikalarını kuzeyden yani Sovyetlerden gelecek tehdide göre biçimlendirmiştir. Fakat Sovyetlerin yıkılması ile birlikte İran

¹⁹⁴ Tuba Türksavaş, “İran’ın İç Dinamiklerinin Dış İlişkilerine Vuran Gölgesi”, Osman Metin Öztürk ve Yalçın Sarıkaya, ed., Kaosa Doğru İran. Güncel İran İncelemeleri, Ankara, Fark Yayınları, 2006, s. 210.

açısından kuzeyden gelecek tehdit korkusu önemli ölçüde azalmışsa da İran yine de Rusya'nın 1993 yılından beri uyguladığı yakın çevre doktrini çerçevesinde, Kafkaslar ve Orta Asya konularında Moskova'nın öncelikli konumunu kabul etmiş ve İran'ın bu yaklaşımı iki ülkenin ilişkilerini geliştirmesinde çok önemli rol oynamıştır. İran, Sovyetleri artık “şeytan” olarak değerlendirmemeye başlamıştır. Sovyetler ve İran arasındaki bu yakınlaşma sonucu İran, Sovyetlerin Afganistan politikasına daha yakın bir politika izlemiş; Sovyetler de Salman Rüştü olayı ve Temmuz-Ağustos rehine krizlerinde olduğu gibi Batı ile İran arasında arabuluculuk yapmıştır. Ayrıca Sovyetler, Irak'ın İran topraklarından çekilmesini ve 1975 Cezayir Antlaşması'na uygun ilkeler çerçevesinde sorunun çözülmesi için çağrıda bulunmuştur.¹⁹⁵ Bunların yanı sıra Sovyetlerin İran'ın savunmasında önemli roller üstlendiği de kabul edilen bir gerçektir. Humeyni'nin Şubat 1989'da Sovyet Dışişleri Bakanı Eduard Şevarnadze ile bir araya gelmesi de iki ülke ilişkilerinin gelecekte nasıl olacağına bir ışık tutmuştur. Yine 1989 Kasım'ında Haşimi Rafsancani yaptığı açıklamada Sovyetleri artık bir tehdit olarak görmediklerini belirtmiştir.¹⁹⁶

İran, tarihinde yaşadığı işgallerin etkisi nedeniyle her zaman kuzeyinde yer alan Çarlık Rusya'sına ve onun devamı olan Sovyetler Birliği'ne karşı güvenlik kaygıları içinde olmasına rağmen, 1992 yılı ile birlikte Sovyetlerin ortadan kalkmasıyla, Rusya ile ortak sınırları kalmamış aynı zamanda kendisine yeni imkanlar ve fırsatlar sunan cumhuriyetler ortaya çıkmıştır. İran, Sovyetlerin ardından Rusya ile silah ticareti, askeri eğitim ve diğer alanlarda işbirliği içinde olmakla birlikte, yine de Rusya'ya karşı temkinli davranmıştır. İran, anılan bölgedeki faaliyetlerinin Rusya tarafından yanlış algılanmasını önlemek için özellikle radikal

¹⁹⁵ A. A. Gromiko, A. G. Kovaleva, **Diplomatičeskiy Slovar**, Tom 1, Moskova, Nauka, 1985, s. 7.

¹⁹⁶ Arı, **op. cit.**, 1999, s. 182; Çelikpala, **op. cit.**, 2000, s. 34.

İslami unsurları kullanmamaya çalışmıştır. İran için, Rusya ile olan teknik ve ekonomik bağlantılar büyük önem taşımaktadır ve İran bunları tehlikeye atmak istememektedir. Bu bağlamda İran, Rusya'nın arka bahçesi olarak nitelenen bölgeye yönelik faaliyetlerinde daha bir pragmatik olmuş ve politikalarında Rusya'yı göz önünde bulundurmuştur.¹⁹⁷

Ancak her ne kadar Rusya, İran ile yakın ilişkiler içinde olsa da, İran'la olan ilişkilerinde ABD, Türkiye ve nihayetinde bağımsızlığını kazanan yeni cumhuriyetleri de göz önünde bulundurmaktadır. Rusya'nın İran'dan yararlandığı alanlar, Duma'nın alt komitelerinden biri olan Uluslararası Hukuk Komitesi'nin Başkanı Victor Vishniakov tarafından şu şekilde ortaya konmaktadır: “Rusya, İran'ın Orta Asya ve Kafkaslarda kendisine sorun olmadığını düşünmekte ve anılan bölgeye yönelik olarak İran'a kilit bir rol vermektedir. Bu rol ise, Türkiye'nin bölgedeki etkisinin yayılmasını engellemektedir.”¹⁹⁸

İran söz konusu bölgede Hazar Denizi, petrol ve doğal gaz boru hatları konusunda Rusya ile aynı görüşleri paylaşmaktadır. Rusya, İran sayesinde bölgedeki etkisini artırmayı, anılan ülkelerin ihraç yapmalarını ve bu yolla ekonomik bağımsızlıklarını kazanmalarını bloke etmeyi ve Batının etkisinin önlemeyi amaçlamaktadır. Rusya'ya göre, İran bölgesel anlamda kendisine rakip olabilecek bir ülke konumunda değildir. Tam tersine, ABD'yi arkasına alan Türkiye'ye nazaran, İran kontrol edilebilir bir ortak olarak algılanmaktadır.¹⁹⁹ Burada üzerinde durulabilecek nokta İran'ın enerji koridorları konusunda Rusya'ya rakip olabileceğidir. Ancak bunun gerçekleşmesi de İran ve ABD arasındaki ilişkilerin

¹⁹⁷ A. I. Hmeltsov, “Kongress i Rossiysko - İranskie Otnosheniya v Kontse XX veka”, **Yaroslavskiy Pedagogicheskiy Vestnik**, Cilt 2, Sayı 35, Kış 2003, s. 15.

¹⁹⁸ Paul Goble, “Russia/Iran - The Roots of Rapprochement”,
<www.referl.org/nca/features/1999/03/F.RU.990322131309> (18 Mayıs 2006).

¹⁹⁹ Çelikpala, **op. cit.**, 2000, s. 34.

yumuşaması ile mümkün olabileceğinden bu yakın vadede pek olası gözükmemektedir.

Rusya – İran uzlaşması, Mikhail Gorbaçov döneminin sonlarında başlamıştır. İran - Irak Savaşı süresince önce İran'ı daha sonra Irak'ı destekleyen Gorbaçov, Temmuz 1987'den sonra İran'a yönelmiştir. İki devlet, Haziran 1989'da İran Cumhurbaşkanı Rafsancani'nin Moskova ziyareti ve bunun devamında askeri işbirliğini içeren bir dizi anlaşmanın imzalanmasıyla ilişkilerini daha da kuvvetlendirmiştir.²⁰⁰

Zamanında Irak'la süren sekiz yıllık savaş sırasında büyük kayıp veren ve ABD'den geriye kalan uçakların yedek parçalarını aynı ülkeden karşılayamayan İran, hava filosu için, çaresiz bir şekilde Sovyet askeri teçhizatına ihtiyaç duymuştur.²⁰¹

İran'ın Moskova'ya askeri bağımlılığı 1990–1991 Körfez Savaşı sonunda artmıştır. İran'ın en büyük düşmanı ABD, bazı Körfez İşbirliği Konseyi devletleriyle ABD'nin askeri teçhizatı ile ilgili konuşlandırma düzenlemelerini içeren birçok savunma anlaşması yaparak, Körfezde en büyük güç haline gelmiştir. Bunun yanında İran'ın en büyük İslami alternatifi olan Suudi Arabistan, önemli miktarda ABD silahı tedarik etmiştir. Ayrıca, savaş Irak'a büyük zarar verdiği için, eğer yaptırımlar kaldırılmış olsaydı, ülkenin petrol serveti hızlı bir askeri iyileşme sağlayabilirdi.

İran'ın gelişmiş silahlara ihtiyaç duyduğu gözönünde bulundurulursa, Rafsancani, Cumhurbaşkanlığı dönemi boyunca, hem Sovyetler Birliği'ni hem de Rusya'yı uzaklaştırmamak konusunda dikkatli olmuştur.²⁰² Nitekim Azerbaycan Kasım 1991'de bağımsızlığını ilan ettiğinde, İran Türkiye'den farklı olarak Sovyetler Birliği dağılana kadar bu bağımsızlığı tanımamıştır. Benzer bir biçimde, İranlı

²⁰⁰ Purtaş, **op. cit.**, s. 319.

²⁰¹ Arı, **op. cit.**, 2000, s. 355.

²⁰² Purtaş, **op. cit.**, s. 319 – 320.

yetkililerin zaman zaman kullandığı retoriğe rağmen Rafsancani, ilişkilerin odak noktası olarak İslam'dan ziyade kültürel ve ekonomik bağları vurgulayarak İran'ın Azerbaycan ve Orta Asya'da görece olarak düşük bir İslami profil izlemesini sağlamıştır.

Yetmiş yıllık Sovyet yönetiminden sonra İslam bu bölgede zayıf kalmıştır. Dolayısıyla, İran tarzı bir İslami devrim ihtimali çok düşük olmuştur. Öte yandan bazı kuşkucular, İran'ın camilerin inşa edilmesini ve İslami Devrimi gerçekleştirmeden önce uygun ortamın oluşmasını beklediklerini iddia etmişlerdir.²⁰³

İran ve Rusya arasındaki yakınlaşma birçok konuda her iki ülkenin ortak kararlar alarak hareket etmesi nedeniyle Türkiye'nin bağımsızlıklarını kazanan cumhuriyetlere yönelik politikalarında Türkiye'nin karşısına bir engel olarak çıkmaktadır. İran, Türkiye'nin anılan bölgede egemen güç olmasından ziyade, Rusya'nın olmasını tercih etmektedir.

Her şeye rağmen Rusya, İran'ın esasında Orta Asya ve Güney Azerbaycan'da oldukça mesuliyetli hareket ettiğini düşünmektedir ve ABD'den gelen ciddi itirazlara rağmen Tahran'ı denizaltını da içeren modern silahlarla desteklemeye hazırdır. İran'ın Çeçenistan'daki ilk savaşına (1994–1996) yönelik olarak ciddi bir tepki göstermemesi ve Rusya'nın Bosna konusunda 1993–1995 yıllarında Sırp yanlısı ve Müslüman karşıtı politikası, ilişkilerin ilerlemesine yardımcı olmuştur.²⁰⁴

Yeltsin, İran dışında neredeyse tüm Orta Doğu sorunlarında hemfikir olduğu Washington'la 1992 yılında, Rusya'nın İran'a silah satması konusunda

²⁰³ **Ibid.**, s. 13.

²⁰⁴ 1985 – 1992 yılları arasında SSCB İran'ın silah alımlarının % 64'ünü karşılamıştır. İran Rusya'ya silah konusunda bu kadar bağımlı olmasını dış politikada Rusya güdümlü bir seyir izlemesi ile ödemiştir. Çeçen ve Bosna savaşlarında İran sesini fazla yükseltmemiştir. Bknz. Çelikpala, **op. cit.**, 2000, s. 34.

uyuşmazlığa girmiştir. Suriye'nin silah satın almak için nakit paraya ihtiyacı olduğu ve Rusya'ya on milyar dolar borçlu bulunduğu bir dönemde Irak ve Libya'ya Birleşmiş Milletler yaptırımı uygulanmaktaydı. Tersine, İran ise nakit paraya ihtiyacı olan Rusya'nın bu ihtiyacını karşılayabilmiştir. Bunun yanı sıra Yeltsin'in ABD dostluğuna rağmen, Rusya'da istihbarat bölümlerinden birinin başkanı olan Yevgeni Primakov gibi sözü geçen şahıslar, Rusya'nın Orta Doğu politikasında daha bağımsız olmasını savunmaktaydılar. ABD'nin İran ilişkilerinin olmadığı düşünülürse, Rusya bu devlette mevcut bulunan diplomatik boşluğu doldurabilmiştir. Ayrıca, her ne kadar Salman Ruştü olayı²⁰⁵ ve İranlıların batı Avrupa'dan sürgün edilmesi politik ilişkileri bir parça bozsa da, Irak ve Libya'ya uygulanan politikadan farklı olarak ABD'nin NATO'daki müttefikleri, İran'la sıkı ekonomik ilişkilerini sürdürmeye devam etmişlerdir.²⁰⁶

Nitekim Rusya, İran ile olan diplomatik ilişkilerinin karşılığını almıştır. Bu sebeple 1993–1994 yıllarında Duma üyelerinin ABD'nin etkisinde çok kalmakla suçlayarak topa tuttukları Yeltsin, bağımsızlığını ispat etmek için 1993 yılında nükleer reaktör satma sözü vererek ABD politikası konusunda aldığı eleştiriyi İran yönüne çevirmiştir. Mayıs 1995'de Clinton ve Yeltsin arasında gerçekleştirilen zirvenin çekişmeli süren ana konularından biri, Washington'un İran'ın nükleer silah konusundaki ilerlemesini hızlandıracağını iddia ettiği, Rusya'nın Ocak 1995'te nükleer reaktör satma kararı olmuştur. Yeltsin, ABD'nin baskılarını dikkate almayarak, sözünden dönmeyi reddetmiştir. Ancak Yeltsin, daha önce Atom Enerjisi Bakanı'nın onayladığı, kendisinin ve birkaç Rus yetkilinin de istediği, İran'ın nükleer gücünü artırabilecek olan gaz santrifüjünün satımını geçersiz kılmak

²⁰⁵ Purtaş, **op. cit.**, s. 318.

²⁰⁶ Robert O. Freedman, "1990'larda Rusya - İran İlişkileri", **Avrasya Dosyası**, Cilt 6, Sayı 4, Kış 2001, s. 363.

konusunda ABD ile hemfikir olmuştur. Ne var ki, Ruslar ABD'nin nükleer reaktörlerin satımına karşı çıkmasını, İran'ın nükleer silahları ele geçirecek olmasından duyduğu kaygıya değil, ABD'nin ticari çekememezliğine bağlamışlardır.²⁰⁷

İran, Rusya'nın bölgede ilişki geliştirebildiği en önemli ülkedir. Geleneksel olarak İran, Kafkasya ve Orta Asya gibi konularda, Rusya ile birlikte hareket etmektedir. Rusya - İran ilişkilerinin temelinde Rusya açısından iki önemli faktör rol oynamaktadır. Her şeyden önce, ABD ve Batı dünyasının silah ambargosuyla karşı karşıya olan İran, Rusya için önemli bir silah pazarıdır. İran'ın Rusya için ikinci önemi ise, stratejiktir. Bu, İran'ın bölgede ABD karşıtı duruşuna bir destek mahiyetinde ortaya çıkmıştır. ABD karşıtı İran'ı desteklemek Rusya için stratejik bir gerekliliktir. İran, Rusya'nın Orta Doğu'da son tutunma noktasıdır. Sovyet döneminde Suriye'de etkili olan Rusya, bu ülkeyi 1991 sonrasında kaybetmiştir. Saddam döneminde Irak'la iyi ilişkiler kurmaya, petrol imtiyazları almaya çalışmıştır. ABD'nin Irak'ı işgali ile bu ülke de Rusya'nın jeopolitik kayıpları arasında yerini almıştır.

ABD'nin tepkisini Donald Rumsfeld dile getirmiştir: “Terörle mücadele etmek istediğini söyleyen bir forumun, dünyadaki terörist ülkelerin başında yer alan bir ülkeyi bünyesine almak istemesi oldukça ilginç”. Bunun karşılığında ŞİÖ Genel Sekreteri Zhang Deguang da “gözlemci statüsündeki üyelerimize teröre sponsor ülkeler tanımlaması yapılmasına katlanamayız. Eğer teröre sponsorluk ettiklerine inansaydık onları örgütümüze davet etmezdik” cevabını vermiştir.²⁰⁸ İran Şanghay İşbirliği örgütü içinde gözlemci sıfatıyla bulunmaktadır. Bu nedenle de ŞİÖ'nun

²⁰⁷ **Idem.**

²⁰⁸ Arzu Celalifer, “Şanghay İşbirliği Örgütü ve İran” (19 Haziran 2006) <<http://www.usakgundem.com/yazarlar.php?id=339&type=17>> (20 Haziran 2006).

gözlemcileri korumak için yaptığı açıklamalar aslında İran'ı korumak adına yapılan açıklamadır.

2005 yılının sonlarına doğru Rusya, İran'a toplam değeri 1 milyar dolar olan 29 adet TOR M-1 hava savunma sistemleri satmaya karar vermiştir.²⁰⁹ Kanatlı füze ve bombalara karşı kullanılan bu füze sistemi savunma amaçlı olduğu için hiçbir uluslararası anlaşmaya veya karara ters değildir. Söz konusu sistemler daha önce Yunanistan'ın siparişi üzerine Rusya'nın İjevsk şehrindeki fabrikada üretilmiş²¹⁰, ancak Yunanistan bu silahları almamıştır. ABD'nin İran'a müdahalesinin gündeme geldiği son dönemde, bu silahlar İran için büyük öneme sahiptir. Ayrıca bu füzeler İsrail'in, İran'ın nükleer tesislerini bombalama tehdidi karşısında alınmış birer önlem olarak görülmelidir. Bu savunma sisteminin öncelikle Rusya'nın inşa etmekte olduğu Buşehr gibi nükleer santrallerin İsrail veya ABD saldırılarından korunması için konuşlandırılacağı uzmanlar tarafından öngörülmektedir.²¹¹ Mevcut savunma sistemleri incelendiği zaman İran'ın edineceği bu teknolojinin oldukça etkili olacağı belirtilmektedir. Bu sayede de havadan yapılacak saldırılara karşı santrallerin güvenliği sağlanmış olacaktır. Rusya ve İran arasında yapılan anlaşmaya esasen sistemin kurulumunun en geç 2006 sonuna kadar tamamlanması gerekmektedir.²¹²

Rusya, İran'ın nükleer projesinin güvenli bir biçimde devam etmesi adına bu ülkeye nükleer santraller için ihtiyaç duyduğu uranyumu kendi topraklarında zenginleştirmeyi teklif etmiştir. Böylelikle İran nükleer bomba için kendi programını geliştirmemiş olacaktır. Ancak ne uluslararası toplum, ne de İran bu öneriyi kabul

²⁰⁹ "Army Guide" <<http://www.army-guide.com/rus/numbers.php>> (15 Haziran 2006).

²¹⁰ "Chto Sblizaet İran i Rossiyu", <<http://nuclearno.ru/text.asp?10864>> (12 Mayıs 2006).

²¹¹ Yalçın Sarıkaya, "İran'ın Nükleer Macerası: Büyük Oynamanın Başlangıcı ya da Büyük Darbe Yurmanın Bahanesi", Osman Metin Öztürk ve Yalçın Sarıkaya, ed., **Kaosa Doğru İran: Güncel İran İncelemeleri**, Ankara, Fark Yayınları, 2006, s. 126.

²¹² "Army Guide", **idem**.

etmiştir. Bunun nedeni İran uranyum geliştirme gibi önemli bir konuda tamamen Rusya'ya bağımlı olmayı istememektedir.²¹³

Rusya'nın İran'a nükleer teknoloji transferi yapması konusunda tutumu değerlendirilirken unutulmaması gereken en önemli husus, Rusya'nın kendisini hala bir dünya gücü/imparatorluğu olarak görmesidir. Doğal olarak ta bu psikolojiye sahip bir devlet dünyanın diğer süper gücü ABD'den bağımsız hareket etmek istemektedir. ABD'nin kimin iyi, kimin kötü olduğuna karar veren ülke olmasına itiraz etmesinin en temel nedeni de budur. Bu itiraz İran'a silah satışı ve nükleer santral konularında yardım olarak ortaya çıkmıştır.²¹⁴

Konunun bir başka yönü daha vardır. Nükleer güce sahip olmak Rus halkı için Soğuk Savaş yıllarından beri övünç kaynağı olmuştur. Bununla içlerindeki güçlü olma duygusunu tatmin etmişlerdir. Rusya'nın bugün süper güç olduğunu gösterebilecek çok az şeyi kalmıştır. Nükleer güç de bunlardan biridir. Soğuk savaş bittiği için artık Küba'ya veya bir başka ülkeye nükleer füze satmak/konuşlandırmak söz konusu değildir. Ancak bu teknolojiye sahip olmayan ülkelere nükleer enerji konusunda yardım etmek, santraller yapmak bu öğünme ihtiyacını tatmin açısından önemlidir. Ayrıca bu teklif sadece İran'a yapılmamıştır. Rusya, değişik vesilelerle Türkiye'ye de nükleer santral kurma teklifinde bulunmuştur.²¹⁵

Nükleer enerjinin İran açısından önemini değerlendirirsek, İran enerji ihtiyacı açısından nükleer reaktörlere esas itibariyle hiç ihtiyaç duymayacak kadar zengin petrol ve doğal gaz yataklarına sahip olmasına rağmen, nükleer alandaki

²¹³ Mustafa Kibaroglu, "İran'ın Nükleer Çrogramı: Aktörler ve Etkileri", Osman Metin Öztürk ve Yalçın Sarıkaya, ed., **Kaosa Doğru İran. Güncel İran İncelemeleri**, Ankara, Fark Yayınları, 2006, s. 79.

²¹⁴ İhsan Çomak, (15 Aralık 2005), "Rusya - İran İlişkileri", <http://www.turksam.org/tr/yazilar.asp?kat1=3&yazi=666> (12 Mayıs 2006).

²¹⁵ Çomak, **idem**.

teknolojik gelişmelerden yararlanabilmek için 1960'lı ve 70'li yıllarda ABD dahil olmak üzere bir çok Batılı devletin desteğini sağlamaya başarmıştır. ABD tarafından Tahran Üniversitesi bünyesinde kurulan 5 Mw gücünde küçük Araştırma Reaktörü, Fransa tarafından İsfahan Üniversitesi'nde kurulan Nükleer Teknoloji Merkezi, Belçika tarafından Karaj'da kurulan Nükleer Tıp Merkezi bu çerçevede 1970'li yılların ortaları itibarıyla İran'ın kazandığı tesisler olarak sayılabilir. Yine aynı dönemde Alman firmaları Kraftwerk Union (KWU) ve Siemens tarafından İran'ın güney batısında Buşehr kenti yakınlarında her biri 1,300 Mw gücünde iki büyük reaktörü kapsayan nükleer tesis kurma çalışmalarına başlanmıştır. Ancak 1979 yılındaki İslami devrim sonucu bu çalışmaların o zamana kadar önemli bir kısmı tamamlanmış olmasına rağmen yarım kalmıştır.

Nükleer güce sahip olmak İran için önemlidir. Her şeyden önce nükleer silahlar diğer ülkelerin nükleer silah programlarını engelleyebilir (Irak, Pakistan); dış tehditleri önleyebilir (İsrail ve ABD); konvansiyonel yetersizliği giderebilir; diplomatik bir araç olarak görev görebilir (caydırıcı etki olarak, statü sağlaması açısından ve yerel zayıflıkları kompanse etmesi açısından).²¹⁶

Nükleer silahlanmayı savunan kesimlere göre İran bölge gücü olmak ve düşmanlarına karşı caydırıcı bir unsur edinmek istiyorsa mutlaka nükleer silah edinmelidir.²¹⁷ Ayrıca nükleer silahlanma İran için güçlü bir askeri unsur olmanın en ucuz yoludur. Bu sayede İran ekonomisini çok zorlamadan bölgesinde önemli bir askeri güç olabilir. Çünkü konvansiyonel bir ordu kurmak için onlarca milyar dolar ihtiyaç duyulurken, nükleer bir güç olmak birkaç milyar dolara halledilebilecek bir problemidir.

²¹⁶ Cankara, **op. cit.**, s. 83.

²¹⁷ **Ibid**, s. 85.

İran, nükleer reaktör konusunda işbirliğine 1980'lerin ortalarında SSCB döneminde başlamıştır. SSCB'nin İran'a iki nükleer reaktör satmasını öngören anlaşmayı imzaladığını gösteren raporlar (her ne kadar bu tip anlaşmaların varlığı aleni olmayıp, bunu takip eden hissedilir adımlar atılmasa da) 1980 yılının sonlarına doğru ortaya çıkmıştır. İran Atom Enerjisi Örgütü'nün (İAEÖ) raporları, anlaşmanın İran'ın Gorgan'da tam olarak durağan olmayan bir yer teklif etmesi ve daha sonra da doğru koordinasyon olmadan bu yeri Buşehr'e geri alma çalışmaları nedeniyle bozulmuş olabileceğini göstermektedir.

Nükleer alanda işbirliği SSCB sonrasında da sürmüştür. Kasım 1994'te İran, Şah zamanında Alman şirketleri ile başlayan Buşehr'deki reaktörü tamamlamak için Rusya ile 780 milyon dolarlık bir anlaşma yapma konusunda anlaşmıştır.²¹⁸ Anlaşma 8 Ocak 1995'te imzalamıştır. Bu anlaşma halen ABD ve Rusya Federasyonu arasında en önemli anlaşmazlık konularından birini oluşturmaktadır. Bu İran-Rus nükleer işbirliği anlaşması genel hatlarıyla önemli hükümler içermektedir. Bunlar arasında, Alman firmaları tarafından yarım bırakılan Buşehr nükleer tesislerinde iki adet 1000 MW gücünde reaktörleri işletmeye geçirecek çalışmaların yapılması; her yıl 20 İranlı öğrencinin nükleer fizik, nükleer mühendislik gibi dallarda doktora yapmak üzere Moskova Üniversitesi'nde eğitime kabul edilmesi; daha fazla sayıda öğrenci ve teknikerlerin yüksek lisans ve ileri derecede mesleki eğitim almak üzere Rus teknoloji enstitülerine kabul edilmesi; Rusya Federasyonu'nun İran'da nükleer araştırma merkezlerinin geliştirilmesine ve

²¹⁸ Kibaroglu, **op. cit.**, 2006, s. 76; Yalçın Sarıkaya, "İran'ın Nükleer Macerası: Büyük Oynamanın Başlangıcı ya da Büyük Darbe Vurmanın Bahanesi", Osman Metin Öztürk ve Yalçın Sarıkaya, ed., **Kaosa Doğru İran. Güncel İran İncelemeleri**, Ankara, Fark Yayınları, 2006, s. 126.

kurulmasına yardım edilmesi ve bu bağlamda gerekli bilimsel ve teknolojik materyalin sağlanması konuları sayılabilir.²¹⁹

Anlaşma orijinal olarak Rusya'nın ilk reaktör işini 2000 yılında tamamlamasını öngörmüştür. Fakat bu henüz gerçekleşmemiştir. Öte yandan dönemin İran Atom Enerjisi Başkanı Rıza Amrollahi ve Rus Atom Enerjisi Bakanı Viktor Mikhailov arasında 8 Ocak 1995'te bazı maddeleri daha sonra Amerikan istihbarat kaynakları tarafından açıklanan gizli bir protokol imzalanmıştır. Bu protokol ile Rusya, İranlı bilim adamlarını Rus nükleer araştırma merkezlerinde eğitmeyi sağlamada, uranyum cevheri bulma çabalarına yardım etmede ve İran ile gaz-santrifüj uranyum zenginleştirme tesisi hazırlamada açık görüşmeleri kabul etmekteydi. Protokol aynı zamanda Rusya'nın İran ile 2000 metrik ton doğal uranyum ve araştırma reaktörü hazırlaması olasılığını ele almaktaydı.²²⁰

Bu dönemde, Rusya-İran ilişkilerindeki nükleer teknoloji boyutu özellikle ABD ve Avrupa ülkelerinden çeşitli eleştiriler almış, ekonomik sorunlar nedeniyle Batı ile ilişkilerinin kötüleşmesinden endişelenen Moskova, İran'la yaptığı anlaşmaların insani amaçlarla kullanımları zorunlu kıldığı gerekçesini mütemadiyen kullanmıştır. Aralık 1998 tarihli bir CIA raporunda, Rusya'nın yardımının İran'ın "Şahab-III" füzelerinin geliştirilmesini hızlandırdığı ve Rusya'dan İran'a gelen bu takviyenin İran'ın nükleer silah araştırma ve geliştirmesine yardımcı olduğu iddia edilmiştir. Raporu takiben ABD, Ocak 1999'da, iki büyük Rus eğitim kurumunun (Nikiet ve Mendeleyev Kimyasal Teknoloji Üniversitesi) yanında, sekiz Rus şirketine karşı yaptırım uygulanmasını gündeme getirmiştir.²²¹

²¹⁹ Mustafa Kibaroglu, "İran Nükleer Bir Güç mü Olmak İstiyor?", **Avrasya Dosyası**, Cilt 5, Sayı 3, Sonbahar 1999, s. 275.

²²⁰ Cankara, **op. cit.**, s. 135.

²²¹ Freedman, **op. cit.**, 2001, s. 366.

Daha önceki yalanlamalara rağmen, Rusya Atom Enerjisi Bakanı Yevgeniy Adamov, Mart ayında New York Times'a verdiği demeçte, Nikiet ve Mendeleyev Üniversitesi'ne karşı uygulanan ambargoda indirimle gidildiği takdirde Rusya'nın İran'la olan nükleer işbirliğini keseceğini ifade etmiştir.²²² 2000 yılı Ocak ayının başlarında, Yeltsin İran'a ikili kullanım (*dual-use*) teknolojisi satışını durduracağı sözünü vermiştir.

RF'de Ağustos 1998'de yaşanan ekonomik kriz, Rusya'nın İran'la yaptığı karlı sözleşmelerden feragat etmesini zorlaştırmış, ancak Moskova'nın, ABD'nin ekonomik yardımına ihtiyacı olduğunu kabul etmesine neden olmuştur. Aynı zamanda Rusya, özellikle Washington'un İran üzerinden geçen petrol ve doğalgaz boru hatlarının inşasına karar vermesi durumunda, İran ve ABD arasındaki yakınlaşmanın yeniden başlayabileceğinden ve İran'daki konumunun zarar görebileceğinden endişelenmiştir.²²³

12 Mart 2001 tarihinde Muhammed Hatemi Rusya'yı ziyaret etmiştir. Hatemi'nin ziyareti, Şah döneminden bu yana ilk kez bir devlet başkanın Moskova'yı ziyareti olmuştur. Muhammed Hatemi'nin Rusya Devlet Başkanı Putin ile görüşmelerin ardından, İşbirliği Paketi imzalamıştır. Bu anlaşma ikili ilişkilerde kuvvet kullanılmaması, iki ülkenin birbirlerinin topraklarını bir diğerine karşı saldırgan, yıkıcı ve bölücü amaçlarla kullandırtmama taahhütlerini içermekteydi. Bunun yanı sıra bir tarafın üçüncü bir ülkenin saldırısına uğraması halinde, diğer ülkenin saldırgan askeri veya başka tür yardımlarda bulunmaması, sorunun BM Ana

²²² Çelikpala, **op. cit.**, s. 37.

²²³ **Ibid.**, s. 367.

Sözleşmesi ve diğer uluslararası hukuk normları çerçevesinde çözülmesine katkı yapması ilkelerini içermiştir.²²⁴

Bu ziyarette Vladimir Putin, nükleer enerjinin barışçı amaçlarla kullanılması çerçevesinde, İran ile işbirliğine devam edeceklerini de bildirmiştir. Ziyareti sırasında Rus Başbakanı Kasyanov’la da görüşen Hatemi, istenilen ilişkinin kurulabilmesi durumunda iki ülkenin de uluslararası alanda daha güçlü bir konuma geleceğini belirtmiş, her iki ülkenin de “Süper Güç” hegemonyasına girmek istemedikleri için güçlendiklerini ifade etmiştir.

İran’ın füze çalışmalarını kısıtlayan ve İran’ın üyesi olduğu hiçbir uluslararası anlaşma yoktur. Fakat İran’ın nükleer silah elde etmeden durdurulması gerektiğine inanan ABD, İran ile nükleer işbirliğine giren devletleri ve şirketleri caydırma ve İran’ı çevreleme politikasını benimsemiştir. Özellikle 11 Eylül 2001’de yaşanan terörist saldırıların ardından başlattığı “terörizmle savaş” kapsamında İran’a yönelik eleştirilerini artırmıştır. Rusya ve Avrupa ülkeleri, Irak’ta olduğu gibi, İran’ın da kendi iradeleri dışında ABD tarafından işgal edilerek nüfuz alanına girmesinden endişe ediyorlardı.

Uluslararası Atom Enerjisi Ajansı (IAEA), 12 Eylül 2003 tarihli Viyana toplantısında, İran’dan 31 Ekim 2003 tarihine kadar üç koşulu yerine getirmesini istemiştir: İlk olarak, İran’ın IAEA’yla kayıtsız işbirliği; ikincisi, İran’ın daha önce imza etmediği, uzmanların ülkenin her tarafına gitme ve inceleme izni veren katma protokolü imzalaması; üçüncüsü, uranyumu zenginleştirme programını durdurması.²²⁵ Bu üç koşulun İran’a kabul ettirilmesi için, 21 Ekim 2003’te,

²²⁴ Robert O. Freedman, “Rossiya i İran Posle 9/11”, Ariel Cohen, der., **Evrasiyskiy Balans**, Moskva, Inter - Press, 2006, s. 25.

²²⁵ Haydar Çakmak, “Son Olaylar ve Bir İran Analizi”, **Kök Sosyal ve Stratejik Araştırma Dergisi**, Cilt 5, Sayı 2, Güz 2003, 142.

Almanya, Fransa, İngiltere dışişleri bakanları, İran'ın başkenti Tahran'ı ziyaret etmişlerdir. Bu girişimlerinin ABD'nin ve Rusya Federasyonu'nun bilgisi ve uyumu çerçevesinde yaptıklarını bildirmişlerdir. 21 Ekim 2003'te İran UAEA'nın ülkesinde denetim yapmasına izin veren Nükleer Silahların Yayılmasının Önlenmesi Anlaşmasına ek protokolü imzalamıştır.²²⁶ 2003'te UAEA üyesi İran'ın uranyumu zenginleştirdiğini ve plütonyumu ayrıştırdığını tespit etmiş ve bunun endişe ile karşılandığını bildirtmişlerdir.²²⁷ ABD, İran'ın uluslararası yaptırım kararı verecek tek mercii olan BM Güvenlik Konseyine sevk edilmesine istemiştir. Fakat Rusya ve Avrupalı ülkeler ABD'nin teklifini reddetmişlerdir.²²⁸

ABD ve İran arasında söz düellosu devam ederken Putin, 18 Şubat 2005'te, dönemin İran Milli Güvenlik Kurulu Sekreteri Hasan Ruhani'nin Moskova'yı ziyareti sırasında İran'la nükleer enerji sahasında işbirliğini sürdüreceklerini açıklamıştır. İran'ın nükleer silah edinme çabaları konusu, 24 Şubat 2005'te Bratislava'da yapılan Bush - Putin zirvesinin temel konusu olmuştur. Bu zirvenin hemen ertesinde, 27 Şubat'ta, Rusya ile İran, nükleer santralin çalıştırılması için zorunlu olan yakıt çubuklarını sağlama konusunda anlaşma imzalamışlardır. Ancak anlaşma santralde kullanılacak nükleer atık yakıtın Rusya'ya geri iadesini öngörmüştür. Rusya bu çekinceyle ABD'nin kendisine yönelttiği, İran'ın kitle imha silahı üretmesine yardımcı olduğu suçlamalarına cevap vermiştir.

Türkiye İran'ın nükleer silah kapasitesine sahip olmasından rahatsızlık duyacaklarını belirtmiştir. 25 Mayıs 2006'da Moskova'da Rusya Güvenlik Konseyi Sekreteri İgor İvanov'un resmi ziyarette bulunan Milli Güvenlik Kurulu (MGK)

²²⁶ Victor Mizin, "The Russia - İran Nükleer Connection and U. S. Policy Options, **MERİA**, 2004, <<http://meria.idc.ac.il/journal/2004/issuel/j8nla7.html>> (3 Nisan 2006).

²²⁷ Çakmak, **idem**.

²²⁸ Fırat Purtaş, **op. cit.**, s. 329.

Genel Sekreteri Büyükelçi Yiğit Alpogan, Türkiye'nin sınırında nükleer silahlara sahip bir komşudan hoşlanmayacağını belirterek, İran'ın nükleer programıyla ilgili sorunun ikna yoluyla çözülmesi taraftarı olduklarını söylemiştir:

“Rusya, İran konusunda çok gayret sarf eden ve çalışan ülke. Öncelikle nükleer enerjiyi barışçıl amaçlarla kullanmak her ülkenin doğal hakkıdır. Dolayısıyla bu çerçevede İran'ın da hakkıdır. Dolayısıyla kimsenin İran'a (niye barışçıl amaçlarla nükleer enerji kullanıyorsun) demesi söz konusu değil. Sorun teşkil eden yön, bunun barışçıl amaçlar dışında kullanıyor olabilme endişesidir. Bunun olmaması gerektiği önemli bir husustur. Bu konuda da aşağı yukarı hemen hemen herkes mutabık... Açıkçası nükleer silahlara sahip bir komşudan hoşlanmayız. Bunun dünya barışı, bölgesel istikrar açısından da yararlı olacağını düşünmeyiz.”²²⁹

C. İran'ın BDT Coğrafyasına Yönelik Dış Politikası ve Enerji Güvenliği

1. İran'ın Hazar Politikası ve Enerji Kaynakları

İran, her şeyden önce Hazar'a sınırı olan bir ülkedir. Hazar bölgesi petrolünün ve doğal gazının paylaşımında, gelişim mücadelesinde de taraftır. İran hem bir Hazar ülkesi, hem de diğer alternatiflere göre Hazar enerji kaynaklarının tüketim pazarlarına en müsait doğal geçişini sağlayabilecek ülkedir.

Trans – Kafkaslar ve Hazar bölgesindeki jeopolitik değişimden en fazla etkilenen ülkelerden biriside İran olmuştur. Bu bölgede etnik temellere dayalı ulus devletlerin ortaya çıkması İran'da güvenlik endişesine sebep olmuştur. Çünkü zuhur eden bu devletlerin dayandığı etnik temel Azeri Türkleri, Türkmenler ve Özbekler, İran Devletinin kuzeyinde hakim unsurdur.

²²⁹ Şafak Yeni, (25.05.2006), “Alpogan: Nükleer silâhlara sahip komşulardan hoşlanmayız” <<http://www.savaskarsitlari.org/arsiv.asp?ArsivTipID=5&ArsivAnaID=33169>> (7 Haziran 2006).

92.9 milyar ton ile dünya petrol rezervlerinin % 9'unu elinde bulunduran İran doğalgaz rezerviyle de Rusya'dan sonra dünyada ikinci sırada yer almaktadır. İran'da ayrıca 1 milyar ton demir, 1 milyar ton kömür ve 800 milyon ton bakır olmak üzere krom, kurşun, cıva, manganez, kalay, tungsten ve altın rezervleri de bulunmuştur.²³⁰

İran OPEC'in (Organization of Petroleum Exporting Countries-Petrol İhraç Eden Ülkeler Örgütü) ikinci en büyük petrol üreticisi ülkesidir ve dünya petrol rezervlerinin % 9'unu ve doğalgaz rezervlerinin % 15'ini elinde bulundurmaktadır, İran 90 milyar varil kanıtlanmış petrol rezervine sahiptir.²³¹ Ayrıca ham petrol rezervlerinin önemli bir bölümü Irak sınırı yakınındaki Kuzistan'da bulunmaktadır. Öte yandan petrol ihracatının yaklaşık yarısını Asya pazarına, geriye kalanını ise Avrupa ve Afrika'ya yapmaktadır.²³²

İran'ın önemli petrol alanları 1973 yılına kadar Batılı petrol şirketlerinin oluşturduğu bir konsorsiyum tarafından işletilmiştir. 1973'te yapılan anlaşmayla İran Milli Petrol Şirketi (NIOC-National Iranian Oil Company) petrol çıkarımı ve rafineri faaliyetlerini yürütmeyi, konsorsiyumda bu işlemlerde teknik müşavirlik ve müteahhitlik hizmetlerini sağlamayı üstlenmiştir. İran Milli Petrol Şirketi 200 000 varil/gün olan petrol çıkarımını, 1979 yılına kadar kademeli olarak 1.1 milyon varil/güne çıkarmıştır. Konsorsiyumun Faaliyetleri NIOC tarafından yapılan bir duyuru ile 1 Mart 1979 yılında son bulmuştur. İran'da tüm petrol faaliyetleri devletin

²³⁰ "Çevre Analiz Raporu, Ankara", **BOTAŞ**, Haziran 2003, s. 39 – 44.

²³¹ İran, 32 tane petrol üretim alanına sahiptir. Bu alanlardan önemlileri şunlardır: Ahwaz-Asmari (700 000 varil/gün), Bangestan (245 000 varil/gün), Marun (520 000 varil/gün), Gachsaran (560 000 varil/gün), Agha jari (200 000 varil/gün), Kranj-Parsi (200 000 varil/gün), Rag-e Safid (180 000 varil/gün), Bibi Hakimeh (130 000 varil/gün), Pazanan (70 000 varil/gün), Dorood (130 000 varil/gün), Salman (130 000 varil/gün), Abuzar (125 000 varil/gün), Sirri A&E (95 000 varil/gün) ve Soroush/Nowruz (60 000 varil/gün). Bknz., "Iran Country Analysis Brief", (2005) <<http://www.eia.doe.gov/emeu/cabs/iran.pdf>> (12 Mart 2006).

²³² Cankara, **op.cit.**, s. 65 - 66.

tekeline olup Petrol Bakanlığı'na bağı dört kuruluş tarafından yürütölmektedir. Başlıca petrol rafinerileri Abadan (150 000 varil/gün), Bakhtaran (20 000 varil/gün), Tahran (130 000 varil/gün), Şiraz (40 000 varil/gün) ve İsfahan (100 000 varil/gün) rafinerileridir.²³³

Petrol sektörüne yapılacak yatırımlarla ülkenin üretim kapasitesini arttırması mümkündür. İran, 1974'te günde 6 milyon varil petrol üretirken 1979 Devrimi'nden bu yana yıllık bazda günde 3.8 milyon varil seviyesini aşamamıştır. Petrol Bakanlığı tarafından açıklanan bilgiye göre petrol sahalarının modernizasyon ve yenileme ihtiyacı nedeniyle üretimin her yıl günde 250-300 000 varil azaldığı ifade edilmektedir. Varolan sorunlara rağmen, İran 2005 yılına kadar petrol üretimini günde 4.8 milyon varil, 2010 yılına kadar günde 5.6 milyon varil ve 2020 yılına kadar 7.3 milyon varil seviyesine çıkarmayı planlamaktadır. Diğer taraftan, petrolün iç tüketimi de oldukça fazladır. Bu hacim gelişmekte olan ölkelerin tüketiminden yüzde 50 oranında daha fazladır.²³⁴

Diğer taraftan İran, kanıtlanmış doğalgaz rezervleri ile dünyanın ikinci büyük doğalgaz rezervlerine sahiptir. İran'ın yaklaşık % 62'lik doğalgaz rezervleri birleştirilemeyen alanlarda bulunmaktadır ve tam anlamıyla işletilememektedir. Bu İran'ın doğalgaz potansiyelinin çok büyük olduğu anlamına gelmektedir.²³⁵

İran'ın başlıca doğalgaz alanları Pars, Nar, Kangan, Agar, Varamin, Gonbad, Asalooieh, Namak ve Dlan bölgeleridir. Yaklaşık olarak 230 trilyon metreküp kanıtlanmış doğalgaz rezervine sahiptir. Bu Rusya'dan sonra dünyanın en büyük doğalgaz rezervine işaret etmektedir. İran'ın doğalgaz rezervleri tek bir

²³³ "İran", **idem**.

²³⁴ "İran Ekonomisi ve Türkiye İle İlişkileri", İstanbul, **DEİK**, 2003.

²³⁵ "İran", **idem**.

bölgede bulunmamaktadır. Bu rezervler büyük ölçüde geliştirilmemiş sahalardır ve bu nedenle büyük bir potansiyel bulunmaktadır.²³⁶

Artan iç tüketime rağmen İran aynı zamanda önemli bir doğalgaz ihracatçısı olmaya adaydır. İran 1999 yılında 53.7 milyar metreküp doğalgaz üretmiştir. Bugün toplam enerji ihtiyacının % 44'ünü doğalgazdan karşılamaktadır. Hükümet, Beş Yıllık Kalkınma Planı döneminde doğalgaz sektörüne milyarlarca dolarlık yatırım planlamaktadır. Ülkenin en büyük doğalgaz rezervleri Güney Pers bölgesinde bulunmaktadır. Bu bölgedeki rezervlerin 7.9 trilyon metreküp olduğu tahmin edilmektedir. Güney Fars sahasının geliştirilmesi İran'ın en büyük enerji projesidir ve şimdiden 20 milyar dolarlık yatırım çekmiştir²³⁷ (Bknz., Tablo 6).

İran iç tüketimdeki hızlı artışa rağmen doğalgaz ihracatını arttırmak için girişimlerde bulunmaktadır. Türkiye 2002 yılından itibaren İran'dan yılda 10 milyar metreküp doğalgaz almaya başlamıştır. İran ayrıca, Bulgaristan üzerinden Avusturya'ya doğalgaz ihraç etmeyi hedeflemektedir.²³⁸ İran'ın diğer potansiyel doğalgaz pazarları Ermenistan, Ukrayna, Avrupa, Pakistan, Hindistan, Tayvan, Güney Kore ve Çin'in kıyı bölgeleridir. Bu ihracatın boru hatları ile ya da LNG tankerleri ile gerçekleştirilmesi mümkündür.²³⁹

Doğalgaz ihracatı yanında İran esas doğalgaz rezervlerinin bulunduğu güney bölgesinden uzakta kalan kuzey bölgelerinde kullanılmak üzere Azerbaycan'dan doğalgaz ithalini düşünmektedir. Halen Türkmenistan'dan bir

²³⁶ DEİK, *idem*.

²³⁷ "İran", *idem*.

²³⁸ *Ibid*.

²³⁹ DEİK, *idem*.

miktar doğalgaz ithal edilmekte ve bu bölgede kullanılmaktadır. Türkmenistan 2001 yılında İran'a 40 dolardan 5.9 milyar metreküp doğalgaz sağlayacaktır.²⁴⁰

İran'ın dış politikasının en belirleyici unsurlarından biri de enerji ve boru hatları konulardır. Bunun önemli bir nedeni İran'ın kendi enerji kaynakları olsa da, ikinci önemli nedeni de İran'a komşu coğrafyaların enerji kaynakları bakımından sahip oldukları zenginliklerdir. Nitekim enerjinin İran dış politikası bakımından önemi İran'ın Dışişleri Bakan Yardımcısı Abbas Meliki tarafından şöyle ifade edilmiştir: "...Uzun vadeli güvenliğimizin entegre edilmiş bir bölgesel enerji ve ekonomi politikasına bağlı olduğunu biliyoruz ve dış politikayı bu bölgesel bakışı gerçekleştirmede aktif bir enstrüman olarak görüyoruz..."²⁴¹

Hazar bölgesindeki rezervlerin dünya pazarlarına taşınması tartışmaları başladığından beri petrolü İran üzerinden taşıma fikri gündeme gelmiş ve bu fikir, çeşitli ülkelerden destek bulmuştur. Bunun için temel sebepler, İran'ın iç boru hatlarının göreceli iyiliği, İran'ın Azerbaycan, Türkmenistan ve Kazakistan'a yakın coğrafyası ve bunlara ilave olarak Hazar Denizi'ne sınırı olmasıdır. İran boru hattı seçeneğinin 350 milyon dolar maliyeti olan 100 km'lik ekstra bir boru hattını gerektirdiği ifade edilmektedir. Bu güzergâh, Azerbaycan tarafı ile Tebriz'in güneydoğusundaki boru hattını birleştirecektir.

Bunu göz önünde bulunduran Tahran, Hazar Denizi bölgesi ülkeleri ile karşılıklı anlaşmalar imzalama arzusundadır. Bu anlaşmalar İran'ın petrolce zengin güney kısmından hayli uzakta bulunan Kuzey kısmına petrol arzını kolaylaştıracak ve İran'ın her ne kadar başkaları adına satacak da olsa dünya petrol piyasalarındaki payını ve etkisini artıracaktır. Bunlardan ikincisinin Orta Asya ülkelerini de gerek

²⁴⁰ **Ibid**, s. 13 – 14.

²⁴¹ Abbas Maleki, "The Islamic Republic of Iran's Foreign Policy: The View From Iran", **The Iranian Journal of International Affairs**, Cilt 7, Sayı 4, Kış 1996, s. 748.

piyasa gerekse taşınma bakımından İran'a bağımlı kılacağından bütün bölge açısından önemli sonuçları vardır. Neticede bu durum İran'ın Körfez Bölgesi'ndeki konumunu ve etkisini artıracaktır.

Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla ortaya çıkan Hazar'ın hukuki statüsü sorununda daha önce de söylediğimiz gibi, kıyı ülkeleri genel hatları itibarıyla iki farklı yaklaşıma sahiptirler. Rusya ve İran Hazar'ın bir göl olduğunu iddia ederken, Azerbaycan ve Kazakistan deniz olarak kabul etmektedir. Türkmenistan'ın tutumu ise belirsizdir. Ancak zaman bu ülkelerin tümünün tutum ve iddialarında, genel dış politik gelişmeler paralelinde, diğer tarafların görüşlerine doğru yaklaşma ya da tersine bir sertleşme izlenebilmektedir.

Hazar eğer göl olarak kabul edilirse her ülke kendi tarafında belli bir uzaklığa kadar özel alanlara sahip olacak, ortada kalan alan ise her kıyı devletinin kullanımına sunulacaktır. Bu durumda ortada kalan bölümde her isteyen petrol arayabilecek ve bulduğu takdirde bu petrolü çıkarabilecektir. Eğer deniz olarak kabul edilirse Hazar tamamen ulusal bölgelere bölünecek ve ortada hiç serbest bölge kalmayacaktır.²⁴²

Hazar kıyısında petrol rezervi az olan İran, Rusya ve Kazakistan'ın Hazar'ı kısmen bölen Temmuz 1998 tarihli anlaşmalarına karşı çıkmıştır.²⁴³ ABD'nin Bakü-Ceyhan petrol boru hattı ve Trans-Hazar doğalgaz boru hattının yapımı için çaba sarf etmesinin yanı sıra AGİT'in 18 Kasım 1999 tarihli İstanbul zirvesinde Bakü-Ceyhan'ın inşasını destekleyici karar vermesi Rusya ve İran'ın enerji politikalarını yakından ilgilendiren gelişmelerdi. Bunun yanı sıra Azerbaycan ve Gürcistan'ın

²⁴² **Supra**, s. 22 – 34.

²⁴³ Aslan, **op.cit.**, 58.

NATO ile yakın ilişki geliştirme isteklerinden endişe duyan Rusya ve İran enerji politikalarını belirleme konusunda birbirine daha da yakınlaşmaktaydılar.²⁴⁴

AGİT Toplantısı'nda Rusya ve İran'ı rahatsız eden bir ikinci olay da Türkmenistan'dan Bakü'ye, oradan da Türkiye'ye gaz taşınmasını sağlayacak olan Trans-Hazar gaz boru hattının inşa edilmesini amaçlayan hükümetler arası deklarasyon olmuştur. İran, Türkiye'nin gaz ihtiyacını kendi ülkesinden geçen boru hattıyla, Rusya ise "Mavi Akım" boru hattıyla tedarik etmek istemektedir. Oysa başlangıçta İran, Azerbaycan, Gürcistan ve Türkiye'ye karşın, sadece Hazar petrol ve doğalgazının dış pazarlara kendi topraklarından geçmesini istemekteydi. Aynı zamanda bu iki projenin Azerbaycan tarafından takviye edilmesi de İran'ı endişelendirmektedir. "Mavi Akım"ın İran ve Rusya arasında doğal gazın satışı konusunda işbirliği değil bir rekabet sembolü olduğunu söylememiz yanlış olmayacaktır. Avrupa'nın doğal gaz tekeli olma yönünde ilerlemekte olan Rusya'nın Gazprom şirketi politikalarını belirlerken İran'ı göz ardı etmektedir. Fakat bunun İran ve Rusya arasında enerji alanında derin bir rekabetin var olduğu olarak düşünmek doğru olmayacaktır. Mevcut sosyo politik koşullarda İran Rusya ile rekabetin boyutlarını artırmaktan asla yana değildir.

Bölgedeki doğal gaz savaşında Rusya İran'a göre daha belirleyici konumdadır. AGİT anlaşmalarının imzalanmasından hemen sonra Rusya ve İran, projelerin ekonomik temellerini zayıflatma çabalarına girişmişlerdir. Rusya'nın gaz şirketi Gazprom, muhtemelen Rusya hükümetinin zorlamasıyla, iki yıl süren çekişmeli pazarlıktan sonra Aralık 1999'da aniden Türkmen doğalgazının bin metreküpünü 36 dolara, 2000 yılında da Türkmen gazının büyük payının satın

²⁴⁴ M.A. Guseinova, *Politika SCHA v Zakavkazye i Interesy Rossii*, Moskva, Pres, 1999, 18 – 19.

alınması için Türkmenistan ile bir anlaşma imzalamıştır. Amaç, Türkmenistan'ı Trans-Hazar doğalgaz borusu konusunda ön sıralarda hareket etmekten caydırmak olmuştur.

Buna rağmen İran da doğal gazdan elde ettiği karını artırmak ve stratejik üstünlük elde etmek için bazı atılımlar da gerçekleştirmiştir. Bölge ülkelerinden aldığı enerji kaynaklarını çeşitli indirimlere tabii tutarak ihraç etme planı İran'ın stratejik üstünlük elde etme çabalarından başka bir şey değildir.²⁴⁵

İran ve Rusya'nın, Bakü-Ceyhan ve Trans-Hazar boru hattını engelleme konusundaki uyumlu faaliyetlerine karşın, iki ülkenin Hazar enerji kaynaklarına yönelik uzun vadeli çıkarları farklılık göstermektedir. Moskova, taşıma rotasının Güney Kafkasya ve Orta Asya Devletleri'nin kontrol edilmesine yardımcı olacak şekilde geçmesini istemektedir. Diğer yandan İran, bazı petrol ve gaz şirketlerinin de desteğiyle, Hazar petrol ve doğalgazının yüklenmesi için en ucuz ve güvenli rotayı sağlayacağını açıkça söylemeye devam etmektedir. Bu konuda İran Dışişleri Bakanı Kemal Harazi: "Biz bu enerjinin transferi için farklı rotalar olduğunu biliyoruz ancak hem güney hem doğu hem de batı için en uygun rotanın İran olduğunu düşünüyoruz"²⁴⁶ ifadesini kullanmıştır.

Sonuç olarak enerji konusunda Rusya ve İran'ın izlemekte olduğu politikanın örtüştüğünü belirtsek de orta ve uzun vadede bunun tam tersi sonuçlarla karşılaşmak mümkündür.

²⁴⁵ Viktor Karpenko, **Situatsiya v Neftyanom Mire**, Sankt-Petersburg, Ekspres, 2000, s. 24.

²⁴⁶ Freedman, **op. cit.**, s. 369.

2. Kafkaslar / Orta Asya’da İstikrar

SSCB’nin dağılmasından sonra İran, bağımsızlığını yeni kazanan cumhuriyetlerin birçoğu ile kara ya da denizden sınıra sahip olmuştur. Bu türden bir coğrafi yakınlık İran’ın devrimci doktriniyle harekete geçirilmiş bölgesel hegemonya ve İslam liderliği arzusu ile birlikte düşünüldüğünde İran dış politikasında Orta Asya ve Kafkasya’ya yönelimin kaçınılmaz olduğunu söyleyebiliriz. İran açısından en önem verilen ülkelere baktığımızda Rusya’nın tartışılmaz önceliğinden sonra Azerbaycan ve Türkmenistan, ardından da Ermenistan ve Tacikistan gelmektedir.

Tahran Sovyetler Birliği’nin dağılması öncesinde ya da sonrasında olsun Moskova’ya karşı hep dikkatli davranmış ve bölgeyle ilişkilerini buna göre ayarlamıştır. İran için, 1990’dan sonra şekillenen “yeni kuzey”de en önemli bölgenin Kafkaslar olduğunu da belirtmek gerekir.

İran tarafından Kafkaslar, gerek tarihsel nedenleri olduğunu iddia ederek sahip çıkabileceğini düşündüğü ve aslında kendisi için temel bir endişe kaynağı Azerbaycan’dır. Gerek bu bölgenin, İran’ın yeni kuzeyinde sürecektir mücadelede bölgesel rakipleri olarak gördüğü Rusya ve Türkiye ile komşu olması, gerekse zengin yeraltı kaynaklarının varlığı nedeniyle ayrı ve özel önemde bir bölge olarak algılanmıştır.

Kafkasya’da en hassas konu İran - Azerbaycan ilişkileri olmağa devam etmektedir. İran, Azerbaycan’ı tanımanın ulusal çıkarlarına bir yarar sağlamayacağını dönemin Ankara Büyükelçisi Bagheri aracılığıyla açıkça ifade etmiştir. Bagheri, “İran ve Sovyet halkları arasında çok uzaklara dayanan tarihi ve kültürel bağlar bulunduğunu, Sovyetlerdeki son gelişmelerden sonra Azerbaycan halkının İran’a geliş gidişlerinin serbest bırakılmasını ve akrabaları ile görüşmek

istediklerini” belirtmiştir.²⁴⁷ Bu açıklamalar İran’ın kuzey sınırlarının ötesinde bağımsız bir Azerbaycan’ın ortaya çıkmasından duyduğu rahatsızlığın bir göstergesi olarak değerlendirilebilir. İran hemen Azerbaycan’ın bağımsızlığını tanımak yerine bu ülkenin topraklarının kendisinden koparıldığı tezini ortaya atıp tepkileri ölçmeye çalışmıştır.

İran’ın homojen olmayan nüfusunun önemli bölümünü Azerbaycan Türkleri oluşturmaktadır. İran’da bazı araştırmacılara göre 28 milyon²⁴⁸, bazılarına göre ise 30 milyonun üzerinde Azerbaycanlı yaşamaktadır.²⁴⁹ İran’ın içindeki Azerbaycanlı etnik unsuru, Azerbaycan Cumhuriyeti ve İran arasında devlet düzeyindeki ilişkilerde büyük etkiye sahiptir ve Tahran’ın Kafkaslar politikalarını etkilemektedir.²⁵⁰

Güçlü bir Azerbaycan’ın kendi vatandaşı olan Azerbaycan Türkleri için bir cazibe merkezi olmasından endişe eden İran, bu ülkenin gelişmesini engelleme yönünde hareket etmeği başlangıçtan itibaren politika olarak benimsemiştir. İran’ın Karabağ Savaşı’nda Ermenilerin yanında yer almasının ve Hazar’da gerilim çıkarmasının arkasında bu endişe yatmaktadır.²⁵¹ Rusya Federasyonu ve İran bu noktada da benzer kaygılara sahiptir. Rusya, Azerbaycan’ın bağımsız hareket etmesine diğer Müslüman özerk bölgelere bir örnek teşkil edeceği gerekçesiyle karşı çıkmaktayken İran, ülkesindeki Azeri nüfusun otonomi arayışlarına neden olacağı kaygısıyla güçlü bir Azerbaycan istememektedir. İran’ın yararına olan, temel

²⁴⁷ “Nezavisimiy Azerbaycan”, **Nezavisimaya Gazeta**, 30.11.1991.

²⁴⁸ Kalafat, **op. cit.**, s. 222.

²⁴⁹ İran’daki Azeri nüfusun İran verilerine göre daha düşük çıkmasının nedeni Rehimoğlu’na göre İran yetkililerinin Azerbaycan Türklerini Hamedan Türkleri, Save Türkleri, Afşar Türkleri, Kaçar Türkleri, Şahseven Türkleri gibi halklara ayırmasıdır. Bknz., Arif Rehimoğlu, “Satranç Tahtasında Azerbaycan ve Farsistan”, **Avrasya Dosyası**, Cilt 7, Sayı 1, İlkbahar 2001, s. 341 - 342.

²⁵⁰ Muhammed - Rıza Celili, “Transkafkasya ve Orta Asya’daki Gelişmeler Karşısında İran”, Semih Vaner, der., **Unutkan Tarih**, İstanbul, Metis Yayınları, 1997, s. 241.

²⁵¹ Gökhan Çetinsaya, “Türk - İran İlişkileri”, (der.) Faruk Sönmezoğlu, **Türk Dış Politikasının Analizi**, İstanbul, Der Yayınları, 1998, s. 157.

bölgesel konularda kendisine karşı çıkamayacak bir Azerbaycan'dır. Böyle bir Azerbaycan yaratabilmek adına İran'ın alternatif siyaseti, etnik bölümlenmeyi aşan ümmet kavramını ön plana çıkarmaktır. İran ve Azerbaycan Müslümanlarının ortak Şii İslam kimliğine referans vererek²⁵² dış politika seçeneklerini çeşitlendirmektedir.

Bunun yanı sıra İran Azerbaycan'ın güney doğusunda yaşayan sayısı 100 bin civarında olan Talış azınlığının Azerbaycan yönetimine karşı kışkırtılması yönünde uzun yıllardır çalışmakta olduğu iddia edilmektedir. 1994 yılında Lenkeran ilinde yaşanan ayaklanmanın arkasında da İran'ın bulunduğu yönünde kanıtlar bulunmaktadır.²⁵³

İran ile sınır komşusu olan ve Kafkasya bölgesine ait diğer bir ülke Ermenistan'dır. İran, Ermenistan'ı tanıyarak burada diplomatik temsilcilik açan ilk devlet olmuştur. İran ve Ermenistan 1992 yılında, yıllık 1 milyon metreküp taşıma hacmine sahip 140 kilometrelik bir boru hattı inşa etmek üzere anlaşmışlardır. Bu hat 1995 yılında yeniden düzenlenmiştir. Boru hattı Azerbaycan anakarası ile Nahcivan'ı birbirinden ayıran Megri bölgesinden geçerek iki ülkenin kısa sınırı arasında uzanmaktadır.

Teknik ve uzman kadroların değişimi ve Aras nehri üzerinde karayolu ulaşımını kolaylaştıracak bir köprü inşaatına karar verilmesinin yanında, İran, çeşitli disiplinlerde çalışan bilim adamlarının ülkesinde istihdam edilmesine de imkan vermiş; Ermenistan da buna karşılık olarak ülkesindeki yaklaşık 200 bilim adamlarından İranlıların faydalanmasına imkan sağlamıştır.

²⁵² Celili, **op. cit.**, s. 241.

²⁵³ Mahmut Sarıkaya, "İran, Türkler ve Türkçe", Sarıkaya, Yalçın, "İran'ın Nükleer Macerası: Büyük Oynamanın Başlangıcı ya da Büyük Darbe Vurmanın Bahanesi", Osman Metin Öztürk ve Yalçın Sarıkaya, ed., **Kaosa Doğru İran. Güncel İran İncelemeleri**, Ankara, Fark Yayınları, 2006, s. 194.

İran'ın Ermenistan ile geliştirdiği ilişkilerin bu dönemdeki bir başka boyutu da ağır sanayi ve sağlık sektörlerine ilişkin olmuştur. Bu dönemde İran'ın, Ermenistan'ın ağır sanayi alanındaki tecrübesinden istifade etmeye çalıştığı ifade edilmektedir.²⁵⁴ Ermenistan – İran arasında yapılan 1992 tarihli anlaşmayla konsolosluk, gümrük, sınır trafiği, haberleşme, eğitim, ticaret ve bankacılık konularında işbirliği imkânları geliştirilmiştir.

İran, Azerbaycan ile Ermenistan arasında 1990'ların ilk yarısında şiddetle süren Karabağ Savaşı'yla ilgili olarak temkinli bir tavır sergilemiştir. İran'ın Ankara Büyükelçisi Bagheri savaşa ilgili bir soruya, “Azerbaycan bizden yardım talebinde bulunmamıştır. Ben öyle sanıyorum ki, Azerbaycan'a yardım etmek, orada mevcut olan ateşe daha çok odun atmak anlamına gelir” şeklinde cevap vermiştir.²⁵⁵ Daha sonraları Ermenistan'ın yanında bir görüntüye dönüşen bu “tarafsızlığın”; İran'ın bölge sorunlarına Batılı güçlerin müdahale etmesinin yanında İran'ın iç ve bölgesel endişelerinden kaynaklanmış olma ihtimali yüksektir. İran, savaş boyunca, açıkça Ermeni birliklerine destek verdiği bilinen Moskova'yı bölge dışı bir güç olarak değerlendirmezken, Türkiye ve Batılı ülkelerin müdahale ihtimallerinden kaygılandığını ve bunu tehlikeli bulduğunu saklamamıştır.²⁵⁶ Buna karşı, Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Konferansı (AGİK) himayesi altında Minsk'te toplanan uluslararası konferansta da İran'a yer verilmemiştir.²⁵⁷

İran, Karabağ Savaşı'nda açıkça taraf tutar görünmekten kaçınmış, tarafları uzlaştırmak için arabuluculuk girişimlerinde bulunduğu izlenimini vermeye

²⁵⁴ Ercan Durdular, “İran'ın Azerbaycan ve Ermenistan Politikası”, **Avrasya Dosyası**, Cilt 2, Sayı 1, İlkbahar 1995, s. 130.

²⁵⁵ Anver Kerimzhemov, “Koe - Chto ob Otnosheniyah s İranom”, **Pravda**, 13.05.1995.

²⁵⁶ Caşın, **op. cit.**, s. 294.

²⁵⁷ Araz Aslanlı, “Ermenistan'ın Azerbaycan Topraklarını İşgal Sorununun Hukuki Boyutu: Azerbaycan'ın Meşru Müdafaa Hakkı Devam Ediyor Mu?”, <http://www.iksaren.org/index.php?Page=Dergiler&IcerikNo=68> (15 Nisan 2006).

çalışmıştır. Ancak Azerbaycan tarafı, zaman zaman, İran'dan Ermenistan'a petrol, yiyecek vb. ihtiyaç maddelerinin gönderildiği yönünde aldığı bilgilerden kaynaklanan endişelerini dile getirmiş, bu şikâyetler Azerbaycan'ın Türk milliyetçisi Cumhurbaşkanı Ebülfez Elçibey döneminde artmıştır.²⁵⁸

İran, Karabağ Savaşı sürerken olduğu gibi ateşkes sağlandıktan sonra da Ermenistan'la ilişkilerini artırarak devam ettirmiştir. İran Haber Ajansı'nın verdiği habere göre, 29 Aralık 1996 tarihinde, İran Cumhurbaşkanı Yardımcısı Hasan Habibi'nin 4 gün süren Erivan ziyaretinden sonra İran ile Ermenistan arasında ekonomik ve kültürel alanlarda işbirliği öngören 12 anlaşma imzalandığı bildirilmiştir.

İran'ın Kafkasya politikasında ikinci önemli faktör ise, Türkiye-İran ilişkileri ve Türkiye'nin bölgesel politikasıdır. İran, Ermenistan ve Rusya ile bir denge oluşturarak, Türkiye'nin Azerbaycan'a ve Orta Asya'ya ulaşmasını ve etki alanı oluşturmalarını engellemeye çalışmıştır.²⁵⁹

İran'ın Moskova ve Erivan eksenli girişimleri, bu arayışın 1990'ların başında ortaya çıkan bir sonucudur. İran, bu sonuçla hareket ederek bölgesel endişeleri kendisinininkilerle uyum içinde olan Rusya ile geliştirmekle beraber, Rusya'nın sadık müttefiki Ermenistan ile de “özel” ve “önemli” ilişkiler geliştirmiştir. İran bölgedeki politikalarını kendince Batı'nın bölgesel çıkarları önüne koyulmuş bir engel gibi görmektedir. Tarihin her döneminde potansiyelinin çok ötesinde bir dış politika izleyen İran Kafkasya'da da küresel hamleler yaptığına inanmakta ve büyük devlet politikası güttüğü izlenimi oluşturmak istemektedir.

²⁵⁸ **Idem.**

²⁵⁹ Hasan Aygün, “İran'daki Gelişmeler ve Ülkemize Etkileri”, **Jeopolitik Tartışma Sonuç Raporu 4**, Ankara, Avrasyabir Vakfı, 2000, s. 6.

İran'ın Azerbaycan politikasında gözettiği esaslar arasında ise, Azerbaycan Cumhuriyeti'nin oluşumunu ve gelişimini engelleyerek Güney Azerbaycan'a etkisini önlemekle iç istikrarı korumak, Azerbaycan'da ve Orta Asya'da Türkiye'nin ve Batı'nın etkinliğini azaltmak, Türk dünyasında kaynaşmasını önlemek, Azerbaycan Cumhuriyeti örneğinde pazar kazanmak ve Azerbaycan'da İran taraftarı bir yaklaşımın yaygınlık kazanmasına çalışmaktadır.²⁶⁰

Rusya'yla Kafkasya konusunda uyumlu bir politika izleyen İran, başta ABD ve Türkiye olmak üzere diğer güçlerin Kafkasya'daki etkinliğini sınırlama konusunda Moskova'yla uzlaşmayı tercih etmektedir. Bunun anlamı, Rusya'nın Kafkasya'yı arka bahçesi gibi görmesini kabul etmektir.

İran, Rusya'yla uyumlu dış politika izlemesinin bir sonucu olarak, Rusya'nın içişlerine karışmama ve özellikle etnik-dinsel ayrılıkçıları desteklememe konusunda hassas davranmıştır. Çeçenistan sorunu ve benzeri olaylarda Rusya'nın iç meselesi olduğunu bildirerek eleştirilerinde bunu sürekli vurgulamıştır.²⁶¹

İran'ın Orta Asya politikası da konumuzu yakından ilgilendiren bir başka önemli konudur. İran'ın, SSCB'nin dağılış süreciyle bağımsız birer devlet haline gelen Orta Asya Cumhuriyetleri (Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Tacikistan ve Türkmenistan) ile ilişkileri Moskova'nın yeni duruma vereceği tepki beklenmeden başlamamıştır. İran, resmi olarak “cumhuriyetlerle siyasi, ekonomik ve kültürel ilişkilerinin Moskova ile ilişkileri çerçevesinde geliştirmenin, temel politika olarak benimsendiğini” ifade etmiştir.²⁶²

²⁶⁰ Nesip Nesipli, “Azerbaycan ve Moskova-Erivan-Tahran İttifakının Jeopolitik Kuşatması”, **Stratejik Analiz**, Sayı 4, 2000, s. 61–72.

²⁶¹ Elnur Soltan, “Hatemi'nin Rusya Ziyaret: Soyut Anlaşmaların Somut Sonuçları”, **Stratejik Analiz**, Cilt 1, Sayı 12, Nisan 2001, s. 6.

²⁶² Bülent Aras, “İran'ın Değişen Güvenlik Dengesi Çerçevesinde Orta Asya ve Kafkasya Cumhuriyetleri İle İlişkileri”, **Avrasya Dosyası**, Cilt 3, Sayı 3, Sonbahar 1996, s. 171.

İran bu ülkelerde sadece etnik-dinsel kökenli belirgin bir dış politika izlememiştir. Bu ülkelerle ekonomik bağlarını güçlendirmeye ve onların dış dünyaya açılan kapısı olmaya çalışmıştır.²⁶³ Rafsancani, yeni bağımsız devletlerin Ekonomik İşbirliği Örgütü'ne (ECO) dahil edildiği 16-17 Şubat 1992 tarihli Zirve Konferansı'nda yaptığı konuşmada İran'ın, kuzeyinde ortaya çıkan yeni alana ilgisini ve bu bölgeye ilişkin iddiasını şu sözlerle ortaya koymuştur:

“İran, haritada görebileceğiniz gibi ECO ülkelerini birbirine bağlamaktadır. İşbirliği kesinlikle İran üzerinden sağlanmalıdır. Kuzey ve Güney, Doğu ve Batı, bu ülkeler ile Avrupa, Avrupa ile Asya arasındaki bütün bağlantılar, petrol ve gaz boru hatları, demiryolları, iletişim hatları ve uluslararası havayolları hepsi İran'dan geçmelidir.”²⁶⁴

İran'ın, dış politikası Orta Asya'da Tacikistan üzerinde yoğunlaşmıştır. Tacikistan Rusya tarafından Sovyetler Birliği'nin dağılması sonrasında karşılaşılan İslami köktendinci hareketin mücadele alanı olarak görmüştür. Başlangıçta İran'ın da bu alanda tehlikeli olabileceği düşünülmüştür. İran'ın Tacikistan ile olan bağı, Tacikistan'ın Orta Asya'da tek Farsça konuşan nüfusa sahip ülke olmasından kaynaklanmaktadır. Nüfusunun çok azının Şii olması gerçeği İran'ın Tacikistan ile kültürel ve ideolojik bağlarının önüne geçmemiştir. İç savaş öncesinde ve sonrasında İran Tacikistan'a eğitim amaçlı olarak Farsça okul kitapları ve çeşitli Farsça yayınlar göndermiş, devrim ideolojisi dışında kültürel nüfuz kurma politikasına devam etmiştir.

²⁶³ Atay Akdevelioğlu, **İran'da Dış Politikanın Etnik Dinsel Temelleri**, Yayınlanmamış Y.L.T., Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1999, s. 105.

²⁶⁴ Anoushiravan Ehteshami ve Emma C.Myrrphy, “The Non - Arab Middle East States and The Caucasian/Central Asian Republics: Iran and Israel”, **International Relations**, Cilt 12, Sayı 1, Nisan 1994, s. 82.

İran, bu cumhuriyetlerden ilk olarak Tacikistan’da temsilcilik açmıştır.²⁶⁵ Üstelik İran bu politikayı, Rusya’yla çatışmayı göze alarak uyguladı. İran’ın Tacikistan politikası belki de Rusya ile İran arasındaki en önemli çatışma noktasıydı. Tacikistan’daki iç savaşta dinsel muhalefeti destekleyen İran ile iktidardaki laik güçleri destekleyen Rusya karşı karşıya geldiler. İran, kapısını Tacik muhaliflere açmaktan çekinmemiş fakat doğrudan doğruya destek olmaktan da uzak durmuştur. Savaş “laik” güçlerin üstünlüğüyle biten bir uzlaşmayla donduruldu. Tacikistan’da “laik” iktidarın bulunması bile İran’ın Tacikistan’la olan ilişkilerinde köklü bir bozulma yaratmadı.²⁶⁶ Tacikistan Dışişleri Bakanı’nın İran’ı ziyareti ile Tacikistan’da fabrikalar kurulması, sebze ve meyve işlenmesi üzerine ortak projeler yapılması kararlaştırılmıştır. İran’ın tüm Orta Asya cumhuriyetlerinde olduğu gibi Tacikistan’da da telekomünikasyon alanında işbirliği imkanları aradığı belirtilmektedir.²⁶⁷

İran’ın Özbekistan ile ilişkileri daha çok ekonomik alanda cereyan etmiştir. Özbekistan Cumhurbaşkanı Kerimov, ülkesi için belirlediği rotanın işaretini birkaç kez vermiştir. Nitekim, Kerimov’un:

“...şüpheye yer bırakmadan söylemek istediğim, öncelikle laik / medeni bir toplumsal kalkınma yolu olan Türk tarzı kalkınma bizim için daha fazla kabul edilebilir olandır. Türkiye’nin deneyimini temel alarak, kendi kalkınma hamlemizi gerçekleştirmeliyiz, İran modeli bizim için kabul edilebilir değildir... bana öyle görünüyor ki bu tüm Türkistan’ın ortak fikridir...”²⁶⁸

sözleri bunun göstergesidir. Özbekistan’ın bu tavrında, ülkesinin jeopolitik konum itibarıyla siyasal İslami hareketlerin yeşerme imkânı bulduğu Tacikistan ve

²⁶⁵ Aras, **op. cit.**, s. 171.

²⁶⁶ Akdevelioğlu, **op. cit.**, s. 106.

²⁶⁷ **Ibid.**, s. 176.

²⁶⁸ Ehteshami ve Myrphy, **op. cit.**, s. 91.

çeşitli İslami örgütlerin güç sahibi olduğu Afganistan coğrafyalarına yakın oluşu, ayrıca siyasal İslami hareketlerin Kazakistan, Türkmenistan ve Kırgızistan'a nazaran Özbekistan muhalefetine de önemli bir yer edinmiş olması gibi faktörlerin etkisi olduğu söylenebilir.

Bununla birlikte Özbekistan, İran ile ekonomik zeminde ilişkiler geliştirmiş, ticaret ve teknik yardım konularında ilerleme kaydetmenin yollarını aramıştır. Özbekistan'ın bu eğilimi İran tarafından karşılık görmüş ve Kasım 1992'de Özbekistan ve İran arasında ekonomi, endüstri, bilim ve teknoloji alanlarında ortak projeler gerçekleştirilmesi, telekomünikasyon, bankacılık ve finans, merkez bankaları arasında işbirliği, özelleştirme ve doğrudan yabancı yatırımlar gibi konularda anlaşmaya varılmıştır. İran, Özbekistan ile ilişkilerinde çok fazla tarihi ve kültürel unsurlara vurgu yapmamış, Buhara ve Samarkant üzerindeki Özbek-Tacik anlaşmazlığından özellikle uzak durmaya çalışmıştır.²⁶⁹ İran ve Özbekistan arasında Ocak ve Şubat 1993 tarihlerinde Orta Asya tren yolu hattı, kara taşımacılığı ve kamu-özel sektör ortak yatırım anlaşmaları da yapılmıştır.²⁷⁰

İran - Türkmenistan ilişkileri egemenlik ilanının hemen sonrasında başlamıştır. Türkmenistan'da İslam faktörünün ülkenin yönetimini tehdit edecek boyutta olmaması ve İran'ın ekonomiyi ön plana çıkaran yaklaşımı sebebiyle ilişkileri hızla gelişmiştir. Eylül 1991'de İran-Türkmenistan arasında ilk sınır kapısı açılmış, Aşkabat'ta bir İran ticaret merkezi kurulmuştur. Şubat 1992'de iki ülke arasında bir dostluk ve işbirliği anlaşması imzalanmış, Mayıs 1992'de İran Merkez Bankasının desteği ile ortak bir Tahran-Aşkabat ticaret merkezi kurulmuştur.²⁷¹

²⁶⁹ Aras, **op. cit.**, s. 174.

²⁷⁰ **Ibid**, s. 171.

²⁷¹ Şule Kut, "Yeni Türk Cumhuriyetlerinin Dış Politikaları", B.Behar, çev., **Bağımsızlığın İlk Yılları**, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1994, s. 277.

1991 Kasım'ından itibaren İran ile Türkmenistan arasında bir dizi anlaşma imzalanmıştır. 9 Kasım 1991'de iki ülke arasında bir memorandum imzalanmıştır. Buna göre edebiyat, dil öğretimi, sanat sinema vb. alanlarda işbirliği yapılması kararlaştırılmıştır. İran'la Türkmenistan arasında tarım sektöründe pastörize ürünler, yiyecek ve meyve işleme ve bahçecilik alanında ortak projeler başlatılmıştır. Ortak bir iplik sanayi kurulmuştur. İran özel sektörü de Türkmenistan'da yoğun bir şekilde faaliyettedir.

İran, Türkmenistan'da petrol ve gaz aramadaki uzmanlığını ortaya koymakta ve bu ülkenin tekstil ve tarım ürünlerini geliştirme ve pazarlamasına yardımcı olmaktadır. Türkmenistan diğer Orta Asya cumhuriyetlerine göre daha az gelişmiş bir sanayiye sahip olmasına rağmen İran'a politen borular, maden cevheri, motosiklet, elektrik satabilmiştir.²⁷²

İran bakımından, Orta Asya Cumhuriyetleriyle ilişkilerde jeopolitik üstünlüğün yakınlık kurma yönünde bir avantaj olamadığı tek ülke Kırgızistan olmuştur. Kırgızistan hem Hazar'a hem de İran'a uzak bir coğrafyada üstelik Orta Asya'nın Çin-Rus etki alanlarının kesiştiği bir coğrafyadadır. Bu ülkedeki İran nüfuzunun, büyük oranda Türk etkisi ve Kırgızistan yöneticilerinin İsrail yanlısı siyasetleri ile zayıf kaldığı da iddia edilmektedir.²⁷³ İran'dan Kırgızistan'a ilk delegasyon 1993'te gerçekleşmiştir. Bu ziyaretler sırasında bir dizi ekonomik ve sosyal içerikli anlaşmalar imzalandığı söylenebilse de bunların sembolik düzeyde kaldığı ifade edilebilir.

İran, Güney Kırgızistan'da Özbekistan Başkanı İslam Kerimov karşıtı radikal grupların yaptığı terör eylemlerinde Kırgız hükümetine yardımcı

²⁷² Kemal H.Karpat, "Orta Asya Devletleri Türkiye ve İran'ın Dış Politikaları", **Yeni Türkiye, Türk Dünyası Özel Sayısı II**, Sayı 16, Temmuz-Ağustos 1997, s. 2177.

²⁷³ **Ibid**, s. 175.

olabileceğini açıklamış ve bu hareketi terör eylemi olarak kabul ettiğini belirtmiştir.²⁷⁴

İran'ın Orta Asya politikası, ekonomik ve teknik yardım, kültürel ve tarihi bağlar ve gerektiğinde dini unsurlardan oluşan bir politikayla Orta Asya Cumhuriyetlerinde İran'ın nüfuzunu artırmayı amaçlamaktadır. Bu politika çerçevesinde İran, açıkça dinsel propaganda yapmamakta, realist bir mantık üzerine kurduğu politikasıyla bundan kaçınmaktadır. İran, açık dinsel propaganda yerine, somut işbirliği projeleri oluşturmaya çalışmaktadır.²⁷⁵ İran, Orta Asya Cumhuriyetlerinde Şiilikten ziyade Sünnilik mezhebinin daha yaygın olmasının bilinciyle hareket etmiş, dinin ön plana çıkarılması durumunda Sünni olan Türkiye'nin daha avantajlı olacağını farkına varmıştır. Nitekim İran'ın bölgede dini propaganda konusunda en fazla rekabet ettiği Hristiyan misyoner gruplar değil, Türkiye menşeli dini fraksiyonlardır.

İran'ın bölgeselleşme yoluyla Orta Asya ve Kafkasya'ya yönelme politikasının bir diğer örneği de İslam İşbirliği Örgütü (İKÖ) çerçevesindedir. Örgütün Aralık 1991 tarihli Dakar Zirvesinde bağımsızlıklarını yeni kazanmış bölge devletlerinin örgüte kabul edilmesi için önergeyi İran Devlet Başkanı Rafsancani vermiştir. Ayrıca İran, 1992 yılından başlayarak Hazar Deniz'ine kıyısı olan devletleri zirvelerde bir araya getirmeye çalışmış, Hazar Denizi Örgütü'nün kurulmasında öncü konumunda olmuştur.²⁷⁶ Nitekim İran parlamento sözcüsü Mehdi Karubi "Hazar Denizi'nin artık bir Pan-İslamizm denizi" olduğunu iddia etmiştir.²⁷⁷

²⁷⁴ İhsan Çolak, "Değişen Stratejiler Işığında İran -Türk Cumhuriyetleri İlişkilerinde Yeni Gelişmeler", **Avrasya Dosyası**, Cilt 5, Sayı 3, Sonbahar 1999, s. 212.

²⁷⁵ Gökhan Bacık, "Türk Dünyası Yeniden Yapılanırken İran Faktörü", **Türkiye Günlüğü**, No: 51, Yaz 1998, s. 90.

²⁷⁶ Nugman, **op. cit.**, s. 88.

²⁷⁷ Kollu, **op. cit.**, 55.

İran'ın bölgesel inisiyatif alma isteği sadece Hazar Bölgesi ile sınırlı kalmamıştır. İran 1992 yılı Mayıs ayında Aşkabad'ta düzenlenen “Orta Asya Liderler Zirvesi”ne de katılmıştır. 19 Şubat 1992’de İran, Tacikistan ve Afganistan, Farsça’nın Orta Asya devletlerinde kullanımını teşvik etmek üzere “Fars Dili Konuşanlar Kurumu”nu kurmuşlardır. Ayrıca İran OPEC bünyesinde de bu yeni cumhuriyetlerin sözcüsü olarak ortaya çıkmak istemektedir.

SONUÇ

Orta Doğu ile ilgili sürekli yeni politikalar ve projeler geliştirildiği günümüzde kuşkusuz bundan rahatsız olan ülkelerin başında Rusya Federasyonu ve İran İslam Cumhuriyeti gelmektedir. ABD'nin "küresel terörizm"e karşı savaşını saldırganlaştırması, operasyonların daha fazla yıkıma neden olması bölgede Türkiye dahil olmak üzere tüm ülkeleri etkilemekte ve ürkütmektedir.

İran – Rusya ilişkileri incelendiği zaman sadece ekonomik değil askeri konulardan kültürel konulara kadar birçok alanda yoğun bir işbirliği gözlemlenmiştir. Bu, ister ABD'nin saldırgan tutumundan dolayı ortaya çıkan tedirginlik ve dayanışma ihtiyacından kaynaklansın, ister işbirliğinin gerçekten de taraflara en üst düzeyde fayda sağlanmasından kaynaklansın böyledir. Rusya ve İran arasındaki işbirliği Orta Doğu'dan uzak Asya'ya kadar olan coğrafyada belirleyici ve etkin bir faktör olarak ortaya çıkmaktadır. ABD'nin İran'a yönelik askeri bir operasyon içine girmesinin bölgede Irak veya Afganistan'dan çok daha kanlı ve yıkıcı, uzun süren bir savaşı da beraber getireceği kuşkusuzdur. Diğer taraftan, Rusya Federasyonu'nun, dünyanın en büyük petrol rezervlerini kendinde barındıran Orta Doğu bölgesinde İran dışında işbirliği içinde olduğu bir ülke bulunmamaktadır. Suriye ve Irak'ın arkasından İran'ın da kaybedilmesi bölgeye açılan kapının tamamen Rusya'nın yüzüne kapanması anlamına gelmektedir. İran'ın ve Rusya'nın ortak endişe ve kuşkuları paylaşımları bu iki ülkeyi özellikle son yıllarda daha da yakınlaştırmaktadır. ABD ile İran konusu haricinde hemen-hemen tüm önemli konularda mutabık kalan Rusya her zaman için ABD'nin uzun vadede hedefinin

kendi coğrafyası olduğunu farkındadır. ABD'nin tüm tepkilere rağmen kitle imha silahları gerekçe göstererek Irak'ı işgal etmesi bölgede hatta enerji faktörünün söz konusu olduğu her coğrafyadaki ülkenin ABD'nin hedefi olabileceğini göstermiştir.

Rusya - İran ilişkilerinin sadece devrimden sonra değil, çok daha gerilere uzanan geçmişi bulunmaktadır. 19. yüzyılın başlarından itibaren aralarında bir savaş yaşanmamış, modern anlamda İran ordusunun yapılanmasında gerek Çarlık Rusyası, gerek SSCB ve gerekse de Rusya Federasyonu'nun olumlu etkisi yadsınamaz kadar büyük olmuştur.

SSCB'nin dağılmasının ardından Kafkasya ve Orta Asya'ya yönelik bölgesel politikalarının örtüşmesi, iki ülkeyi yakınlaştırmıştır. İran, Orta Asya ve Kafkasya'ya iki ayrı araçla girmeyi tercih etmiştir: Karşılıklı işbirliği ve bölgesel çatışmalarda arabuluculuk. İran, Karabağ Savaşı, Tacikistan ve Afganistan iç savaşları, Hazar'ın statüsü gibi bölgesel konular başta olmak üzere birçok alanda Rusya Federasyonu ile paralel politikalar izlemiş, bu durum Kafkaslarda Tahrân-Erivan-Moskova ekseninde bir ilişkinin gelişmesini sağlamıştır. Rusya'nın eski SSCB coğrafyasını "arka bahçe" olarak algılamasının İran tarafından olumsuz değil, aksine olumlu karşılandığını söylemek mümkün olabilir. Bunun en önemli nedeninin, İran'ın "bölgeye, bölge dışı güçlerin girişini engelleme" isteği olduğu İranlı yöneticilerin çeşitli ifadelerinden anlaşılabilir. Bu anlayış da aslında bir çelişkiyi ifade etmektedir. İran, halkının çoğunluğu Müslüman olan bu bölgede Rusya'yı yabancı olarak algılamazken, ABD ve İsrail'i bölge dışından gelen yabancı tehditler / güçler olarak algılamıştır. Kafkasya'da Ermenistan, Orta Asya'da kendisine dil ve kültür açısından daha yakın olan Tacikistan, İran'ın bölge politikalarında öncelikli ülkeler olmuştur. Azerbaycan ile Ermenistan arasında yaşanan Dağlık Karabağ

sorununda İran'ın başından itibaren Hristiyan Ermenistan'a destek vermesi, bölgeye yönelik politikasında İslami değerleri gerçekte geri planda tuttuğunu göstermiştir. Çeçenistan konusunda İran Rusya'yı eleştirse bile, taraflar birbirine olan itimatlarını sürdürüyor gözükmemektedirler.

Son dönemde Rusya ve İran, Kafkasya'da kendilerine en uzak ülke olan Azerbaycan'ı da yanlarına çekmeye yönelmişlerdir. Ağustos 2004'te, İran Cumhurbaşkanı Hatemi'nin iki günlük Baku ziyareti²⁷⁸, iki ülke ilişkilerine yeni bir ivme kazandırmıştır. İran tarafının cumhurbaşkanı düzeyinde Azerbaycan'a gerçekleştirdiği bu ilk ziyaretten sonra, özellikle ABD'nin Irak operasyonunun ardından kendini güvencede hissetmeyen Azerbaycan yönetimi, bölgenin iki büyük gücü Rusya ve İran'la temasını daha da artırmıştır.

Hazar Denizi bölgesindeki Rusya – İran ittifakı, üçüncü ülkelerin bölgeden uzak tutulması konusunda belirgin bir etkiye sahiptir. Bununla beraber, Rusya'nın 1998'den itibaren Hazar'ın statüsü konusundaki görüşünde değişikliğe gitmesi nedeniyle, iki tarafın Hazar'ın statüsü konusunda görüşleri eskisi kadar örtüşmemektedir.

İran – Rusya yakınlaşmasında üzerinde en fazla durulan nedenler stratejik içeriklidir. Rusya Federasyonu Duma üyesi Vişnyakov, İran'ın birçok önemli sahada Rusya'yı kendisine potansiyel müttefik olarak nitelendirdiğini belirterek, bu sahaları şu şekilde sıralamıştır. Birincisi, Orta Asya ve Kafkasya'da İran dış politikası Rus milli çıkarlarına ters düşmemektedir. İkincisi, Hazar Denizi'nin statüsü konusunda iki ülke benzer yaklaşımlara sahiptir. Üçüncüsü, Türkiye'nin etkinliğini sınırlama

²⁷⁸ Purtaş, **op. cit.**, s. 326.

konusunda ortak görüşe sahiptirler. Dördüncüsü, modern teknoloji ve enerji sahalarında işbirliği söz konusudur.²⁷⁹

Soğuk Savaş sonrası döneme göz attığımızda 1991 yılı sonunda Sovyetler Birliği'nin dağılmasının ardından Sovyetler Birliği'nin ardılı Rusya ile yakın ilişkiler kuran İran'ı Rusya'ya yaklaştıran başlıca unsur, ABD'nin öncülüğünde kendisine uygulanan uluslararası ambargoyu delmek ve modern askeri teknoloji başta olmak üzere bazı ihtiyaçlarını Rusya'dan sağlamak olmuştur. Moskova ise, ABD'nin tüm baskılarına rağmen İran'la ilişkilerinde bağımsız bir politika takip ederek İran'a büyük miktarda silah ve bir de nükleer reaktör satmıştır. Dolayısıyla Soğuk Savaş sonrası ortaya çıkan Rusya – İran ittifakı ekonomik, siyasi ve stratejik boyut taşımaktadır.

İran – Rus nükleer işbirliğinin artması ABD ve İsrail başta olmak üzere Batılı güvenlik çevrelerinde endişe ile izlenmektedir. Nükleer tesislerin kurulması başta olmak üzere yapılan işbirliği'nin bölgedeki birçok proje ve planları alt – üst edecek sonuçlar doğuracağı muhakkaktır. Her iki ülkenin de zengin enerji kaynaklarına sahip olması bunun bir silah olarak kullanmasını kolaylaştırmaktadır. Buna savunma sanayisindeki işbirliği de eklenince işbirliğinin sonuçları daha da korku ve endişe ile karşılanmaktadır. Büyük Orta Doğu Projesi, Genişletilmiş Orta Doğu Projesi veya başka bir isimle Orta Doğu'da yapılmak istenen tüm planların önündeki en büyük engelin Rusya – İran işbirliği olduğu düşünülmektedir. Tam tersine bölgede planlanan tüm gelişmelerin sonucunda Rusya ve İran'ın bu projelerin orta ve uzun vadede birer hedefi olduğu da yadsınamaz bir gerçek olarak iki ülkenin uzmanlarını düşündürmektedir. Bu da ABD'nin İran'ı ne zaman vuracağı sorusunu

²⁷⁹ Viktor Vişnyakov, "Rossiya – İran İ Regionalnaya Stabilnost", **Mejdunarodnaya Jizn**, Sayı 11 – 12, 1998, s. 7.

akla getirmektedir. İran'ın nükleer güç elde etme yolunda çok önemli mesafe kat etmiş gibi gözükmemektedir. Düşük yoğunlukta da olsa uranyumun zenginleştirilmesi İran'da bir özgüven artışına neden olmaktadır. İsrail ve ABD'de de bir o kadar endişe ve korkuyu beraberinde getirmektedir. Özellikle İsrail uzun ve orta menzilli füzelerin geliştirilmesi ile İran'ın hedefi olduğunun farkındadır. Buna bir de nükleer güç eklenince, İsrail'in nükleer gücünün caydırıcılığından bahsetmek mümkün olmayacaktır. Bu nedenle İran bölgedeki sorunların merkezine çekilmeye çalışılmaktadır. Her türlü terör organizasyonu ile bağlantı kurulmaya çalışılan Suriye ve İran arasında da dayanışma ve işbirliğinin artması Rusya'nın işini kolaylaştırmaktadır. Yeniden küresel düzeyde bir dış politika hedefleyen Rusya Federasyonu 11 Eylül saldırılarında ABD'ye sınırsız destek vermesine rağmen "küresel terörizmle mücadelede" özellikle İran'ın hedef olmasının engellenmesi için tüm siyasi ve diplomatik gücünü kullanmıştır.

Rusya ile İran arasındaki en önemli işbirliği alanı muhakkak ki nükleer teknoloji alanında yaşanmaktadır. Kurulan nükleer tesislerin İran ve Rusya tarafından barışçıl amaçlarla olduğu iddia edilmektedir. Nükleer güçten enerji olarak yararlanmak istediğini açıklayan İran'ın bu söyleminde samimi ve gerçekçi olmadığı savunulmaktadır. Zengin enerji kaynaklarına sahip olan bu ülkenin sadece enerji çeşitliliği adına nükleer güç edinme çabası içinde olduğu zaten düşünülemez de. Nükleer gücün özellikleri itibarıyla sivil ve barışçıl amaçlar için olduğu kadar askeri amaçlar için de kullanılabilir olmasını hatırlatmak gerekmektedir. Aslında nükleer gücün ortaya çıkışındaki barışçıl amaçla kullanılması asla askeri amaçla kullanılmasının önüne geçememiştir. Bu sebeptir ki, nükleer tesislere sahip olan

Ülkelerin siyasi rejimleri ile nükleer alandaki araştırma ve geliştirme çalışmaları diğerk ülkeler tarafından dikkatle izlenir.

Nükleer güce sahip olduğunda İran, rakipleri olan Suudi Arabistan ve başkaları karşısında üstünlüğe sahip olacak ve bölgedeki nükleer güce sahip tek ülke olan İsrail'i tehdit edebilecektir. Böylece de Körfez'deki etkin güç olacaktır. Ayrıca, nükleer güç İran devrimini meşru kılmak için bir propaganda aracı olarak da kullanılabilecektir. Rusya ise elindeki nükleer teknolojinin İran'a aktarılması karşılığında önemli ekonomik kaynak elde edecektir. Ekonomik gelirin ise Rusya'nın izlediği dış politikasının nedenlerinden sadece biri olduğunu söylemek gerekir. Rusya stratejik nedenlerden dolayı da bu transferi gerçekleştirmekte bu denli ısrarcı davranmaktadır.

Rusya ile İran arasında, Rusya'nın İran'a iki nükleer reaktör satışı ve Alman şirketlerinin yapımına 1974'te başladığı ancak şah'ın devrilmesinden sonra inşaatı duran nükleer enerji santralinin Rusya tarafından tamamlanmasına ilişkin 1992 yılında yapılan anlaşma, iki ülke ilişkilerinde dönüm noktası olmuştur. Buşehr nükleer enerji santralinin inşası ve Rus reaktörü BBER-1000'in inşası gibi milyar dolarlık projeler, Rus - İran ittifakının ekonomik boyutunu gözler önüne sermektedir. Ekonomik kalkınması için ihracat gelirlerini artırmayı hedefleyen Rusya ile Amerikan ambargosu ve ABD'nin Batılı müttefiklerine baskıları nedeniyle Batılı ülkelerden istediği silahları satın alamayan İran arasındaki bu alış veriş, iki tarafa da kazanç sağlamıştır. Bu nedenle, Rusya - İran ilişkilerinde diğerk bir önemli nokta askeri - teknik sahadaki alışveriştir. İran, Rus silahlarını ithal eden ülkelerin başında gelmektedir.

Siyasi açıdan Rusya ve İran'ı birbirine yaklaştıran temel unsur ise, iki ülke dış politikasındaki Amerikan karşıtlığıdır. Rus dış politikasında özellikle doksanlı yılların ikinci yarısından itibaren resmiyet kazanan “çok kutupluluk” ideali çerçevesinde Rusya, İran'ı jeopolitik müttefiki olarak algılamıştır. Bu nedenle Rusya, İran'ın uluslararası terörizme destek olduğu suçlamalarını görmezlikten gelerek, bu ülkeye destek vermiştir. Rusya'nın İran'a yönelik yaklaşımında herhangi bir değişiklik söz konusu olmamıştır. Rusya ile ittifaktan büyük avantajlar sağlayan İran tarafı ise, Rusya tutumunu değiştirmedikçe bu birliktelikten yana olmuştur.

SSCB dağılmasıyla yeni bağımsız cumhuriyetler ortaya çıkmıştır. Bu coğrafyada enerji kaynaklarının paylaşımı, Hazar'ın statüsü, etnik çatışmalar ve bölgedeki köktendinci akımlar gibi sorunlar yaşanmaya başlamıştır. Bölgede RF'nin egemenliği azalınca İran daha aktif rol oynamaya başlamıştır. Bu durum Rusya'nın önüne yeni engeller çıkarmıştır. İran, Orta Asya / Kafkasya bölgelerine yaklaşımında ideoloji unsurunu geri planda tutarak ekonomik çıkarları öngören pragmatik bir yaklaşım sergilemiştir. Bu arada RF 1993 ve 2000 yıllarında ilan ettiği “güvenlik algılaması” belgeleriyle bölgeye yönelik politikalarını dünyaya duyurmuştur. Rusya'nın güvenlik politikaları “yeni dünya düzeni” ile farklı bir boyut kazanmaya başlamıştır. Rusya eski SSCB alanı tekrar kontrol altına almaya çalışmıştır. İlk dönemde Rusya İran'a mesafeli davranmıştır. Bu mesafe kısmen İran kaynaklı bir İslami fundamentalizm korkusuyla, kısmen de ABD ve Avrupa ile ilişkileri geliştirme çabasıyla ilişkiliydi. Fakat sonra Rusya'nın politikalar geliştirmesi sürecinde İran önemli bir partner olarak Rusya'yı yönetenlere hem iç politikada hem de dış politikada karşı denge unsuru olarak yardımcı olmuştur. 11 Eylül olayları Rusya – İran ilişkilerini etkilememiş ve iki ülke yakınlaşmaya devam etmişlerdir.

ABD eski Sovyet sahasındaki varlığını giderek güçlendirirken, Rusya – İran arasındaki etkileşimde artış gözlemlenmiştir. İran’a yönelik Amerikan baskısının hat safhaya ulaştığı 2005 yılında dahi, Rusya’nın İran’a yönelik yaklaşımında her hangi bir değişiklik söz konusu olmamıştır.

Rus dış politikasında özellikle 90’lı yılların ikinci yarısından itibaren resmîyet kazanan “yeni dünya düzeni”nde Rusya, İran’ı jeopolitik müttefiki olarak algılamıştır. Karşılıklı çıkara dayanan Rus – İran ilişkilerinin gelişmesi, Orta Asya / Kafkasya’nın uzun vadeli istikrar unsuru olmasının ihtimalini güçlendirecektir. Böyle bir istikrar ortamı ise, yeni bağımsız cumhuriyetlerini Rus – İran siyasi ve ticari ittifakı eksenine çekerek, Rus yakın çevresinde Tahran Rusya’nın eksiklerini kapatacaktır.

KAYNAKÇA

Kitaplar

Akarıslan, Mediha, **Değişen Dünya Dengeleri Rusya Federasyonu Yakın Çevre Politikası ve Türk Cumhuriyetleri**, Bursa, Ezgi Kitabevi Yayınları, 1994.

Akdevelioğlu, Atay, **İran’da Dış Politikanın Etnik Dinsel Temelleri**, Yayınlanmamış Y.L.T., Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1999.

Andican, Ahat, **Değişim Sürecinde Türk Dünyası**, İstanbul, Has Matbaacılık, 1996.

Arı, Tayyar, **Irak, İran ve ABD. Önleyici Savaş, Petrol ve Hegemonya**, İstanbul, Alfa, 2004.

Aslan, Yasin, **Hazar Petrolleri Kafkas Kördüğümü ve Türkiye**, Ankara, 1997.

Aydın, Mustafa, **Küresel Politikada Orta Asya Avrasya Üçlemesi 1**, İstanbul, Nobel Yayın Dağıtım, 2005.

Aydın, Mustafa, **New Geopolitics of Central Asia and the Caucasus: Causes of Instability and Predicament**, Ankara, SAM, 2000.

Aygün, Hasan, “İran’daki Gelişmeler ve Ülkemize Etkileri”, **Jeopolitik Tartışma Sonuç Raporu 4**, Ankara, Avrasyabir Vakfı, 2000.

“Batı Avrupa Birliği Asamblesi”, **Orta Asya ve Kafkasya’daki Durum ve Avrupa Güvenliği**, Ersan Bocutoğlu, çev., Trabzon, KTÜ, 1998.

Belaya Kniga Rossiyskih Specslujb, Moskva, Izdatelstvo, 1996.

Beş Deniz Havzasında Türkiye, Aydın, Mustafa ve Çağrı Erhan, der., Ankara, Siyasal, 2006.

Brzezinski, Zbigniev, **Büyük Satranç Tahtası**, Ertuğrul Dikbaş ve Ergun Kocabıyık, çev., İstanbul, Sabah, 1998.

Cankara, Yavuz, **Yeni Oyun: İran’ın Nükleer Politikası**, İstanbul, IQ Kültürsanat Yayıncılık, 2005.

Caşın, Mesut Hakkı, **Rus İmparatorluk Stratejisi**, Ankara, ASAM, 2002.

Cohen, Ariel, **The Primakov Doctrine: Russia’s Zero-Sum Game with the United States**, London, Heritage Foundation, 1997.

Çevre Analiz Raporu, Ankara, BOTAŞ, Haziran 2003.

Çiloğlu, Fahrettin, **Rusya Federasyonu’nda ve Transkafkasya’da Etnik Çatışmalar**, İstanbul, Sinatle, 1998.

Dağı, Zeynep, **Kimlik, Milliyetçilik ve Dış Politika. Rusya’nın Dönüşümü**, İstanbul, Boyut Kitapları, 2002.

Donaldson, Robert H., ve Joseph L. Noguee, **The Foreign Policy of Russia**, N.Y., M.E.Sharpe, 1998.

Dugin, Aleksandr, **Osnovi Geopolitiki. Geopoliticheskoe Buduşçee Rossii. Mıslit Prostranstvom**, Moskva, ARKTOGEYA - Centr, 1999.

“Executive Summary”, **World Energy Outlook – 2002**, Londra, International Energy Agency, 2002.

Gouliev, Rasul, **Petrol ve Politika**, Ankara, Ar Matbaacılık, 1997.

Gromiko, A. A. ve A. G. Kovaleva, **Diplomaticheskiy Slovar**, Tom 1, Moskova, Nauka, 1985.

Guseinova, M. A., **Politika SŞA v Zakavkazye i İnteresy Rossii**, Moskva, Press, 1999.

Gürses, Emin, **Milliyetçi Hareketler ve Uluslararası Sistem**, İstanbul, Bağlam Yayıncılık, 1998.

İran Ekonomisi ve Türkiye İle İlişkileri, İstanbul, DEİK, 2003.

Johnson, Lena, **Vladimir Putin and Central Asia: the Shaping of Russian Foreign Policy**, London, I.B. Tauris, 2004.

Kamalov, İlyas, **Putin’in Rusyası**, İstanbul, Kaktüs, 2004.

Karpenko, Victor, **Situatsiya v Neftyanom Mire**, Sankt-Petersburg, Ekspress, 2000.

Keddie, Nikki, **Iran and the Muslim World: Resistance and Revolution**, London, Macmillan, 1995.

Kisriyev, E., “Dvijenie Vahhabitov v Dagestane, Mejetnicheskie Otnosheniya i Konflikty v Postsovetskih Gosudarstvah”, **Yejegodny Doklad**, Moskva, Rossiya, 1999.

Kollu, Ayşe, **Hazar Denizi’nin Hukuki Rejimi**, Yayınlanmamış Y.L.T., Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2003.

Lo, Bobo, **Vladimir Putin and the Evolution of the Russian Foreign Policy**, London, Blackwill Publishing, 2003.

Metin, Meftun, **Politik ve Bölgesel Güç Hazar**, İstanbul, IQ Kültürsanat Yayıncılık, 2004.

Onay, Yaşar, **Rusya ve Değişim**, Ankara, Nobel, 2002.

Orta Asya – Hazar - Ceyhan Boru Hattı, İstanbul, Harp Akademileri Basımevi, 1994.

Öztürk, Osman Metin, **Rusya Federasyonu Askeri Doktrini**, Ankara, ASAM, 2001.

Pamir, Necdet, **Bakü – Ceyhan Boru Hattı, Orta Asya ve Kafkasya’da Bitmeyen Oyun**, Ankara, ASAM, 1999.

Primakov, Yevgeniy, **“Kapalı Kutu” Rusya**, Nuri Eyüpoğlu, çev., Ankara, Ring, 2002.

Sönmezoglu, Faruk, **Uluslararası İlişkiler Sözlüğü**, İstanbul, DER, 1996.

Turgutoğlu, Kenan, **Rusya Federasyonu’nda Yeltsin ve Putin Dönemlerinde İzlenen Dış Politikaların NATO ile İlişkiler Düzleminde Karşılaştırması**, Yayınlanmamış Y.L.T., Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006.

Uslubaş, Fevzi, **SSCB’den Sonra Sıra Rusya’da mı?**, İstanbul, Toplumsal Dönüşüm Yayınları, 2005.

Yalçinkaya, Alaeddin, **Türk Cumhuriyetleri ve Petrol Boru Hatları**, İstanbul, Bağlam, 1998.

Yapıcı, Utku, **Küresel Süreçte Türk Dış Politikasının Yeni Açılımları Orta Asya ve Kafkasya**, İstanbul, Otopsi, 2004.

Yerasimos, Stefanos, **Milliyetler ve Sınırlar, Balkanlar, Kafkasya ve Orta Doğu**, Şirin Tekeli, çev., 5.B., İstanbul, İletişim, 2002.

Makaleler

Abaşin, Sergey, “Orta Asya Köktendinciliğinin Kökenleri Hakkında Birkaç Söz”, **Avrasya Dosyası**, Cilt 6, Sayı 4, 2001, s. 272 – 282.

Adıbelli, Barış, “Rusya, Doğuda da Fırtına Koparıyor”, **Cumhuriyet Strateji**, 16 Ocak 2006, Yıl 2, Sayı 81, s. 21.

Adıbelli, Barış, “Şanghay İşbirliği Örgütü ABD’ye Meydan Okuyor”, **Cumhuriyet Strateji**, Yıl 2, Sayı 55, 18.07.2005, s. 15 – 17.

Ağacan, Kamil, “Değişim zamanı: Rusya Federasyonu’nun Güney Kafkasya Politikası”, **Stratejik Analiz**, Mayıs 2005, s. 51 – 55.

Ahmar, Moonis, “Çağdaş Orta Asya’da Etnik Faktör: Pakistan’ın Yaklaşımı”, **Avrasya Etüdleri**, Cilt 2, Sayı 4, Kış 1995–96, s. 12 – 21.

Akdevelioğlu, Atay, İran İslam Cumhuriyetleri’nin Orta Asya ve Azerbaycan Politikaları”, **Uluslararası İlişkiler**, Cilt 105, Sayı 569, Ocak 2005, s. 129 – 160.

Alagöz, Bilgehan, “Büyüyen Orta Doğu’da Sıkışan İran”, **Stratejik Öngörü**, Sayı 2, Yaz 2004, s. 71 – 77.

Alagöz, Bilgehan, “İran ve Medeniyetler Arası Diyalog Yaklaşımı”, **Stratejik Öngörü**, Sayı 1, Mayıs 2004, s. 82 – 88.

Alayev, Eduard, “Regionalnye Etnicheskie Konflikty”, **Federalizm**, Sayı 1, 1996, s. 104 – 110.

Altınbaş, Deniz, “İran’ın Silahlanma Çabaları”, **Avrasya Dosyası**, Cilt 5, Sayı 3, Sonbahar 1999, s. 250 – 271.

Andican, Ahat, “Sovyet Sonrası Coğrafyada Kadife Devrimler”, **Cumhuriyet Strateji**, Yıl 1, Sayı 41, 11.04.2005, s. 9 – 14.

Aras, Bülent, “İran’ın Değişen Güvenlik Dengesi Çerçevesinde Orta Asya ve Kafkasya Cumhuriyetleri İle İlişkileri”, **Avrasya Dosyası**, Cilt 3, Sayı 3, Sonbahar 1996, s. 167 – 180.

Arı, Tayyar, “Sovyetler Birliği Sonrasında Avrasya: Din, Etnik Yapı, Ekonomi ve Dış Politika”, **Avrasya Dosyası**, Cilt 3, Sayı 4, Kış 1996, s. 27 – 44.

Asl, Nasser Kashef, “İran’ın Orta Doğu’ya ve Irak’a Yönelik Politikası”, Osman Metin Öztürk ve Yalçın Sarıkaya, ed., **Kaosu Doğru İran. Güncel İran İncelemeleri**, Ankara, Fark Yayınları, 2006, s. 387 – 406.

Aslanlı, Araz, “Paylaşılamayan Hazar”, **Cumhuriyet Strateji**, Yıl 1, Sayı 26, 27.12.2004, s. 17 – 22.

Aslanlı, Araz, “Tarihten Günümüze Karabağ Sorunu”, **Avrasya Dosyası**, Cilt 7, Sayı 1, İlkbahar 2001, s. 393 – 430.

Aydın, Aydın, “Orta Asya Petrolü Üzerine Zor Bir Senaryo, Hazar-Akdeniz Mega Projesi”, **Yeni Türkiye, Türk Dünyası Özel Sayı I**, Sayı 15, Mayıs-Haziran 1997, s. 860 – 870.

Aydın, Mustafa, "Identities in Formation: Nationality, Religion and Transnational Ideas in Former Soviet Central Asia", **The Turkish Yearbook of International Relations**, Sayı XXVI, 1996, s. 33 – 48.

Bacık, Gökhan, "Türk Dünyası Yeniden Yapılanırken İran Faktörü", **Türkiye Günlüğü**, No: 51, Yaz 1998, s. 15 – 25.

Baycaun, Saule, "Orta Asya ve Özbekistan'da İslam ve Köktendincilik", **Avrasya Dosyası**, Cilt 7, Sayı 3, Sonbahar 2001, s. 81–101.

Bobrovnikov, V., "İslamofobiya i Religioznoe Zakonodatelstvo v Dagestane", **Tsentrlnaya Aziya i Kavkaz**, No.2 , Ağustos 2000, s. 150 – 163.

Büyükkakıncı, Erhan, "Vladimir Putin Dönemi Rus Dış Politikasına Bakış Söylemler, Arayışlar ve Fırsatlar", Erhan Büyükkakıncı, der., **Değişen Dünyada Rusya ve Ukrayna**, Ankara, Phoenix, 2004, s. 137-155.

Cafersoy, Nazım, "Bağımsızlığın On Yılında Azerbaycan – Rusya İlişkileri (1991 – 2001)", **Avrasya Dosyası**, Cilt 7, Sayı 1, İlkbahar 2001, s. 286 – 318.

Cafersoy, Nazım, "Enerji Diplomasisi: Rus Dış Politikasında Stratejik Araç Değişimi", **Stratejik Analiz**, Cilt 1, Sayı 8, s. 52 – 60.

Cafersoy, Nazım, "Rusya'daki Jeopolitik Model Arayışlarında Putin Yönetimi", **Stratejik Analiz**, Cilt 4, Sayı 37, Mayıs 2003, s. 62 – 67.

Caşın, Mesut Hakkı, "İran'ın İki Deniz Jeopolitiğine Dayalı Stratejik Değişim Arayışları", **Avrasya Dosyası**, Cilt 5, Sayı 3, Sonbahar 1999, s. 283 – 324.

Celili, Muhammed – Rıza, "Transkafkasya ve Orta Asya'daki Gelişmeler Karşısında İran", Semih Vaner, der., **Unutkan Tarih**, İstanbul, Metis Yayınları, 1997, s. 239 – 243.

Clan, Anthony, "The International Arms Trade", **Disarmament**, Cilt 8, Sayı 2, 1990 s. 241 – 248.

Cohen, Ariel, "Rusya ve Komşuları, Amerika Birleşik Devletleri'nin Avrasya Politikasının Oluşturulması", **Avrasya Dosyası**, Cilt 1, Sayı 1, İlkbahar 1994, s. 57 – 65.

Cohen, Ariel, "Yeni Büyük Oyun: Avrasya'da Boru Hattı Siyaseti", **Avrasya Etüdleri**, Cilt 3, Sayı 1, İlkbahar 1996, s. 7 – 13.

Croissant, Cynthia M., ve Croissant, Michael P., "Hazar Denizi Statüsü Sorunu: İçeriği ve Yansımaları", **Avrasya Etüdleri**, Cilt 3, Sayı 4, Kış 1996-97, s. 23 – 40.

Çakıroğlu, Latif M., Erol, Mehmet Seyfettin, “Kopetdağı’nın İki Tarafındaki Komşular: Türkmenistan – İran İlişkileri’nin Son 10 Yılı, **Avrasya Dosyası**, Cilt 7, Sayı 2, Yaz 2001, s. 206 – 235.

Çakmak, Haydar, “Son Olaylar ve Bir İran Analizi”, **Kök Sosyal ve Stratejik Araştırma Dergisi**, Cilt 5, Sayı 2, Güz 2003, 138 – 144.

Çeçen, Anıl, “Bir İran Değerlendirmesi”, **Avrasya Dosyası**, Cilt 5, Sayı 3, Sonbahar 1999, s. 343 – 355.

Çelikpala, Mitat, “1990’lı Yıllarda Rusya-İran İlişkileri”, **Türkiye Günlüğü**, Sayı 63, Kasım - Aralık 2000, s. 33 – 42.

Çetinsaya, Gökhan, “Humeyni’den Rafsancı’ye İran Dış Politikası”, **Türkiye Günlüğü**, Sayı 63, Kasım - Aralık 2000, s. 43 – 53.

Çetinsaya, Gökhan, “Rafsancani’den Hatemi’ye İran Dış Politikasına Bakışlar”, İlhan Uzel ve Mustafa Türkeş, der., **Türkiye’nin Komşuları**, Ankara, İmge, 2002, s. 309 – 313.

Çetinsaya, Gökhan, “Türk - İran İlişkileri”, Faruk Sönmezoğlu, der., **Türk Dış Politikasının Analizi**, İstanbul, Der Yayınları, 1998, s. 153 – 160.

Çolak, İhsan, “Değişen Stratejiler Işığında İran -Türk Cumhuriyetleri İlişkilerinde Yeni Gelişmeler”, **Avrasya Dosyası**, Cilt 5, Sayı 3, Sonbahar 1999, s. 210 – 225.

Çolakoğlu, Selçuk, “Uluslararası Hukukta Hazar’ın Statüsü Sorunu”, **A.Ü. S.B.F. Dergisi**, Cilt 53, Sayı 1– 4, 1998, s. 22 – 29.

Dağı, Zeynep, “Rusya’nın Yakın Çevre Politikası ve Türkiye”, **Türk Dış Politikasında Gelenek ve Değişim**, İhsan D. Dağı, ed., Ankara, Siyasal Kitabevi, 1998, s. 80 – 112.

Değirmen, Burcu, “Çin - Rus Eksenine ABD’ye Meydan Okuyor”, **Stratejik Analiz**, Sayı 64, Ağustos 2005, s. 12 – 15.

Devlet, Nadir, “Bağımsız Türk Cumhuriyetlerinin Sınırlarının Tarihi, Coğrafi ve Etnik Sorunları”, **Avrasya Etüdları**, Cilt 1, Sayı 4, Sonbahar 1994, s.30 – 37.

Dikkaya, Mehmet, “Orta Asya’da Yeni Büyük Oyun: Türkiye, Rusya ve İran”, **Avrasya Dosyası**, Cilt 5, Sayı 3, Sonbahar 1999, s. 189 – 208.

Durdular, Ercan, “İran’ın Azerbaycan ve Ermenistan Politikası”, **Avrasya Dosyası**, Cilt 2, Sayı 1, İlkbahar 1995, s. 124 – 136.

Ehteshami, Anoushiravan ve Emma C.Myrrhy, “The Non - Arab Middle East States and The Caucasian/Central Asian Republics: Iran and Israel”, **International Relations**, Cilt 12, Sayı 1, Nisan 1994, s. 81 – 92.

Eisenstadt, Michael, “Can the United States Influence the WMD Policies of Iraq and Iran?”, **The Nonproliferation Review**, Cilt 7, Sayı 2, Yaz 2000, s. 68 – 72.

Ekici, Gökçen, Kırarç, Gürol, “Gölge Aktörün Stratejik Hamleleri: İran Türkistan İlişkileri Gelişiyor”, **Stratejik Analiz**, Cilt 4, Sayı 42, Ekim 2003, s. 51 – 55.

Erdurmaz, Serdar, “İran ve Nükleer Programındaki Gelişmeler”, Osman Metin Öztürk ve Yalçın Sarıkaya, ed., **Kaosa Doğru İran. Güncel İran İncelemeleri**, Ankara, Fark Yayınları, 2006, s. 159 – 172.

Erhan, Çağrı, “ABD’nin Orta Asya Politikaları ve 11 Eylül’ün Etkileri”, **Uluslararası İlişkiler**, Cilt 1, Sayı 3, Güz 2004, s. 123 – 149.

Ersun, Ömer, “Nükleer Program Hayalinden, Atom Bombası Gerçeğine”, **Stratejik Analiz**, Cilt 5, Sayı 57, Ocak 2005, s. 87 – 95.

“Foreign Policy Concept of the Russian Federation”, **International Affairs**, Cilt 46, Sayı 5, 2000, s. 11 – 19.

Freedman, Robert O., “Putin Döneminde Rusya’nın Orta Doğu Politikası”, Bülent Aras, der., **Irak Savaşı Sonrası Ortadoğu**, Ali Murat Yel, çev., İstanbul, TASAM, 2004, s. 61 – 85.

Freedman, Robert O., “Rossiya i İran Posle 9/11”, Ariel Cohen, ed., **Evrasiyskiy Balans**, E. Danilova, çev., Moskva, Alfa, 2006, s. 15 – 31.

Freedman, Robert O., “1990’larda Rusya - İran İlişkileri”, **Avrasya Dosyası**, Cilt 6, Sayı 4, Kış 2001, s. 356 – 374.

Gasimov, Musa, “Rusya’nın Azerbaycan Politikası”, **Avrasya Dosyası**, Cilt 7, Sayı 4, Kış 2001–2002, s. 253 – 269.

Girgin, Kemal, “Rusya Faktörü ve Üç Boyutlu Dış Politika”, **Stratejik Öngörü**, Sayı 5, 2005, s. 26 – 48.

Guseynov, Rauf A., “Etnic Situation in the Caucasus”, **Perceptions**, Cilt 1, Sayı 3, Eylül - Kasım 1996, s. 8 – 15.

Hatipoğlu, Esra, “11 Eylül Sonrası Rusya ve ABD’nin Orta Asya Politikası”, Erhan Büyükakıncı, der., **Değişen Dünyada Rusya ve Ukrayna**, İstanbul, Phoenix, 2004, s. 281 – 292.

Hmeltsov, A. I., “Kongress i Rossiysko - İranskie Otnosheniya v Kontse XX veka”, **Yaroslavskiy Pedagogicheskiy Vestnik**, Cilt 2, Sayı 35, Kış 2003, s. 12 – 17.

Hymann, A., “Russian’s Outside Russia”, **The World Today**, Cilt 49, Sayı 11, 1993, s. 23 – 27.

- İlker, Enis, “Tamraz İran’da Sahnede”, **Yeni Düşünce**, Sayı 11, 2000, s. 65 – 70.
- Kalafat, Yaşar, “Azerbaycan – İran Bağlamında Güney Kafkasya’da Etno – Sosyal Yapı”, **Avrasya Dosyası**, Cilt 7, Sayı 1, İlkbahar 2001, s. 231 – 237.
- Kamalov, İlyas, “Rusya’nın Yeni Kart: G-8”, **Stratejik Analiz**, Sayı 64, Ağustos 2005, s. 16.
- Kanbolat, Hasan, “Abhazya’da Çözülen Rus Etkinliği”, **Cumhuriyet Strateji**, Yıl 1, Sayı 25, 20.12.2004, s. 14 – 15.
- Kanbolat, Hasan, “Rusya Federasyonu’nun Kafkasya Politikası ve Çeçenistan Savaşı”, **Avrasya Dosyası**, Cilt 6, Sayı 4, Kış 2001, s. 165 – 179.
- Kanbolat, Hasan, Pala, Cenk, “21. Yüzyılın İpek Yolu”, **Stratejik Analiz**, Cilt 6, Sayı 62, Haziran 2005, s. 18 – 25.
- Karayel, Erol, “Kafkasya’daki Etnik Sorunların Mahiyeti ve Çözüm Yolu”, **Kafkas Vakfı Bülteni**, Sayı 3, Kış 1998, s. 6 – 10.
- Karpat, Kemal H., “Orta Asya Devletleri Türkiye ve İran’ın Dış Politikaları”, **Yeni Türkiye, Türk Dünyası Özel Sayısı II**, Sayı 16, Temmuz-Ağustos 1997, s. 2177 – 2183.
- Kepbanov, Yolbars A., “Hazar Denizi’nin Yeni Yasal Statüsü Bölgesel İşbirliği ve İstikrarın Temelidir”, Alaeddin Yalçinkaya, ed., **Türk Cumhuriyetleri ve Petrol Boru Hatları**, Ankara, Bağlam Yayıncılık, 1998, 39 – 56.
- Keskin, Arif, “Ahmedinejad Dönemi İran Dış Politikası: ‘Saldırganlığın Rasyonelleşmesi’”, **Stratejik Analiz**, Cilt 6, Sayı 70, Şubat 2006, s. 72 – 77.
- Keskin, Arif, “İran’ın Nükleer Çabaları: Hedefler, Tartışmalar ve Sonuçlar”, **Stratejik Analiz**, Cilt 5, Sayı 59, Mart 2005, s. 29 – 36.
- Kışlalı, Murat, “Rusya Doğalgazda Tekelleşmek İstiyor”, **Cumhuriyet Strateji**, 16.01.2006, s. 12 – 14.
- Kıbaroğlu, Mustafa, “İran Nükleer Bir Güç mü Olmak İstiyor?”, **Avrasya Dosyası**, Cilt 5, Sayı 3, Sonbahar 1999, s. 271 – 281.
- Kıbaroğlu, Mustafa, “İran’ın Nükleer Programı: Aktörler ve Etkileri”, Osman Metin Öztürk ve Yalçın Sarıkaya, ed., **Kaosa Doğru İran. Güncel İran İncelemeleri**, Ankara, Fark Yayınları, 2006, s. 71 – 120.
- Kıbaroğlu, Mustafa, “Rusya’nın Yeni Güvenlik Konsepti ve Askeri Doktrini”, **Avrasya Dosyası**, Cilt 6, Sayı 4, Kış 2001, s. 95 – 106.

Kogan, Yevgeny, “Russian Arms Export in 1993 Beyond An Appraisal”, **Military Technology**, Cilt 8, Nisan 1994, s. 80 – 85.

Kona, Gamze Güngörmüş, “Rusya Federasyonu’nun Kafkasya Politikası”, **Jeopolitik**, Yıl 3, Sayı 11, Yaz 2004, s. 97 – 115.

Köni, Hasan ve Sinan Oğan, “11 Eylül’ün Yıldönümünde Rusya: ABD ile Balayından “Şer Eksen” ile Flörte...”, **Stratejik Analiz**, Cilt 30, Sayı 30, Ekim 2002, 5 – 16.

Kut, Şule, “Yeni Türk Cumhuriyetlerinin Dış Politikaları”, Büşra Behar, ed., **Bağımsızlığın İlk Yılları**, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1994, s. 248 – 263.

Külebi, Ali, “Putin Meydan Okuyor”, **Cumhuriyet Strateji**, Yıl 2, Sayı 81, 16.01.2006, s. 8 – 9.

Lepingwell, John W. R., “The Russian Military and Security Policy in The ‘Near Abroad’”, **Survival**, Cilt 36, Sayı 3, Sonbahar 1994, s. 70 – 92.

Lieven, Anatol, “Ham Fisted Hegemon: Clinton Administration and Russia”, **Current History**, Cilt 98, Sayı 630, Ekim 1999, s. 307 – 316.

Maleki, Abbas, “The Islamic Republic of Iran’s Foreign Policy: The View From Iran”, **The Iranian Journal of International Affairs**, Cilt 7, Sayı 4, Kış 1996, s. 745 – 780.

McFaul, Michael, “Putin in Power”, **Current History**, Cilt 99, Sayı 639, Ekim 2000, s. 307 – 314.

Musabeynov, Rasim, “Azerbaycan’daki Etnik Azınlıklar”, **Avrasya Dosyası**, Cilt 7, Sayı 1, İlkbahar 2001, s. 174 – 182.

Naumkin, Vitaliy, “The Russian-Iranian Relations: Present Status and Prospects for The Future”, **Perceptions**, Cilt 3, Sayı 1, Mart-Mayıs 1998, s. 67 – 85.

Nauşabayeva, Asem, “Yeltsin’den Sonra Putin’le Yeni Rusya”, **Stratejik Analiz**, Cilt 1, Sayı 1, Mayıs 2000, s. 3 – 10.

Nesipli, Nesip, “Azerbaycan ve Moskova-Erivan-Tahran İttifakının Jeopolitik Kuşatması”, **Stratejik Analiz**, Sayı 4, 2000, s. 61 – 72.

Nugman, Gülnar, “Hazar Denizi’nin Hukuki Statüsü”, **Avrasya Etüdleri**, Sayı 13, İlkbahar 1998, s. 80 – 91.

Nuri, Maqsudul Hasan, “Hazar Denizi Bölgesi: Sorunla ve Belirtiler”, **Avrasya Etüdleri**, Sayı 19, İlkbahar – Yaz 2001, s. 3 – 17.

Oğan, Sinan, “11 Eylül Sonrası Türk Dış Politikasında Rusya”, **Avrasya Dosyası**, Cilt 10, Sayı 1, İlkbahar 2006, s. 77 – 98.

Oğan, Sinan, “Hazar’da Tehlikeli Oyunlar: Statü Sorunu, Paylaşılamayan Kaynaklar ve Silahlanma Yarışı”, **Avrasya Dosyası**, Cilt 7, Sayı 2, Yaz 2001, s. 143 – 183.

Oğan, Sinan ve Kamil Ağacan, “Güney Kafkasya’da Yeniden Başlayan veya Bitmeyen Soğuk Savaş”, **Stratejik Analiz**, Cilt 2, Sayı 13, Mayıs 2001, s. 25 – 31.

Öğdür, İsa, “Orta Asya Türk Cumhuriyetleri’nde Bütünleşme ve İran’ın Bölge Politikası”, **Stratejik Öngörü**, Cilt 1, Mayıs 2004, s. 89 – 96.

Özdağ, Ümit, “SSCB’den Rusya Federasyonu’na (1985 – 1993), **Avrasya Dosyası**, Cilt 3, Sayı 4, Kış 1996, s. 159 – 184.

Pala, Cenk, “21. Yüzyıl Dünya Enerji Dengesinde Petrol ve Doğal Gazın Yeri ve Önemi: Hazar Boru Hatlarının Kesişme Noktasında Türkiye”, **Avrasya Dosyası**, Cilt 9, Sayı 1, Yaz 2003, s. 5 – 37.

Pala, Cenk ve Hasan Kanbolat, “Bakü-Tiflis-Ceyhan 21. Yüzyılın İpek Yolu”, **Stratejik Analiz**, Cilt 6, Sayı 62, Haziran 2005, s. 18 – 25.

Pamir, Necdet, “Bakü – Tiflis – Ceyhan: Bir uzun Yolculuk”, **Cumhuriyet Strateji**, Yıl 1, Sayı 13, 27.09.2004, s. 4 – 5.

Peker, Günden, “İslamiyet Orta Asya’da Mit mi, Gerçek mi?”, **Avrasya Etüdleri**, Cilt 3, Sayı 3, 1996, s. 73 – 81.

Purtaş, Fırat, “İran Dış Politikasının Değişmeyen Yapısı ve Rusya - İran Ortaklığının Niteliği”, Osman Metin Öztürk ve Yalçın Sarıkaya, ed., **Kaosa Doğru İran. Güncel İran İncelemeleri**, Ankara, Fark Yayınları, 2006, s. 313 – 331.

Purtaş, Fırat, “Şangay Beşlisi’nden Şangay İşbirliği Örgütü’ne: Orta Asya’da Rus-Çin Stratejik Ortaklığı”, **2023**, Ocak 2004, s. 20 – 31.

Pushkov, Aleksei, “Rusya ve Yeni Dünya Düzeni”, Yılmaz Tezkan, ed., **Kadim Komşumuz Yeni Rusya**, İstanbul, Ülke Kitapları, 2001, s. 38 – 50.

Rehimoğlu, Arif, “Satranç Tahtasında Azerbaycan ve Farsistan”, **Avrasya Dosyası**, Cilt 7, Sayı 1, İlkbahar 2001, s. 341 – 342.

Sariahmetoğlu, Nesrin, “Hazar Petrol Boru Hattının Güzergâhı ve Güvenliği Meselesine Bir Bakış”, **Avrasya Etüdleri**, Sayı 21, Kış 2001, s. 67 – 80.

Sarıkaya, Mahmut, “İran, Türkler ve Türkçe”, Sarıkaya, Yalçın, “İran’ın Nükleer Macerası: Büyük Oynamanın Başlangıcı ya da Büyük Darbe Vurmanın Bahanesi”, Osman Metin Öztürk ve Yalçın Sarıkaya, ed., **Kaosa Doğru İran. Güncel İran İncelemeleri**, Ankara, Fark Yayınları, 2006, s. 189 – 202.

Sarıkaya, Yalçın, “İran’ın Nükleer Macerası: Büyük Oynamanın Başlangıcı ya da Büyük Darbe Vurmanın Bahanesi”, Osman Metin Öztürk ve Yalçın Sarıkaya, ed., **Kaosa Doğru İran. Güncel İran İncelemeleri**, Ankara, Fark Yayınları, 2006, s. 121 – 158.

Selezneva, Ludmila, “Post-Soviet Russian Foreign Policy: Between Doctrine and Pragmatism”, **European Security**, Cilt 11, Sayı 4, Kış 2002, s. 10 – 27.

Shashenkov, Maxim, “Russian Peacekeeping in The ‘Near Abroad’”, **Survival**, Cilt 36, Sayı 3, Sonbahar 1994, s. 46 – 69.

Sidorsky, Fedor, “Religiya v Sredney Azii”, **Aziya i Afrika Segodnya**, Cilt 3, 1993, s. 18 – 25.

Soltan, Elnur, “Hatemi’nin Rusya Ziyaret: Soyut Anlaşmaların Somut Sonuçları”, **Stratejik Analiz**, Cilt 1, Sayı 12, Nisan 2001, s. 4 – 7.

Soltan, Elnur, “Türkmenistan ve Rusya: “Gaz” Üzerinde Kurulan İlişkiler”, **Stratejik Analiz**, Cilt 7, Sayı 2, Yaz 2001, s. 184 – 205.

Somuncuoğlu, Anar, “Rusya Güvenlik Birimlerinde Önemli Kurumsal Değişiklikler”, **Stratejik Analiz**, Cilt 3, Sayı 36, Nisan 2003, s. 21.

Somuncuoğlu, Anar, “Rusya Yeni Oyun Kuruyor”, **Cumhuriyet Strateji**, Yıl 2, Sayı 81, 16.01.2006, s. 4 – 5.

Tellal, Erel, “7+”1”: Rusya Federasyonu 8’lerin Neresinde?”, **Mülkiye**, Cilt XXV, Sayı 230, 2001, s. 285 – 300.

Tellal, Erel, “Güney Kafkasya Devletlerinin Dış Politikaları”, **Mülkiye**, Cilt XXIV, Sayı 225, 2000, s. 85 – 109.

Tellal, Erel, “Eski Sovyet Coğrafyasında “Devrimler”, **A.Ü. S.B.F. Dergisi**, Cilt 60, Sayı 2, Nisan – Haziran 2005, s. 273 – 278.

Tellal, Erel, **Rusya Federasyonu**, Ankara, SBF Ders Notları, 2006, s. 1 – 33.

Tellal, Erel, “Soğuk Savaş Neden Yeniden Sona Erdi?”, **A.Ü. S.B.F. Dergisi**, Cilt 57, Sayı 2, 2002, s. 203 – 207.

Thomas, Timothy L. Ve John Shull, “Russian National Interest and The Caspian Sea”, **Perceptions**, Cilt 4, Sayı 4, Aralık 1999-Şubat 2000, s. 75 – 95.

Tişkov, Valeri, “Eski Sovyet Topraklarında Etnik Problemler ve Çatışmalar”, **Stratejik Analiz**, Cilt 1, Sayı 8, Mart 2001, s. 99 – 105.

Tishkov, Valery, “The Nature of Ethnic Conflict”, **Social Sciences**, Cilt XXV, Sayı 1, İlkbahar 1994, s. 38 – 43.

Tuncer, İdil, “Rusya Federasyonu’nun Yeni Güvenlik Doktrini: “Yakın Çevre” ve Türkiye”, Gencer Özkan ve Şule Kut, ed., **En Uzun On Yıl Türkiye’nin Ulusal Güvenlik ve Dış Politika Gündeminde Doksanlı Yıllar**, İstanbul, Bıkre Yayınları, 2000, s. 436 - 471.

Türksavaş, Tuba, “İran’ın İç Dinamiklerinin Dış İlişkilerine Vuran Gölgesi”, Osman Metin Öztürk ve Yalçın Sarıkaya, ed., **Kaosa Doğru İran. Güncel İran İncelemeleri**, Ankara, Fark Yayınları, 2006, s. 203 – 218.

Uslubaş, Fevzi, “Putin’li Rusya”, **Jeopolitik**, Yıl 4, Sayı 13, Şubat 2005, s. 54 – 58.

Ünüvar, Ersegül, “Yeni Büyük Oyun: hazar Bölgesinde Rekabet ve Güvenlik Arayışı”, **Stratejik Öngörü**, Sayı 1, Mayıs 2004, s. 97 – 111.

Veliyev, Dünyamalı, “Türk Cumhuriyetleri Arasında Ekonomik İşbirliği: Sorunlar, Perspektifler”, **Avrasya Dosyası**, Cilt 7, Sayı 1, İlkbahar 2001, s. 86 – 108.

Vişnyakov, Viktor, “Rossiya – İran İ Regionalnaya Stabilnost”, **Mejdunarodnaya Jizn**, Sayı 11 – 12, 1998, s. 5 – 9.

Wallander, Celeste A., “Russia’s New Security Policy and the Ballistic Missile Defence Debate”, **Current History**, Cilt 99, Sayı 639, Ekim 2002, s. 339 – 344.

Yapıcı, Merve İrem, “NATO-Rusya İlişkileri: Sorunlu Konu Genişleme”, **Cumhuriyet Strateji**, Yıl 2, Sayı 57, 01.08.2005, s. 18 – 19.

Yarlıkapov, A. A., “Kuzey Kafkasya’da Köktendincilik ve Vahabilik Sorunu”, **Avrasya Dosyası**, Cilt 6, Sayı 4, Kış 2001, s. 202 – 218.

Yıldızoğlu, Ergin, “Şimdi Hedef İran mı?”, **Stratejik Analiz**, Cilt 5, Sayı 55, Kasım 2004, s. 45 – 48.

Sürelî Yayınlar

Cumhuriyet Strateji

Kommersant

Milliyet

Nezavisimaya Gazeta

Elektronik Kaynaklar

“Army Guide”

<http://www.army-guide.com/rus/numbers.php> (15 Haziran 2006).

Aslanlı, Araz, “Ermenistan'ın Azerbaycan Topraklarını İşgal Sorununun Hukuki Boyutu: Azerbaycan'ın Meşru Müdafaa Hakkı Devam Ediyor Mu?”, <http://www.iksaren.org/index.php?Page=DergiIcerik&IcerikNo=68> (15 Nisan 2006).

Ayhan, Kamel, “İkinci Dünya Savaşı'nın Bitiminden Günümüze Kadar Türk - Rus İlişkileri”, <http://www.foreignpolicy.org.tr/tur/makale/akamel.html> (16 Nisan 2006).

Butaev, Ahmet, “Problema Politiko-Pravovogo Statusa Kaspiyskogo Morya”, http://www.eurasia-media.ru/news/readnews_ru.php?pid=11&newsid=75 (26 Mart 2006).

Bzhezinskiy, Zbigniev, “Velikaya Shahmatnaya Doska – Gospodstvo Ameriki i Ego Geostrategicheskie İmperiativi”, <http://www.nationalsecurity.ru/library/00010/00010part4j.htm> (2 Mayıs 2006).

Celalifer, Arzu, “Şanghay İşbirliği Örgütü ve İran”, <http://www.usakgundem.com/yazarlar.php?id=339&type=17> (20 Haziran 2006).

Çomak, İhsan, (15 Aralık 2005), “ Rusya - İran İlişkileri”, <http://www.turksam.org/tr/yazilar.asp?kat1=3&yazi=666> (12 Mayıs 2006).

Evseev, Vladimir, (24.05.2006), “Chto Sblijaet İran i Rossiyu”, <http://nuclearno.ru/text.asp?10864> (7 Haziran 2006).

Gambarov, Mahir, “Osvoenie i Transpartirovka Resursov Respubliki Azerbaycan”, <http://www.caspenergy.com/no3rus7.html> (14 Mart 2006).

“Glasnost – Kavkaz”, www.glasnostonline.org (21 Ocak 2006).

Goble, Paul, “Russia/Iran - The Roots of Rapprochement”, [www.referl.org/nca/features/1999\(03/F.RU.990322131309](http://www.referl.org/nca/features/1999(03/F.RU.990322131309) (18 Mayıs 2006).

“GUUAM”, <http://www.guam.org/general/browse.html> (16 Nisan 2006).

“Iran”,
<<http://www.cia.gov/cia/publications/factbook/geos/ir.html#People>>
(6 Haziran 2006).

“Iran Country Analysis Brief”, (2005),
<<http://www.eia.doe.gov/emeu/cabs/iran.pdf>> (12 Mart 2006).

Labutina, Janna, (19 Ocak 2006), “Shansy Peredachi Yadernogo Dosye İrana v Sovet Bezopasnost OON Dostatochno Vysoki”,
<http://www.kreml.org/interview/108169869?user_session=2786818e03f8a3144034e8d57017823e> (14 Mayıs 2006).

Belenkaya, Mariana, (2001), “Kaspiyskiy Sammit – Tolko v Formate Pyaterki”,
<http://www.ng.ru/cis/2001-08-11/5_summit.html> (11 Aralık 2005).

Brajnikov, Milhail, (2002), “Severnii Kaspiy: Ot Raznoglasii k Partnerstvu”,
<<http://www.continent.kz/2002/08/08.html>> (30 Aralık 2005).

“Caspian Sea”,
<<http://www.caspianenvironment.org/caspian.htm>> (26 Mart 2006).

Badykova, Nadya, “Iran i Perspektivy Eksporta Gaza iz Prikaspiyskogo Regiona”,
<http://src-h.slav.hokudai.ac.jp/publictn/Central_Asia/najia/najia1.html> (22 Haziran 2006).

“Hatig Aliyev: Perviy Tanker s Neftyu Azerbaycana Uydet iz Ceyhana 30 Sentyabrya - 1 Oktyabrya 2005 Goda”,
<<http://www.day.az/news/economy/20908.html>> (22 Haziran 2006).

Kalujny, Victor, (2001), “Medlit s Opredeleniem Statusa Kaspiya Opasno”,
<http://www.ng.ru/economics/2001-10-02/3_kaluzhny.html> (2 Ocak 2006).

“Kaspiy. Trudniy Put k Dostijeniyu Soglasii” (2004),
<http://www.eurasia-media.ru/news/readnews_ru.php?pid=11&newsid=648>
(27 Kasım 2005).

Kolosov, V. A. ve R. F. Turovskiy, “Geopoliticheskoe Polozhenie Rossii na Poroge XXI Veka: Realii i Perspektivy”,
<<http://www.politstudies.ru/arch/2000/3/5.htm>> (12 Nisan 2006).

“Kontsepciya Vneshney Politiki (Specialniy Vipusk)”,
<<http://www.mid.ru>> (25 Nisan 2006).

Kosyrev, Dmitry, (25.05.06), “Kitaysko - Kazakhstanskiy Nefteprovod – Novaya Realnost Mirovoy Politiki”,
<<http://www.rian.ru/analitics/20060529/48780517.html>> (22 Haziran 2006).

Köni, Hasan ve Sinan Oğan, “11 Eylül’ün Yıldönümünde Rusya: ABD ile Balayından Şer Ekseni ile Flörte”,
<http://www.diplomatikgozlem.com/haber_oku.asp?id=85> (10 Nisan 2006).

Kudryavtsev, I., “Rossiya i Mir”,
<http://www.nasledie.ru/oboz/N16-17_94/16-17_07.HTM> (2 Mayıs 2006).

Labeckaya, Katerina (2004), “Noviy Kurator Dlya Kaspiya: İgor Yusufov Opyat Smenil İgorya Kalyujnogo”,
<http://www.eurasia-media.ru/news/readnews_ru.php?pid=11&newsid=644>
(24 Kasım 2005).

Mizin, Victor, “The Russia - İran Nükleer Connection and U. S. Policy Options, **MERIA**, 2004,
<<http://meria.idc.ac.il/journal/2004/issue1/j8nla7.html>> (3 Nisan 2006).

“Nefteprovod Tengiz -Novorossiysk Otkrit”,
<<http://www.smi.ru/01/03/26/150158.html>> (22 Haziran 2006).

“Ne Zaman Uyanacağız!”, (2002),
<<http://www.geocities.com/cagri198222/cecen.htm>> (15 Mart 2006).

“Russia”,
<<http://www.cia.gov/cia/publications/factbook/geos/rs.html>>, (7 Haziran 2006).

“Rossiysko-İndiyskie Otnosheniya”,
<<http://www.india.mid.ru/otn.html>> (12 Aralık 2005).

“The Issue of Nagorno-Karabakh”, (2001)
<[http://memory.log.gov/cgi-bin/query/r?frd/cstdy:@field\(DOCID+az0024](http://memory.log.gov/cgi-bin/query/r?frd/cstdy:@field(DOCID+az0024)> (18 Mart 2006).

Yeni, Yeni, (25.05.2006), “Alpogan: Nükleer silâhlara sahip komşulardan hoşlanmayız”
<<http://www.savaskarsitlari.org/arsiv.asp?ArsivTipID=5&ArsivAnaID=33169>>
(7 Haziran 2006).

EK

A. Tablolar

Tablo 1. Petrol ve Doğal Gaz İspatlanmış Rezerv, Üretim,
Tüketim Rakamları (2002)

	İPR milyar varil	PAY P (%)	PÜ günlü k, bin varil	PT günlük , bin varil	İDR trilyo n m3	PAY D (%)	DÜ milya r m3	DT milya r m3
ABD	30.4	2.9	7698	19708	5.19	3.3	547.7	667.5
Kazakistan	9	0.9	989	130	1.84	1.2	12.3	9.7
Azerbaycan	7	0.7	308	73	0.85	0.5	4.8	7.9
Türkmenistan	0.5	0.1	182	52	2.01	1.3	49.9	13.2
Hazar Bölgesi*	16.5	1.7	1479	255	4.7	3	67	30.8
Rusya	60	5.7	7698	2469	47.57	30.5	554.9	388.4
İran	89.7	8.6	3366	1115	23	14.8	64.5	67.9
Irak	112.5	10.7	2030	v.**	3.11	2	v.	v.
S.Arabistan	261.8	25	1871	1363	6.36	4.1	56.4	56.4
Kuveyt	96.5	9.2	8680	210	1.49	1	8.7	8.7

İspatlanmış Petrol Rezervi (İPR), Dünya Petrol Rezervleri İçinde Payı (PAYP),
Petrol Üretim (PÜ), Petrol Tüketim (PT), İspatlanmış Doğal Gaz Rezervi (İDR),
Dünya Doğal Gaz Rezervleri İçinde Payı (PAYD), Doğal Gaz Üretim (DÜ), Doğal
Gaz Tüketim (DT).

*Hazar Bölgesi: Kazakistan, Azerbaycan, Türkmenistan.

**v.: Veri bulunmamaktadır.

Kaynak: **BP Statistical Review of World Energy**, Londra, Haziran 2003.

Tablo 2. Kafkasya ve Orta Asya Ülkelerinde

Petrol ve Doğal Gaz Rezervleri

	İspatlan mış Petrol (mil.varil)	Tahmini Petrol (mil.varil)	Toplam	İspatlan mış Gaz (tril.m3)	Tahmini Gaz (tril.m3)	Toplam
Azerbaycan	3.6	27.0	30.6	0.3	1.0	1.3
Kazakistan	10.0	85.0	95.0	1.5	2.5	4.0
Türkmenistan	1.5	32.0	33.5	4.4	4.5	9.9
Özbekistan	0.2	1.0	1.2	2.1	1.0	3.2
Rusya	0.2	5.0	5.2	-	-	-
İran	-	12.0	12.0	0	0.3	0.3
TOPLAM	15.6	163.0	178.6	8.3	9.3	17.6

Kaynak: Mustafa Aydın, **New Geopolitics of Central Asia and Caucasus Causes of Instability and Predicament**, Ankara, SAM, 2000, s. 46.

Tablo 3. Hazar Bölgesi Petrollerinin Taşıma Alternatif Güzergâhları

	Uzunluk (mil)	Yatırım miktarı (milyar ABD dolar)	Üretim (milyon varil/ gün)	Tarife dolar/ varil	Hedeflenen Pazar
Doğu Hattı CNPC (Kazakistan-Çin)	2 120	1.5	0.30-0.40	3	Çin
Kuzey Hattı Rusya - Baltık Denizi	-	Kullanılma maktadır	0.16	3	Kuzey Avrupa
Batı Hatları					
Bakü-Novorossiysk (Erken Petrol)	850	0.1'den az	0.1	2.12	Güney Avrupa
Bakü-Supsa (Erken Petrol)	550	0.6	0.10-0.20	1.98	Güney Avrupa
CPC Hattı (Burgaz'dan)	-	0.55-0.8	-	-	Güney Avrupa
CPC Hattı (Boğazlardan)	940	4.5	0.56-1.34	2.80-3.40	Güney Avrupa
Transcaspian Boru Hattı (Boğazlardan)	-	-	1.00	2.16	Güney Avrupa
Bakü-Tiflis-Ceyhan	1 076	2.4	1.00	0.55-0.80	Güney ve Kuzey Avrupa
Güney Hatları					
Trans-İran Hattı	1 560	4.5	1.00	3.40-4.05	Doğu Asya
Orta Asya Hattı (Afganistan'dan)	1 000	3.0	0.60-1.00	4.86	Doğu Asya
İran ile Swap	-	-	0.40	0.40-0.80	0.80-1.60

Kaynak: Meftun Metin, **Politik ve Bölgesel Güç Hazar**, İstanbul, IQ Kültürsanat
Yayıncılık, 2004, s. 241.

Tablo 4. Hazar’da Tartışmalı Yatakların Farklı Adları

Azerbaycan	Türkmenistan	İran	SSCB
Kepez	Serdar	-	Promejutochnoe
Şerg-Alov-Araz	Altın Asır	Elbruz	-
Azeri	Hazar	-	Kaverochkin
Çırag	Osman	-	26 Bakü Komisarı

Kaynak: Sinan Oğan, “Hazar’da Tehlikeli Oyunlar: Statü Sorunu, Paylaşılamayan Kaynaklar ve Silahlanma Yarışı”, **Avrasya Dosyası**, Cilt 7, Sayı 2, Yaz 2001, s. 170.

Tablo 5. Eski Sovyet Cumhuriyetlerindeki Tahmini Rus Nüfusu (2003)

Ülke	Tahmini Rus Nüfusu	Toplam Nüfusa Oranı %
Ukrayna	11.200.000	21.8
Kırım (Ukrayna)	1.550.000	65
Kazakistan	4.500.000	30
Beyaz Rusya	2.100.000	20.4
Özbekistan	1.300.000	5.8
Letonya	741.000	29.6
Moldovya	500.000	11.5
Estonya	416.000	28.5
Litvanya	304.000	8.7
Kırgızistan	290.000	6.5
Gürcistan	260.000	4.9
Azerbaycan	180.000	2.4
Tacikistan	140.000	2.4
Türkmenistan	50.000	1.2
Ermenistan	10.000	0.3

Kaynak: “Bolshinstvo Naseleniya Stran SNG i Baltii Vladeyut Russkim Yazykom”,
RIA “Novosti”, 15 Temmuz 2003.

Tablo 6. İran’ın Ham Petrol Üretimi, Gaz ve Rafineri Ürünleri

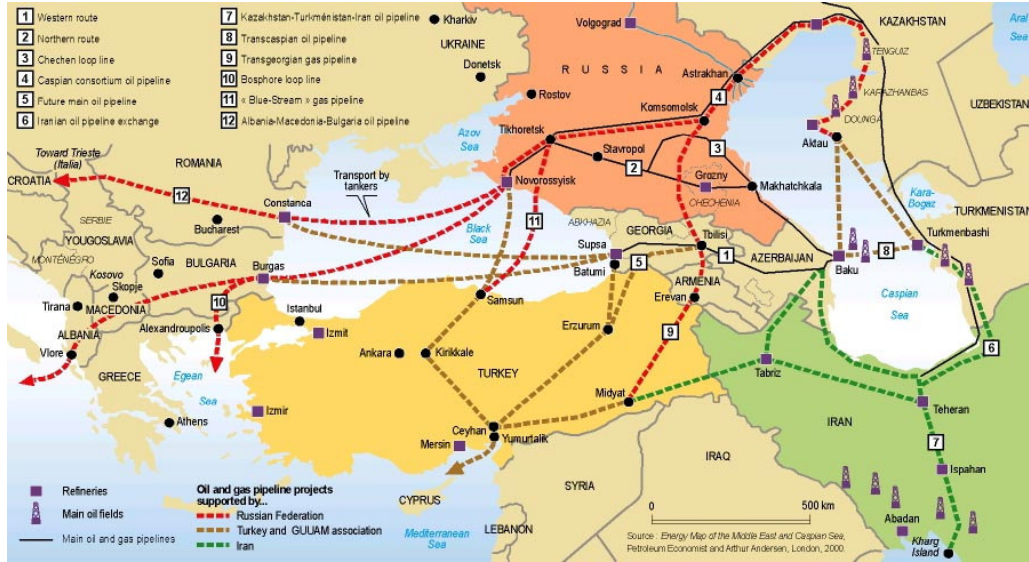
Ham petrol üretimi, gaz ve rafine ürünler	1997	1998	1999	2000	2001
Ham petrol (günde bin varil)	3.603	3.713	3.439	3.661	3.572
İhracat (günde bin varil)	2.587	2.512	2.291	2.492	2.446
Rafine ürünlerin toplamı (günde bin varil)	974	1.338	1.361	1.316	1.365
Gaz (milyon metreküp)					
Brüt üretim	82.600	89.000	104.605	122.379	114.325
Pazarlanan Ürün	47.000	50.000	56.755	60.147	69.145
Petrol rezervleri (milyon varil)	92.600	93.700	93.100	99.530	99.080
Gaz rezervleri (milyar metreküp)	23.000	24.100	22.370	26.600	26.600

Kaynak: Yavuz Cankara, **Yeni Oyun: İran’ın Nükleer Politikası**, İstanbul, IQ Kültürsanat Yayıncılık, 2005, s. 69.

HARİTALAR

B. Haritalar

Harita 1. Hazar'da Petrol ve Doğal Gaz Boru Hatları

Kaynak: <http://enrin.grida.no/caspian/maps_graphics/maps_graphics.htm> (2

Kasım 2005).

Harita 3. İran'ın Nükleer Tesisleri

Kaynak: <<http://www.cns.miis.edu/research/iran/images/mapbig.gif>> (15 Haziran 2006).